T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MİR'ÂTÜ'L-'İBER(III.CİLT)
(İNCELEME-METİN)

Cündüllah AVCİ

19915004

Danışman

Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN

DİYARBAKIR 2022

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MİR'ÂTÜ'L-'İBER(III.CİLT)
(İNCELEME-METİN)

Cündüllah AVCİ

19915004

Danışman

Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN

DİYARBAKIR 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Mir'âtü'l-'İber(III.Cilt)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

06/04/2022

Cündüllah AVCİ

ÖN SÖZ

Tarih, geçmişi ve geçmişteki olayları bilimsel bir bakış açısıyla aktarmaya çalışırken edebiyat ise dünün, bugünün ve yarının betimlenmesi/kurgulanmasında sınırsız bir hayal gücüne sahiptir. Geçmişi ilgilendiren bir sanat eserinin değerlendirmesi de hiç şüphesiz tarihi iyi bilmekten geçmektedir. Geçmiş ile geleceği buluşturma noktasında, tarih ve edebiyatın oynadığı rol önem taşımaktadır.

19. yüzyılda dünya tarihini konu edinen Diyarbakırlı Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-'İber* adlı dokuz ciltlik eseri, dünya tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eser, İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. Eser, çeşitli kütüphanelerde ve sahaflarda, ayrıca tez danışmanım olan Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN'ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır. Saîd Paşa, eserinin takdim yazısında eserini vatana hizmet etmek maksadıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Tarihin yararlandığı ilimlerle ilgili bilgi veren eser ayrıca tarihin aşamalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Tezimiz, Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserinin üçüncü cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın "Giriş" kısmında Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise eser; üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Tezimizin asıl kısmını, *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserin üçüncü cildinin metin kısmı oluşturmaktadır. Çalışmamızda, *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserin üçüncü cildinin incelenmesi, Latin harflerine aktarılması ve böylece ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Üçüncü ciltte; "Üçüncü Kısım" başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler, Mısır Ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmektedir. Beşinci fasılda ise Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. "Dördüncü Kısım" başlığı altında ise Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri, Yunan beldeleri ve coğrafyası, İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Tezimize katkı sunan ve daima yol gösteren çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ'a, tezin ortaya çıkışına kadar geçen zamanda yardımları ile bilgi ve birikimlerini hiçbir zaman esirgemeyen, fikir ve yönlendirmeleriyle ufkumu açıp beni her zaman çalışmaya teşvik eden danışman hocam Doç.Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN'a teşekkür ederim.

Metnin okunmasında hataya düşülmemesi konusunda çok fazla gayret sarf edilmiş, eserin içerisinde çok sayıda tarihî şahıs ve yer adına yer verilmiş, bu adlardan tarihî kaynaklarda da rastlayamadığımız şahıs ve yer adları metnin imla kuralları göz önünde bulundurularak okumaya gayret edilmiştir. Çalışmamızda olabilecek hatalarımızın düzeltilmesinde vesile olacak her türlü değerlendirme ve eleştiriyi memnuniyetle karşılayacağımızı belirtmek isterim.

Cündüllah Avci

Diyarbakır-2022

ÖZET

Önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Diyârbekir, pek çok devlet adamı, sanatkâr ve edip yetiştirmiştir. Diyârbekirli Saîd Paşa, Diyârbekir'in yetiştirdiği ilim adamlarından biri olup devlette çeşitli görevlerde bulunmuş, aynı zamanda mantık, matematik, dil, belagat, tarih ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır.

Çalışmamız, Diyârbekirli Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserinin üçüncü cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde Klasik Türk edebiyatı alanında yazılmış tarih kitapları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde eser dil, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise *Mir'âtü'l-'İber* eserinin üçüncü cildi Latin haflerine aktarılmıştır.

Çalışmamızda *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserin üçüncü cildinin incelenmesi ve ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Diyârbekirli Sa'îd Paşa, Mir'âtü'l-'İber, Tarih, İnceleme, Metin, Umumî Tarih

ABSTRACT

Diyarbekır, one of the important science and cultural centers, has trained many statesmen, artists and nurtures. Said Pasha of Diyarbekir was one of the scholars was trained by Diyarbekir, he had done various duties in the state, he has also written many Works on language, eloquence, history, logic, mathematics.

Our study covers the third volume of nine-volume Mir'atu'l-'İber by Said Pasha of Diyarbekır. İn the introduciton part of our study, information about history boks written in the field of Classical Turkish Literature is given. In the firs part, Said Pasha's life, literary personality and his Works are included. In the second part, the work is examined in terms of language, style and content. In the third part, the text of the third volume of Mir'atu'l-'Iber has transferred to the Latin letters.

In our study, it was aimed to examine the third volume of Mir'atu'l-'Iber work and to present it to the benefit of the World of knowledge.

Keywords

Diyarbekir of Said Pasha, Mir'atu'l-'Iber, Text, Investigatio, General History

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ II
ÖZET IV
ABSTRACT V
İÇİNDEKİLER VI
KISALTMALAR X
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 4
SA‘ÎD PAŞA’NIN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ 4
1.1.HAYATI ve EDEBÎ KİŞİLİĞİ 4
1.2.ESERLERİ 6
1.2.1.Dîvân-Dîvânçe-i Eş‘ar 6
1.2.2.Diyârbekir Târîhi 6
1.2.3.Mîzânü’l-Edeb 6
1.2.4.Mir’âtü’l-İber 7
1.2.5.İlm-i Hesâb 7
1.2.6.Tabsıratü’l- İnsân 7
1.2.7.Mir’ât-i Sıhhat 7
1.2.8.Hülâsa-i Mantık 7
1.2.9.Encümen-i Şu’arâ veya Mecmû’a-i Müntehebât 8
1.2.10.Nuhbetü’l Emsâl 8
1.2.11.Kasîde-i Nûniye Tercümesi 8
1.2.12.Kasîde-i Bürde Tercümesi 8
İKİNCİ BÖLÜM 9
MİR’ÂTÜ’L-‘İBER 9
2.1.MİR’ÂTÜ’L-‘İBER III.CİLT 11
2.1.1.Kaynaklar 11
2.1.2.Dil ve Üslûp 12
2.1.3.Muhteva 13
2.1.4. Üçüncü Kısım 14

2.1.4.1. Afrika Kıt‘asının Coğrafyasıyla Afrikaca İktişâfat 14
2.1.4.2.Afrikaca İktişâfât ve Müsta’merât 15
2.1.4.3. Mısır Coğrafyası 16
2.1.4.4.Mısır Vakâyi‘-i Târihîyesinin Bidâyeti 18
2.1.4.5.Misraim Füruslerin Zabtına Kadar Fira‘une-i Mısır’ın Vakâyi‘-i Târihîyesi 18
2.1.4.6. Eski Mısırîlerin Medeniyet ve ‘Avâ’id ve Mezâhibi 23
2.1.4.7.Mısır’da Batalma Devleti 25
2.1.4.8.Esyobya ve Esyobiler 26
2.1.4.9.Habeşe ve Habeşeliler 27
2.1.4.10. Bilâd-ı Mağrib Coğrafyasıyla Akvâmı 29
2.1.4.11.Bilâd-ı Mağribin Kurûn-ı Evveli Tarihi 29
2.1.4.12.Kartâcna ve Kartâcnalılar 29
2.1.4.13.Kartâcna ve Rumlar Muharebeleri 30
2.1.4.14.Afrika-i Şarkiye 30
2.1.4.15.Afrika-i Vasati 30
2.1.4.16.Afrika-i Garbiye 31
2.1.4.17.Afrika-i Cenûbiye 31
2.1.4.18. Cezâir-i Afrika 31
2.1.5. Dördüncü Kısım 32
2.1.5.1.Avrupa’nın Ta’rif ve Tesmiyesiyle Avrupa’ya Hâsıl Olan Ma’lumat 32
2.1.5.2.Mesaha ve Nüfûs ve Hudut 33
2.1.5.3.Avrupa Kıt‘asının Müştemilâtı 33
2.1.5.4.Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi 33
2.1.5.5.Yunan Bilâdı Coğrafyası 34
2.1.5.6.Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi 34

2.1.5.7.Yunanistan'ın Bedâyet-i Meskuniyyet ve A'sâr-ı Hurafiyesi..... 34

2.1.5.8.Atina Şehir ve Hükümetinin Coğrafyasıyla Vakâyı'-i Târihîyesi..... 35

2.1.5.9.Tru'a Muhârebesi..... 36

2.1.5.10.Atina Cumhuriyetinin Teşkilinden sonraki Vakâyı'-i Târihîyesi 36

2.1.5.11.Isparta Coğrafyasıyla Farsların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi..... 38

2.1.5.12.Misine Muharebeleri ve Ispartalıların Bakiye-i Vukâ'at ve Ahvâli.. 39

2.1.5.13.Yunanîlerle Farslar Aralarında Muharebe Zuhurundan Romalıların Yunanistanı İstilâları Zamânına Kadar Yunanistan Vakâyı'-i..... 41

2.1.5.14.Makedonya Memleketi Kurûn-i Evvel Tarihi..... 42

2.1.5.15.Büyük İskender'in Vakâyı'-i Târihîyesi 43

2.1.5.16.İskender'in Vefatından Makedonya'yı Romalıların İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyı'-i Târihîyesi 43

2.1.5.17.Epire Kurûn-ı Evveli Tarihi 44

2.1.5.18. Eski Yunanîlerin Ma'arif ve Medeniyet ve Mezâhib ve 'Avâ'id Sâ'ireleri..... 44

2.1.5.19.İtalya'nın Coğrafya ve Akvâm-ı Asliyesi 46

2.1.5.20.İtalya'nın Bedâyet Ma'muriyetinden Roma Şehrinin Te'sisine Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi 47

2.1.5.21.Roma'nın Binasından Roma Cumhuriyetinin Teşkiline Kadar Vakâyı'-i Câriye..... 47

2.1.5.22.Roma'da Cumhuriyet Teşkilinden Ököstön İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyı'-i Târihîye 48

2.1.5.23.Roma'da İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi 49

2.1.5.24.Garp İmparatorluğunun Teşkilinden İnkizarına Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi..... 51

2.1.5.25.Romalıların Medeniyet ve 'Ava'id ve Ma'arif ve Sanayi' ve Mezâhibi 51

2.1.5.26.Papalar..... 55

2.1.5.27.Gavtlar 58
2.1.5.28. Lombar Diyalolar 59
2.1.5.29. İtalya Romanyada Eksârhoslar 59
2.2.METİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM 60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 61
METİN 61
SONUÇ 254
KAYNAKÇA 256

KISALTMALAR

bk. bakınız

Hz. hazret

haz. hazırlayan

s. sayfa

S sayı

C cilt

öl. ölüm tarihi

vb. ve benzeri

b.y. basım yeri yok

y.y. yayıncı yok

ts. tarihsiz

GİRİŞ

Tarih kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir, ay yani takvim bilgisi anlamına gelmektedir. Çoğulu tevârihtir.

Tarih kavramı, insanlığın tarihi kadar eskidir. "Geçmişte ne oldu?" sorusundan kaynaklanan bilgi elde etme çabaları ve bu soruya geçmişten kalanlara bakılarak bu günden verilen cevaplar tarihin temelini oluşturmaktadır.

Tarih, geçmişte olan olayların veya bunlar hakkındaki belgelerin verileridir. Tarihî olayların ve belgelerin verilerinin bilimsel metotla incelenmesi, tarih bilimini doğurmuştur.[1] Tarih; insanların geçmişte meydana getirdiği her türlü faaliyeti, zaman ve mekân çerçevesinde, sebep ve sonuç ilişkisi içinde, kaynaklara dayanarak ve bilimsel bir yöntemle inceleyen sosyal bilimdir.[2] Tarihin kendisi kadar, onu aktarmak da önemlidir. Edebiyat ise duygu, düşünce ve hayallerin dil vasıtasıyla yazılı ve sözlü olarak ifade edilmesidir. Edebiyat ve tarihin iç içe olması sebebiyle birden fazla ortak noktası bulunmaktadır. İki ilmin de ilgilendiği ana değer ve kavram insan ve insanın hayatıdır. Tarih, geçmiş ve geçmişteki olayları nesnel bir bakış açısıyla aktarırken, edebiyat ise dünü, bugünü ve yarını betimlenmesi ve kurgulanmasında sınırsız bir özgürlüğe sahiptir. Tarih yazıcılığının kökeni çok eskilere dayanmaktadır.

Geleneksel bir nitelik taşıyan tarih anlatımı, etkisini belirgin bir şekilde 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Doğal olarak dünya tarih yazıcılığının ilk döneminde mitos ve efsaneler hâkimdir. 19. yüzyılda dünyada özellikle Avrupa'da meydana gelen gelişmeler tarihe farklı bir yaklaşım getirmiş, bu durum tarih yazıcılığını da etkilemiştir.[3]

Ülkemizde modern tarih anlayışının yaygınlaşması "Batılılaşma-yenileşme" hareketlerine paralel olarak gelişmiştir. Eski tarih anlayışında olaylar arasında ilgi

[1] Nuri Köstüklü, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi,**Çizgi Kitabevi, 2014, s. 19
[2] Bekir Biçer, **Tarihe Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 15
[3] İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine,** Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 27-96.

kurarak, tenkitler yaparak, hüküm vermeyip olayları hikâyeler şeklinde sıralayarak tasvir etmeye dayanmaktadır. 19.yüzyıl ortalarından sonra yeni tarih anlayışı gelişmiştir. Yeni tarih anlayışı olaylar arasındaki sebep-sonuç araştırılıp diğer devir ve milletlerin tarihine de yer verilmeye başlanılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, eski tarih anlayışından yeni tarih anlayışına geçişin öncülüğünü yapan ilk tarihçilerimizdendir.[4]

19. yüzyılda yazılmış tarih kitapları arasında Abdurrahman Şeref, Zübdetü'l-Kısas; Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet; Ahmet Midhat Efendi, Tarih-i Umûmî; Hasan Sırrı, Tarih-i Umûmî, İbrahim Hakkı, Tarih-i Umûmî, Mehmet Atıf, Hulâsâtü't Tevârih gibi eserler bulunmaktadır.

19.yüzyılda yazılmış genel tarih kitaplarından biri de Diyârbekirli Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-'İber* adlı eseridir. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eser dokuz cilttir. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. Eser, çeşitli kütüphanelerde, sahaflarda ve Diyarbakırlı Doç. Dr. Mustafa Uğurlu Arslan'ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır.

Eser, uzun bir mukaddimeden sonra Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak yirmi sekiz peygamberin hayatı, Asya kıtası, Mezopotamya coğrafyası, Asur, Sâsâniyân devletleri ve bu devletlerin avâid, mezhep ve medeniyetlerine yer vermiştir. İkinci ciltte; Hint, Çin, Suriye, Fenike, Türkistan ile Arap yarımadası anlatılmaktadır. Üçüncü ciltte; Afrika coğrafyası, Mısır coğrafyası ve tarihi, eski Mısır medeniyetleri, Habeş ve Habeşliler, Cezayir Devleti, Avrupa coğrafyası, Yunan coğrafyası, Etne Cumhuriyeti ve Makedonya tarihi, Büyük İskender'in tarihî olayları, Yunan medeniyeti ve İtalya coğrafyası, İtalya ve Rum tarihi ile eski Rumların medeniyetlerine yer verilmiştir. Dördüncü ciltte; Bizans, İspanya, Almanya, Britanya tarihi ve felsefe tarihi anlatılmıştır. Beşinci ciltte; Hz. Muhammed'in hayatı ve Hz. Ömer'in halifeliğine yer verilmiştir. Altıncı ciltte; Hz. Ömer'den başlayarak Hz. Ali'nin hilâfeti dönemine kadar yaşanan olaylar anlatılmıştır. Yedinci ciltte; Emevi ve Abbasiler Devleti ile halifeleri; Irak, Basra, Kufe, Hille tarihi anlatılmıştır. Sekizinci ciltte; Cizre, Diyarbakır, Urfa, Musul, Horasan, Huzistan, Irak, Isfahan tarihi ve coğrafyası

[4] Biçer, **Tarihe Giriş**, s. 110-111

anlatılmıştır. Dokuzuncu ciltte Taberistan, Mazenderan, Kirman, Azerbeycan, Gazne, Türkistan tarihi anlatılmıştır.

Çalışmamız *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildini kapsamaktadır. Eserin içerisinde çok sayıda tarihî şahıs ve yer adına yer verilmiş, bu adlardan tarihî kaynaklarda da rastlayamadığımız şahıs ve yer adları, metnin imla kuralları göz önünde bulundurularak okunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SA‘ÎD PAŞA’NIN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1.HAYATI ve EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Saîd Paşa, Diyarbakır’ın kıymetli ailelerinden İbrâhîm Cehdî Efendi’nin torunu ve Süleyman Nâzif Efendi’nin oğludur.[5] Ali Emirî Efendi “Hânedân-ı memleketten sâbıku’t-terceme İbrâhîm Cehdî Efendi’nin hafidi ve âti’terceme Süleymân Nazif Efendi’nin mahdum-ı ma’âlî-rüsumudur.”[6] şeklinde Saîd Paşa’dan bahsetmektedir. 1832/1248’de Diyarbakır’da doğmuş, bir yaşındayken babası vefat etmiş, yetim olarak büyümüştür.[7] Sa‘îd Paşa, Servet-i Fünûn dönmei ünlü şair ve yazarlarından Süleyman Nâzif ve şair Faik Alî Ozansoy’un da babasıdır.[8]

Tarihçi, devlet adamı ve şair olan Saîd Paşa medrese eğitimini Diyarbakır’da tamamlamış ve 1857 yılında hâcegânlık rütbesini almıştır. Daha sonra sırasıyla vilâyet tahrirat kalemi başkâtibi, mektupçu muavini ve vilâyet mektupçusu olmuştur. Diyarbakır mektupçuluğundan sonra Ma’mûretü’l-Azîz ve daha sonra Maraş mutasarrıflıklarında bulunmuştur.[9]

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa’nın(1818-1883) kendisine karşı olmasına rağmen, Mithat Paşa(1822-1884) tarafından himaye edilen Saîd Paşa, Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazamlığı döneminde azledilmesine rağmen Mithat Paşa’nın gayretleriyle

---

[5] Süleymân Nazif Efendi’nin hayatı hakkında bk.Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Ankara 1996, C.1, s.283-286.

[6] Ali Emiri Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**,(Haz. Galip-Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003, s.29

[7] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri,** Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3. s. 1581

[8] Mustafa Uğurlu Arslan, “Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası’nda Said Paşa ve Süleyman Nazif’in İzleri**”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C.8, s .9.

[9] Ali Emiri Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**, s. 29

memuriyete tekrar dönüp Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıkları görevine getirilmiştir.[10]

Saîd Paşa 1891 yılında ikinci kez Muş mutasarrıflığıyla görevlendirilmiştir. İkinci rütbe Mecidî nişanı alan Saîd Paşa, Muş'ta on dokuz ay görev yaptıktan sonra hastalanmış, hastalığından dolayı kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin mutasarrıflığına getirilmiş, yaklaşık olarak burada üç aylık hizmetinden sonra 1890 yılında Mardin'de vefat etmiştir. [11]

Saîd Paşa, memuriyet hayatında muktedir ve dürüst bir idâreci olarak dikkat çekmiştir. Resmî görevleri dışında edebiyat, tarih ve matematikle meşgul olmuştur. Başlıca eserleri: Mir'âtü'l-İber, Mir'ât-ı Sıhhat, Hülâsa-i Mantık, Tabsırarü'l-İnsân, Nuhbetü'l-Emsâl, Mîzânü'l-Edeb, Dîvân-Dîvânçe-i Eş'ar, İlm-i Hesâb, Encümen-i Şu'arâ, Diyârbekir Tarihi, Kasîde-i Nûniye Tercümesi, Encümen-i Şu'arâ veya Mecmû'a-i Müntehebât ve Kasîde-i Bürde Tercümesi'dir.

Saîd Paşa'ya göre; münşi, hatîb ve şâirin seçtiği manaya yakışan sözlerin tasarrufu, birbirine benzer incinin bir ipliğe dizilmesi gibidir. "*Kelâmda sanâyi'-i lafziyye ihtiyâr idenlere göre elfâz-ı müferrede ipliğe dizilmiş ve bir birine karışmış, olan muhtelifü'l-eşkâl incü gibidir. İncüyi ipliğe dizenler birbirine uygun olanları ayırub tanzim iderler. İncünün 'ıkd manzumunda küpe gerdanlık kol bagı gibi çok şey yapılabilir. Bunların her birisine mahsus bir hey'et vardır ki diğerine yakışmaz. Münşî, hâtib ve şâ'irin intihâb idecekleri ma'ânâya yakışacak elfâzın tasarrufı da böyledir*."[12]

Saîd Paşa'nın Mardin'deki mezarının kitabesinde oğlu Süleyman Nâzif'in şu kıt'ası yer almaktadır:

Açdı dağ-ı ebedî sineye hicrân-ı peder

[10] Vedat Yeşilçiçek, "Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizan'ül Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi", **Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,** S.6, s.116,

[11] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri,**. s. 1611

[12] Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb,**Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 466-467.

Ağlatır der-i fırakı beni tâ kabre kadar

İstemezdim ki kazılsın gurbet ilde kabrin

Neyleyim böyle imiş hükm-i kazâ emr-i kader.[13]

1.2.ESERLERİ

1.2.1.Dîvân-Dîvânçe-i Eş‘ar

Saîd Paşa’nın divançesi, şair hayattayken 1288/1871 tarihinde Diyârbekir Vîlâyet Matbaası’nda yayımlanmış, 56 varaklık müretteb olmayan matbu bir dîvândır. Bu matbu dîvândan yaklaşık on yıl sonra kendi el yazısıyla kaleme aldığı dîvânı 27 varaktır. Sâid Paşa, ilk basıldığında matbû dîvânını hacminden dolayı “Dîvânçe-yi Eş‘âr” diye adlandırmıştır. Fakat bu dîvânçeden sonra şair gazel, muhammes, müseddes, mu‘aşşer, tercî‘-i bend tarzı şiirler yazarak eserin hacmini artırmıştır. Eser, el yazma nüshaları da karşılaştırılarak Kenan Erdoğan tarafından Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı adıyla basılmıştır.[14]

1.2.2.Diyârbekir Târîhi

Bu eserde başlangıçtan Osmanlı fethine kadar olan süredeki Diyarbakır tarihini özetlemiş olup Diyârbekir Sâlnâmesi’nin ikinci kısmının 144 sayfalık bölümüdür. Eser ayrıca M.Şefik Korkusuz tarafından kitap olarak neşredilmiştir.[15]

1.2.3.Mîzânü’l-Edeb

Mîzânü’l-Edeb 1888 yılında 384 sayfa olarak basılmıştır. Eser dibace, mukaddime, tetimme-i mukaddime başlıklarından oluşan bir giriş, ma’anî, beyân ve bedî’ konularının anlatıldığı maksat, hatime ve i’tizar’ın bulunduğu sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Eser Türkçe örnekleri, konular hakkında sunduğu

[13] Kenan Erdoğan, “Klasik Mi’raciyylerden Farklı bir M’iraciyye: Said Paşa ve Mi’raciyyesi**”, A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.166

[14] Kenan Erdoğan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı,** Tekin Matbaası, Manisa 2004.

[15] Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb,** s. 34.; M.Şefik Korkusuz, **Diyarbekir Tarih’leri**, y.y, b.y, t.s.

detaylı açıklamalarıyla önemli bir belâgat eseridir.[16] Eser Saliha Aydoğan tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve kitap olarak yayımlanmıştır.[17]

1.2.4.Mir'âtü'l-İber

1304-1306 yılları arasında kaleme aldığı 9 ciltlik dünya tarihi kitabıdır. İstanbul Karabet ve Kasbar Matbaas'ında yayımlanmıştır. Onuncu cildinin yazma olarak İstanbul Müze kütüphanesinde olduğuna dair bilgiler vardır. Bu eserin matbu olarak basılan ilk dokuz cildi çeşitli kütüphanelerde ve sahaflarda yer almaktadır. Eser insanlığın yaratılışından itibaren tarihsel gelişimi; coğrafya, kültür, medeniyet ve tarihî olaylar etrafından ele alınmıştır.

1.2.5.İlm-i Hesâb

Matematik ilmine dair bir eserdir. 1288/1871 yılında İstanbul İbret Matbaası'nda yayımlanmıştır.

1.2.6.Tabsıratü'l- İnsân

1308/1891 İstanbul Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda Ahmet Necib tarafından yayınlanan 91 sayfalık ahlak kitabıdır.[18]

1.2.7.Mir'ât-i Sıhhat

1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bassout'un eserinin Mehmet Zeki tarafından yapılan tercümesidir. 1287/1870 Diyârbekir Vîlâyet Matbaası'nda yayımlanmıştır.

1.2.8.Hülâsa-i Mantık

Hulâsa-i Mantık, İstanbul Asır Matbaası tarafından 1315 yılında okulların Rüştiye kısmı için Osmanlıca olarak basılmıştır. Eser büyük boy olup 65 sayfadan

[16] Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb,** s. 492.
[17] Saliha Aydoğan, **Diyârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü'l-Edeb,** Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
[18] Eren Yavuz, **Diyarbekirli Mehmet Said Paşa-Tabsıratü'l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna,** Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

ibarettir. Ayrıca bir başka baskısı 1310 yılında İstanbul Âlem Matbaası tarafından gerçekleştirilmiştir.[19]

1.2.9.Encümen-i Şu'arâ veya Mecmû'a-i Müntehebât

Dîvân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içeren bir mecmuadır.

1.2.10.Nuhbetü'l Emsâl

Ahmet b. Muhammed Meydânî tarafından Arapça olarak yazılmış olan eserin çevirisi olup darb-ı mesellerin tercüme ve şerhidir. 1289/1873 yılında Diyârbekir Vilâyeti Matbaası'nda basılmış olup 482 sayfadır. 'Sade ve açık ta'bîrât ile kaleme alınan eser Sultan II. Abdülazîz (öl. 1876) döneminde faydalı eserler serisinde yer almaktadır.[20] Eser Uğur Boran tarafından çalışılmıştır.[21]

1.2.11.Kasîde-i Nûniye Tercümesi

Feth el-Bustî'nin ahlâkî öğütler içermesi bakımından önem arz eden Unvanu'l-Hikmet adlı Arapça bir kasidesinin ilk 45 beyitlik kısmının manzum çevirisidir. Bu çalışma Saîd Paşa'nın vefatından sonra oğlu Süleyman Nâzif tarafından kaleme alınan kısa bir mukaddimenin ilave edilmesiyle beraber Mahfil dergisinde yayımlanmıştır. [22]

1.2.12.Kasîde-i Bürde Tercümesi

İstanbul Arkeoloji Müzesi Nu:145 sırasında yazma olarak kaydı bulunmaktadır.

---

[19] Şerefettin Adsoy, "Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri", **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,** C.7, s. 331

[20] Ahmet Tanyıldız, "Saîd Paşa'nın Nuhbetu'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C.8, s. 87

[21] Uğur Boran, **Diyarbekirli Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü'l-Emsâl,** Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.

[22] Mehmet Atalay, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,** S.27, s. 146-147

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-'İBER[23]

1304/1888-1306/1890 yılları arasında Diyarbakırlı Saîd Paşa tarafından kaleme alınan *Mir'âtü'l-'İber* adlı dokuz ciltlik eseri dünya tarihi kitabıdır. Dokuz cildi basılmıştır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. *Mir'âtü'l-'İber* "ibretlerin aynası" anlamına gelen Arapça bir tamlamadır.

Saîd Paşa'nın, *Mir'âtü'l-'İber*'inin dokuz cildinin muhtevası muhtasaran şu şekildedir:

1.Cilt: Mukaddime bölümünden sonra eser iki ayrı bölüm olarak hazırlanmış olup 356 sayfadır. İlk bölümde yeryüzünün yaratılışı, cinler ve şeytan ayrıca Hazreti Âdem ve Hazreti Havvâ ve oğulları, Hazreti Âdem'den Hazreti İsâ'ya kadarki diğer peygamberler hakkında da bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise Asya kıtası, Mezopotamya, Babil coğrafyası ve tarihi Asur devleti ve tarihi, Med ve Sâsâni devletleri, eski Farsların mezhepleri hakkında kapsamlı bilgi verilmektedir. Eser, Doç. Dr. Mustafa Uğurlu Arslan'ın danışmanlığında Gül Esra Alpkaya tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.[24]

2.Cilt: İkinci cilt 382 sayfa olup 1304/1888 senedinde yayımlanmıştır. Hind coğrafyası, tarihi ve mezhebi, Çin coğrafyası, tarihi ve mezhebi, Suriye coğrafyası, Fenikeliler, Tataristan, Türkistan coğrafyası, Hunlar, Haykaniye coğrafyası ve devleti, Asya coğrafyası, Kapadokya devleti, Frigya devleti, Pontus devleti, Arap coğrafyası, Yemen coğrafyası ve Yemen'de Habeş hükümeti, Mekke ve Medine coğrafyası ikinci

[23] İbrahim Halil Tuğluk, "Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 8, S.15 s.96-105, Tahir Nakıp, **Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.85-90, Gül Esra Alpkaya, **Mir'âtü'l-İber(I.Cilt),** Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

[24] Alpkaya, **Mir'âtü'l-İber(I.Cilt),** Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020

ciltte üzerinde durulan konulardır. Arapların gelirleri, özellikleri belâgat ve diyânetleri hakkında bilgi verilmektedir.

3.Cilt: Üçüncü cilt 358 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Afrika coğrafyası, Mısır coğrafyası ve tarihi, eski Mısır medeniyetleri, Habeş ve Habeşliler, Cezayir devleti, Avrupa coğrafyası, Yunan coğrafyası, Etne Cumhuriyeti ve Makedonya tarihi, Büyük İskender'in tarihî olayları, Yunan medeniyeti ve İtalya coğrafyası, İtalya ve Rum tarihi ve eski Rumların medeniyetlerine yer verilmiştir.

4.Cilt: Dördüncü cilt 309 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bizans imparatorluğu ve tarihi, Doğu Rum imparatorluğu, İspanya coğrafyası ve tarihi, Almanya, Fransa Devleti, Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, Britanya coğrafyası, İskoçya, İrlanda, Avrupa'ya hicret eden eski kavimler, felsefe tarihi anlatılmaktadır. Ayrıca bu ciltte birinci kitabında hatimesi bulunmaktadır.

5.Cilt: Beşinci cilt 357 sayfa olup 1304/1888 yılında yayımlanmış, mukaddime ve Lâhika-i Mukaddime başlıkları ile başlamaktadır. Eserin bu cildinde Hazreti Muhammed'in doğumundan itibaren başlayarak Hazreti Ömer'in halifeliği dönemine kadar olan dönemleri anlatmaktadır. Eser Prof. Dr. Ahmet Tanyıldız danışmanlığında Fatma Taş tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.[25]

6. Cilt: Altıncı cilt 367 sayfa olup 1305/1889 tarihinde yaymlanmıştır. Hazreti Ömer'in halifeliği zamanında yaşanan olaylar hakkında bilgi verilir. Yermük vakası, Sıffin vakası, Hazreti Osman'ın halifelik dönemi, Kıbrıs'ın fethi, Muaviye'nin muhalefeti ve Hazreti Ali'nin şehadeti anlatılmaktadır.

7. Cilt: Yedinci cilt 380 sayfa olup 1305/1889 senesinde yayımlanmıştır. Emevi Devleti tarihi, Yezid bin Muaviye, Abbasi Devleti tarihi, Arap ve Irak coğrafyası ve tarihi, Basra tarihi, Kufe tarihi, Hazreti Hasan'ın hilafeti, Muaviye'nin hilafeti terk etmesi konuları hakkında bilgi verilmektedir.

8. Cilt: Sekizinci cilt 351 sayfa olup 1306/1890 tarihinde yayımlanmıştır. Cezire tarihi ile başlayan ciltte, Diyarbakır tarihi ve Mardin tarihi, Diyarbakır ve

[25] Fatma Taş, **Diyârbekirli Sa'id Paşa-Mir'âtü'l-İber(5.Cilt),** Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

Mardin'de hükümet eden Artukya devleti, Urfa tarihi, Fürs memleketi, Horosan memleketi ve Horosan hükümetinin tarihi, Irak memleketi, Acem memleketi ve tarihi, Isfahan, Irak ve Acem'de Selçuklu devleti, İsmailiyye hükümeti konuları üzerinde durulmaktadır.

9. Cilt: Dokuzuncu cilt 360 sayfa olup 1306/1890 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Taberistan coğrafyası ve tarihi, Taberistan'da Bavendiye hükümetinin birinci tabakası, Cürcan, Mazenderan, Kirman, Fars, Azerbeycan, Afganistan, Gazne, Türkistan, Harezm, Mâverâü'n-nehr'in coğrafya ve tarihi hakkında bilgi verilmektedir.

2.1.MİR'ÂTÜ'L-'İBER III.CİLT

Mir'âtü'l-'İber eserinin üçüncü cildi iki bölüm ve 8 fasıldan oluşmaktadır.

"Üçüncü Kısım" başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler, Mısır Ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmektedir. Beşinci fasılda ise Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. "Dördüncü Kısım" başlığı altında ise Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri, Yunan beldeleri ve coğrafyası, İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ayrıntılı bilgi verilecektir.

2.1.1.Kaynaklar

Saîd Paşa, eserini hazırlarken dinî, ilmî; eski, yeni birçok kaynaktan yararlanmış ve bu kaynakları da eserinde belirtmiştir. İncil'in Hz.İsa'ya nüzulünü Kur'ân-ı Kerim'den delillerle aktarmıştır.[26] Firavun isimlerine ve bazı firavunların döneminde yaşanan olaya ilişkin bazı bilgileri ise Tevrat'tan kaynak göstererek vermiştir.[27] İbn-i ʿAbdülber[28], Ebu Muhammed bin Hazm[29], İbn-i Haldun'un[30],

[26] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.315
[27] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.39
[28] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.93
[29] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.77
[30] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.209

eserlerinden faydalanmış; Heredot[31], Doktor Hanri Solemen[32], Maniton ve Busifios[33] gibi Batıdaki bazı kaynaklardan da yararlanmıştır.

2.1.2.Dil ve Üslûp

Eser, işlediği konuya göre değişiklik gösterse de genel olarak sade bir dille yazılmıştır.

"Haritaya atf-ı nazar-ı dikkat olunsa Afrika ile Amerika'nın yek-diğerine ittisali takdirinde Afrika'nın cüz'i şimâli-i ğarbiyesi Meksika halicine ve Amarika-i cenûbiyenin Santrok burunu Kenya körfezine temâs ve tevâfuk edecek bir surette görülür. Binâen'aleyh coğrafilerin ekseri şu ikisi vaktiyle bir kıt'a iken bir 'ârza-i şedideye tesadüfle yekdiğerinden ayrılmış olmasına zâhib oluyorlar."

Saîd Paşa, yeri geldiğinde faydalı bilgiler türünden açıklamalara yer vermiş, tarihî bilgileri mevcut kaynaklardan aktarma yoluna giderken aynı zamanda kendi düşüncelerini de anlatımın akışı içinde dile getirmiştir.[34]

"*Tâlis'in bazı bozuk öğretileri vardır. Tâlis " 'âlemin evvel ve ahiri olmadığını, ölüm ve hayatın mesâvatını, asl-ı evvel sudan ibaret olup yer donmuş bir su, gök tepsi şeklinde olduğunu, kürre-i arz merkez-i 'âlemin etrafında bir mahur-ı aslide müteharrik bulunduğunu" inanırdı*."[35] Dolayısıyla eserden yazarın aktardığı konuyla ilgili düşünceleri, kanaatleri çıkartılabilmektedir.

Eserde kimi yerlerde baskı hatası olarak değerlendirdiğimiz, kimi yerlerde ise yazım hatası diyebileceğimiz yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak şunlar gösterilebilir: Baskı hatası olarak "هند" Hind kelimesi "هتد" olarak yazılmıştır.[36] Eserde 23 numara olarak belirtilmesi gereken alt başlık baskı hatası olarak 32(٣٢)

[31] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.12
[32] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.127, 197
[33] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.36
[34] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.202
[35] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.189
[36] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.13

numara ile belirtilmiştir.[37] Yine 28(٢٨) numaralı olması gereken alt başlık baskı hatası olarak 72(٧٢) numara ile belirtilmiştir.[38]

2.1.3.Muhteva

Mir'âtü'l-'İber'in üçüncü cildi, iki bölüm ve 8 fasıldan oluşmaktadır.

Eser, "Üçüncü Kısım" başlığı ile başlamakta ve Afrika kıtasının coğrafyası, tarihi ve dini bilgilerini anlatmakta olup 5 fasıldan oluşmaktadır. Bu bölümde toplamda 18 alt başlık bulunmaktadır.

"Dördüncü Kısım" ise Avrupa kıtasının dinî, coğrafyası ve tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu kısım, 3 fasıldan oluşmakta olup toplamda 29 alt başlık içermektedir.

"Üçüncü Kısım" başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler; birinci fasılda, Afrika kıtasının coğrafyası; ikinci ve üçüncü fasılda, Mısır ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler; dördüncü fasılda, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler; beşinci fasılda ise Batı Afrika, Günay Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir.

"Dördüncü Kısım" başlığı altında ise birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri; ikinci fasılda, Yunan beldeleri ve coğrafyası; üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Afrika tarihi incelenirken Mısır tarihinde 26 ailenin tamamında tespit edilen firavun isimlerine yer verilmiş, her ailenin önemli firavunlarının döneminde yaşanan olaylara değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde Mısır kültürüne dair bilgilere yer verilmiş; ölüm, düğün merasimlerinin uygulanışlarına, dinî ritüellere değinilmiş; Mısır'ın siyasi ve ekonomik durumu ele alınmıştır. Afrika kıtasının coğrafi özellikleri ile önemli nehirlerinden ve Batılı kâşiflerden bahsedilmiş, Afrika kıtasındaki kavim ve kabileler hakkında bilgiler verilmiştir.

[37] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.239
[38] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.348

Avrupa tarihi incelenirken Avrupa kavimlerinin özellikle Yunanistan'ın dinî, kültürel ve siyasi durumundan bahsedilmiş; dinî yaşantısının Mısır'dan etkilendiğine dair örnekler verilmiştir. Yunan kültürünün temellerinden olan felsefe geleneğine değinilmiş, felsefi ekollerin üstadlarının temel düşünceleri aktarılmış ve kimi zaman bu düşünceler eleştirilmiştir.[39] Avrupa kıtasının Hristiyanlaşması ve göreve gelen papaların isimleri, göreve geliş tarihleri belirtilmiştir.[40]

2.1.4. Üçüncü Kısım

Üçüncü cilt, "Üçüncü Kısım" başlığı ile başlamakta ve bu başlık altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler verilmektedir.

2.1.4.1. Afrika Kıt'asının Coğrafyasıyla Afrikaca İktişâfat

Afrika kıtasının önceleri bir ada gibi olduğu, bir taraftan Süveyş'e uzanan kara parçası ve diğer etrafı denizler ile çevriliydi. 1869 yılında Süveyş Kanalı açıldığında her tarafı su ile çevrilmiştir.

Afrika kıtası Asya'dan küçük ve Avrupa'dan büyüktür. Batıdan 17 derece ve 30 dakika, doğudan 51 derece 22 dakika kuzey enleminin 37 derece ve 20 dakika ile güney enleminin 34 derece ve 50 dakika arasındadır.

Söz konusu kıta; solunda Akdeniz, Cebeli Târık Boğazı, Antlantika Denizi ve doğuda Süveyş Kanalı, Bahr-i Ahmer, Bâbü'l-Mendeb Boğazı Denizi ve güneyden Güney Denizi ve batıda Atlantika Okyanusu ile çevrilidir.

Afrika kıtasının kuzeybatı kısmının Meksika ve Amerika'nın güneyinde bulunan Santrok Burnu ve Kenya Körfezi'ne temas ve tevafuk edecek bir şekilde olduğunun görüldüğü, bunun sebebinin ise coğrafyacıların çoğunluğunun her ikisinin vaktinde tek bir kıta iken sonra ayrılması olarak görmekteler.

Afrika dağlarında vahşi hayvanlar ve büyük yılanların yaşadığı mağaralar vardır.

---

[39] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.202
[40] Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**,C.3, s.331-337

Afrika'da pekçok nehirler vardır. Siyahilerin karşılaştıkları tehlikeler nedeniyle bu nehirlerin çoğunun çıkış yeri ve çoğunun kaynakları bilinmemektedir.

Afrika'da çöl hayvanları, arslan ve kaplan gibi vahşi hayvanlar çoktur. Çeşitli maymunlar, gergedan, fil, deve, zürafa, timsah gibi hayvanlar bulunur. Çeşitli ve pek büyük yılanlar da vardır. Şu yılanlardan boa diye bilinen bir çeşidinin uzunluğu kırk kademdir.

Eski coğrafyacılar Afrika kıtasında yüz milyon nüfus olduğunu beyan etmiş iseler de sonrakiler iki yüz milyon nüfus bulunduğunu söylemişlerdir.

Afrika kıtasında yüz elli türlü dil kullanılmaktadır. Bu kıtanın kapsadığı vilayet ve memleketler arasında sınırların tespiti mümkün değildir ve çoğu bölgeleri keşfedilmemiştir. Mevcut hâliyle yedi kısımdan oluşur.

Bilâd-ı Niliye: Mısır ve Eşyobya ve Habeş ile mücâvir olan sair vilâyet-i sağiredir.

Bilâd-ı Mağrib: Buna Bilâd-ı Berber dahi denilir. Sahrâ-i Kebire, Berka, Fizan, Tunus ve Trablus ve Cezâir ve Merakeş ile Fas'tır.

Afrika-i Şarkiye: Zangibar, Mozambik, Sofala bilâdiye sair bazı mahallerdir.

Afrika-i Vasiti; Bilâd-ı Sudan'dır. Kıt'adan akşamı muhtelifeyi hâvidir.

Afika-i Ğarbiye; Singambiye ve Guyenne ye bilâdini şâmildir.

Afika-i Cenûbiye; Re's ve Kfra denilen bilâd-i şâmildir.

Cezâir-i Afrika; Şu kıt'aya tabi' cezirelere hâvidir

2.1.4.2.Afrikaca İktişâfât ve Müsta'merât

Eski Mısırlılar kuzey kıyısı dâhil olmak üzere Afrika'nın ihtiva ettiği yerlerin tamamına Libya derdi.

Heredot der ki: "Firavun Nahv zamanında bir topluluk Afrika'nın her tarafını gezmiştir."

Portekiz, siyâhileri miladın 15. asrında Mısırdan Hind Okyanusu'na kadar Afrika'da bulunan sahillerin tamamını incelemişlerdir. Portekiz kâşiflerin en meşhuru Vasco da Gama isimli zattır. 1497 senesinde gezmiştir. Afrika sularında Mombasa isimli bölge ve oradan Hind'e kadar gezip durmuştur.

Fransızlar miladın 17. asrında Afrika'da gezmeye başlamışlardır.

1841 senesinden sonra Doktor Loniston, Londra'dan Atlantik Okyanusu sahillerinde Mozambik Boğazına kadar seyahat etti. Bu zat hayli bilgi toplamıştır. Ngami, Nyasa denizleri hakkında bilgi veren de budur.

Kâşifler; sebik, bakır, borton, Nil'in kaynağının keşf ile bilgiler verdiler.

2.1.4.3. Mısır Coğrafyası

Mısır memleketi, Afrika kıtasında geniş topraklara sahiptir. Kuzeyde Akdeniz, güneyde Nubie şehri, doğuda Han Yunus'tan Suveyş ve Bahr-i Ahmer'e kadar ayrılmış bir hat, Sahra-i Kebire ve Burka şehri ile sınırlıdır. Kuzey enlemi 23 derece ve 40 dakika 30 derece ve 28 dakika arasında ve doğu boylamı 30 derecesiyle 34 derece ve 36 derecesi arasındadır. Enlemi 468 ve boylamı 230 mil coğrafi ve yüz ölçümü 8000 mil karedir. Nüfusu bundan 9 sene önce meydana gelen sayım ve kayıtlara göre 5017627 nüfustur.

Mısır ülkesi, Mısır-ı ulyâ, Mısır-ı vasiti, Mısır-ı suflâ isimleriyle üç büyük kısma ayrılır.

Mısır-ı ulyâ Sa'id şehridir. Bu kısım Nubie şehrine kadar ulaşır.

Mısır-ı vasiti kısmında eskiden piramitlerin yakınında ve şimdiki Kâhire şehrinin hizasında bulunan Menfis diye bilinen büyük bir şehirdir.

Mısır-ı suflâ kısmı, delta ismiyle bilinen ve Rum alfabesinde delta harfi gibi şekli üçgendir. Doğu ve batı yönlerinde bulunan iki kenar, iki cetvenden ve kuzey kenarı denizden ibarettir. Heliopolis şehri harap olduktan sonra İskenderiye şehri onun yerine bina edilmiştir.

Nil nehrinden istifade eden bölgeleri her türlü bayındırlığa müsait ise de nehirden uzak olan yerler kumsal çöllerden ibaret olup imar için uygun değildir.

Mısır'da eski eserlerden firavun tepeleri olarak meşhur olan birtakım piramitler vardır. Bunlardan Cize'de bulunan üç piramit dünyanın yedi harikası olarak isimlendirilir. Bu piramitler kare şeklinde aşağısı geniş, yukarısı bir noktada sona ermektedir. Bu piramitlerden büyüğünün yüksekliği 560 ve tabanının çevresi 746 ve çember çevresi 2984 kadimdir ki 50400 zira kare mesafeyi kaplamaktadır. Bunlar eski firavun ve aileleriyle, kutsal addedilen hayvanlara ait kabirler imiş.

Piramitler silsileleri dışında Nil çevresinde daha çok piramitler vardır ki büyük bir alanı kapsamaktadır. Büyük piramit firavunlardan Şufu ile kardeşi Nuşufu, orta piramit Şafri, üçüncü piramit Menkari isimli firavunların yaptırdıkları yapılan keşiflerden anlaşılmıştır.

Piramitlerin inşasında firavunlar tarafından olağanüstü gösterişler tercih edilmiştir. Bunun için hizmet eden birçok işçi ve 100000 asker sürekli kullanılmış ve her üçü de bir değişip yerlerine 100000'er işçi konuluyormuş.

Piramitler bölgesinin yakınında bulunan Ebü-l Hevl putu dahi garip eserlerdendir. Yunanlılar buna İsfinks derlerdi. Bu putun gövdesi arslan ve başı bir Habeşli insan şeklindedir. Bu putun ne zaman yapıldığına dair yakın vakitlere kadar bilgi yoktu. Sonraları üzerinde bulunan yazılardan Keops'un zamanından önce yapıldığı tespit edilmiştir.

Mısırda birtakım dikili taşlar da vardır ki hepsi eski eserlerdendir. Bunlardan birisi 190 kadem yüksekliğindedir. Bir parça taştan olup bu taş Kleopatra'ya aittir. Fakat halk arasında firavunlara nispet edilmektedir. Bu taş üzerinde eski yazı ile yazılar vardır. Firavun Thutmose'nin zamanında İskenderiye'ye nakledildiği rivayet edilir. Birisi İstanbul'da diğeri Roma'da bulunan iki adet dikili taş Thutmose'nin eserlerinden olduğu üzerlerindeki yazılardan anlaşılmış olup bunlar İskenderiye'den getirilmiş oldukları rivayet edilmektedir.

İskenderiye'de bir zamanlar mevcut olan meşhur minare dahi dünyanın yedi harikasındandı. Bu minare hicretten 904 sene önce Mısır hükümdârı Batlamyus Suter

İskenderiye karşısında bulunan Karus bölgesinde ve yüksek bir kaya üstünde inşa ettirmiş ki 500 kadem yüksekliğinde olağanüstü bir eser idi. Emevi hükümdârlarından Velid b. Abdul-Melik döneminde korunan mallar olduğu düşünülerek asker gönderip yarısına kadar yaktırmış ise de bir şey bulamadığından kalan kısmı yıktırılmayıp olduğu hal üzerine terk edilmiş ve Mısır hükümdârı el-Zahir Baybars zamanında kalan bölgeleri yakılmış ve yıkılmıştır.

2.1.4.4.Mısır Vakâyi‘-i Târihîyesinin Bidâyeti

Eski halk bir vakit Ay’ı, Güneş’in eşi ve Uttarid’i kardeşi kabul ederek Güneş’i(Osiris), Ay’ı(İsis), Uttarid’i(Hermes) ismiyle yad ve bunların her birisini tanrı/tanrıça kabul etmişlerdi.

Mısır’ın eki halkı Kıbtî diye meşhur olmaları Sa‘idde Kıbt ismiyle isimlendirilen bir bölgeye nispet edilmelerindendir.

Firavunun birincisi Menes(Menfis) bin Hâm bin Nûh ‘aleyhi’s-selâmdır. Bu zat Tevrat’ta Misraim ismiyle zikredilmiştir.

2.1.4.5.Misraim Füruslerin Zabtına Kadar Fira‘une-i Mısır’ın Vakâyi‘-i Târihîyesi

Misraim takriben hicretten 3290 sene önce tufandan 774 sene sonra hükümdâr olmuştur. Kendisine tabi olanlar, kendisini tanrı kabul edecek bir dereceye kadar itaat ettiler. Eski Mısır halkı içlerinde putperestlik adeti bu şekilde başlamıştır.

Eski Mısır denilen Menfis şehir bunun eseridir. Hayatında oğlu Eşveşis 30 sene kadar Mısır-ı Ulyâ denilen Sa‘id bölgesinde valilik yapmıştır.

Eşveşis, Misraim’den sonra hükümdâr oldu. Hükümeti 28 sene sürmüştür. Menfiste bir takım heykeller, güzel saraylar yaptırdı.

Kayhos, Menfis şehri halkını tanrı kabul ettiği Abis(Apis) denilen öküze taptırmıştır.

Üçüncü aile Menfis şehrinden çıkmıştır. Hiyeroglif diye bilinen Mısır'ın eski yazısı bu aileden Nesterus zamanında ortaya çıkmıştır.

Dördüncü ailenin bölgesi yine Menfis şehriydi. Şuri, Menkaure, Birinci Sufis, ve kardeşi İkinci Sufis, Şofu ve kardeşi Nuşofu bu ailenin meliklerinin meşhurlarıdır.

Beşinci ailenin melikleri dokuz padişahtan ibarettir. Meşhurları Userkif, Şafri, Nekrakis'tir. Şafri Mısırda ikinci piramidi yaptırdı.

Altıncı ailenin meşhurları Apapus ve Nitokris'dir. Nitokris kadınlardan daha güzel bir sese ve okuyuşa sahipti. Nitokris bazı devlet adamları haset ve garaz üzerine kardeşini öldürdüklerinde hile ile katillerin sarayında tertip eylediği ziyafete getirip yemek zamanında ansızın boğdurdu.

Yedinci ve sekizinci aileden firavunların tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

Dokuzuncu aileden Aksois'in ismi bilinmektedir. Bu şahıs firavunların sayılı zalimlerindendir.

Onuncu ve on birinci ailelerin tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

On ikinci aile zamanında Mısır ülkesi ihtilaftan kurtulup tek bir ülke şeklini almış ve Şibe şehri o memlekete başkent kabul edilmiştir. Üçüncü Osirtazin bu ailenin hükümdârlarındandır. Osirtazin hükümetin bağımsızlığına ve Habeş'i ele geçirmede başarılı olmuştur. Mısır askerini Asya kıtasına ve Rum ili taraflarına sevk ile zafer kazandığı yerlerde yazılı taşlar diktiği rivayet edilir.

Osirtazin'in halefi Amnemis'tir. Taştan inşa edilen ve labirent diye meşhur olan yeraltı sarayları bunun eseri olduğu rivayet edilmiştir. Amnemis 44 sene hüküm sürmüştür.

On üçüncü ve on dördüncü ailelerin tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

On beşinci ve on altıncı ailelerin Şibe şehrinden neş'et ettikleri rivayet edilse de tarihlerinin detaylarına ilişkin bilgi yoktur. Fakat on altıncı ailenin son hükümdârı Temasu olduğu ve Araplardan Amâlika kavminin Mısır-ı Vasiti ile Mısır-ı Suflâ bunun elinden aldıkları bilinmektedir.

On yedinci aile Amâlika kavminden oluşan bir hükümettir. Bu hükümetin birinci padişahı Velid bin Domg'dur. Eski Yunanlılar buna Selatis ve bu hükümete Hiksos demektedirler. Hik hükümet ve sos çoban anlamında olduğundan Hiksos "çoban hükümeti" demektir.

Amâlika'dan Mısır'da hüküm süren meliklerden Velid bin Domg[41], Riyân bin el-Velid, Darim bin Er-Reyyân, Kâsım bin Ma'dân, Velid bin Mus'ab isimli hükümdârların isimleri bilinmekte diğerleri ise bilinmemektedir.

Hazret-i Yusuf'u kardeşlerinin satması ve Nebi'nin Mısır azizi olması Reyyân beni bin Velid zamamında olduğu rivayetlerdendir.

On sekizinci ailenin hükümdârları Amosis, Birinci Aminofis, İkinci Tutmozis, Üçüncü Tutmozis, Üçüncü Aminofis, Buziris, Ozimandiyas, Muris, Dördüncü Aminofis'tir.

Amâlika zamanına kadar Mısır bölgesinde at yoktu.

Mısır halkı Aminofis zamanında büyük intizama mazhar olmuş ve Karnak'taki meşhur revak bunun eserlerinden sayılmıştır.

Üçüncü Tutmozis bu ailenin en büyük firavunudur. Fetihleri önceki firavunlara göre daha fazladır. Babil ve Asur hükümdârları bunun itaati altına girmişlerdir. Rumların İstanbul'a ve Roma'ya naklettikleri dikili taşları Totmozis, İskenderiye'den dikerek ismini üzerlerine yazdırmıştır.

Hazret-i Yusuf aleyhisselam ve kardeşlerinin meseleleri bunun zamanında olduğunu sonrakiler yazmıştır. Eskiler, Amâlikadan Velid'in oğlu Reyyân zamanında

[41] Velid bin Domg hakkında yaptığımız araştırmada İbn Haldun'un Kitâbü'l-'İber ile İbnü'd-Devâdârî'nin "Kenzü'd-dürer ve câmiʿu'l-ġurer" adlı eserinde bilgiler mevcut olup Mısır'da İlk firavun diye isimlendirilen şahıs olduğu aktarılmış ancak hayatı hakkında bilgi verilmemiştir.

göstermişlerdir. Sonrakilerin çoğunluğu bu rivayetin doğru olduğunu söylüyor ise de Tevrat, Yunanlılardan gelen tarihi deliller gereğince Amâlika zamanında olduğu anlaşılıyor.

Ozimandiyas zamanında Mısırlılar bir seneyi 12 aya ve her ayı 30 güne bölüp seneyi 365 gün 6 saat olarak kabul etmiş, 5 gün 6 saati ise son 2 aya ilave etmişlerdir. Mısır halkının astronomi ilmindeki kabiliyetleri olduğu bundan anlaşılıyor.

On dokuzuncu ailenin Birinci Firavunu Ramzes(Ramses) olup hicretten önce 2122 senesinde hüküm sürmüştür. Fium'daki büyük havuz bunun eseridir.

Ramses'ten sonra oğlu Setus-Seti hüküm sürmüştür. Setus uzun zamandan beri Mısır'da yerleşmiş olan Benî İsra'il'i ağır ve güç hizmetlerde çalıştırmakta ve nesillerini yok etmek için küçük çocuklarının idamını emretmiştir. Bu korku ile çocuğu sandığa koyarak Nil'e bırakılan çocuk Hazreti Musa 'aleyhi's-selâm efendimizdir.

Setus'tan sonraki hicretten önce 2122'de oğlu İkinci Ramses hüküm sürmüştür. Yunanlılar buna Sizosteris derler. Sizosteris kuvvet ve şöhretçe kendinden öncekilere muvâfık olmuştur.

Nil'den zarar gören alçak yerleri yükseltip gerekli yerlerde köprüler inşa ve su kanalı açmıştır. Haritanın icadı da bunun zamanındadır. Ülkelerin tamamını yaptırdığı harita üzerine kayıt ve tasvir ettirdi.

Tarihçi Manito'nun rivayetine göre Sizosteris 62 ve Busifios'un görüşüne göre 66 sene hüküm sürmüştür. Ömrünün sonlarına doğru amâ olması nedeniyle intihar ettiği rivayet edilmektedir.

Bundan sonra oğlu Menfet 2050 yılında hüküm sürmüştür.

Firavun Menfet, Benî İsra'il halkına tahammül edilmeyecek derecede zülüm göstermiştir. Hazret-i Musa, Benî İsra'il'i kurtarmak için beraber olup Mısır'dan hicret ederken Menfet kendilerini takip ederken Benî Ahmer'de boğularak denizde helak olmuştur.

Yirminci aileden Üçüncü Ramses hicretten önce 1922'de ve Dördüncü Ramses ondan sonra hüküm sürmüşler ise de bunların ve bu aileye mensup diğer firavunların tarihleri bilinmemektedir.

Yirmi birinci aileden Keops ve Şefrn isminde iki hükümdârın birincisi 50, ikincisi 56 sene hüküm sürmüştür.

Yirmi ikinci ailenin Birinci Firavunu Şeşonk'tur. Hicretten önce 1732 senesinde hüküm sürmüştür.

Şeşonk'tan sonra hicretten önce 1720 tarihlerinde oğlu Osorkon hüküm sürdü. Tevrat'ta bunun ismi Zarehü'l Habeşiyyu diye anılmıştır. Osorkon pek büyük bir ordu ve 300 harp arabasıyla Safed vadisine giderek Yahudi Kralı ile savaşmak için askerlerini saflara dizdiği sırada Mısırlıların kalplerine korku düşmüş ve geneli firar etmişlerdir.

Yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü ailelerden Birdipyos ve Buşuri, Hius, Suis isimli dört firavunun isimleri bilinmekte ancak tarihlerine dair bilgiler bilinmemektedir.

Yirmi beşinci aile Habeşeden neşet etmiş ve bunların Birincisi Sebako olup 1372 yılında hüküm sürmüştür. Sebako'dan sonra kardeşi Sevahos tahta oturdu. Tevrat'ta Sevahos'un ismi So'dur. Asur hükümdârı Salmaneser'in Benî İsrail'in memleketlerine tecavüzü nedeniyle Benî İsrai'il hükümdârı Hoşe'a Şohostan yardım istemiştir.

Yirmi altıncı ailenin birinci hükümdârı Absamis'tir. Yunan ve Sur hükümetleri arasında ticaret anlaşmaları yapmış, Mısır'ı genel ticaretgâh sayılacak dereceye vardırmıştır. Fakat ordularında Yunan askerlerini istihdam etmesi nedeniyle Mısır halkının nefretine sebebiyet vermiştir.

Filistin Savaşı'nda Yunan askerlerini sağ, Mısırlıları sol kola alması da başkaca öfkelenmelere sebep olmuş; Mısır askeri savaşmadan ülkelerine geri dönmüştür.

Absamis Mısır'da süslü binalar ve dikili taşlar inşa ettirmiştir. 54 yıl hüküm sürmüştür. Bundan sonra oğlu Neho 1232 yılında hüküm sürmüştür. Babası gibi

ticaretin genişlemesine katkıları büyük olmuştur. Nil nehrinde bir su kanalı vasıtasıyla Şap Denizi'ne ulaşmak için su kanalı açtırmayı gerekli görmüş 96 mil mesafenin hafriyatına başlamış bu yolda 120000 kadar nüfûs telef olmuş ancak bitirmede başarılı olamamıştır.

Vefatından sonra oğlu Üçüncü Absamis 1147 senesinde hüküm sürmüştür. Fars hükümdârı Kampozis(Keykavus) bunun zamanında askerle Mısır'a saldırmış ve aralarında büyük bir savaş vuku bulmuştur. Daha sonra Psamtik'i esir alarak idam ettirdikten sonra Mısır memleketlerini ele geçirerek Fars'ın bir vilayeti yaptı.

O tarihlerden hicretten önce 1035 senesine kadar Mısır'da Fars krallarının valileri hüküm sürmüştür. Mısır halkı isyan ettiklerinde Fars memurlarını dövüp bağımsızlıklarını iade etmiş oldukları halde Üçüncü Dara büyük bir ordu ile giderek Mısır ülkesini savaş ile yine istila etmiştir.

Dara'nın vefatına kadar Mısır ülkesi Fars'ın vilayeti olup idareleri altında kalıp ondan sonra Yunanlı İskender'e geçmiştir.

İskender'in vefatından sonra Mısır ülkesinde Batlamyus Sotire hisse düştüğünden orada Ptolemaios devleti hicretten önce 945 yılında kuruldu.

2.1.4.6. Eski Mısırîlerin Medeniyet ve 'Avâ'id ve Mezâhibi

Mısırlıların memleket idareleri ve siyasileri bir takım meclislerin varlığı ile sınırlı olup hükümdârların sukûtu kâhinlerden başka halkın tamamına hüküm içerirdi. Kâhinler şeriat ve ilim sahibi olarak kabul edilmeleri nedeniyle firavunların sukûtundan endişe duymazlardı. Arazi ölçümü, vergi dağıtımı kâhinlere ait görevlerdendi. Arazinin tamamı firavunlara ve kâhinlerin mülkleri olduğu halkın ortaklıkla ziraat ederlerdi.

Mahkemeler firavunların her tülü emellerinden korunmuş ve hükümdârlar halkı muhakeme etmekten yasaklıydılar. Büyük mahkemenin hâkimi halkın seçimi ile tayin edilip hâkimler seçimler aralarından birisini reis tayin ederlerdi.

Bir cinayet sahibini rüşvetle cezadan kurtaran ve günahsızı itham eden hâkimlerin cezaları çok ağırdı.

Arz ve ediplerden olmayan erkeklerin alt organları kesilerek erkeklikleri ve kadınların burunları kesilip güzellikleri yok edilirdi.

Eski Mısır halkı eğitim ve öğretim ile akli ilimler ile felsefede ileri düzeydeydiler. Astronomi, yıldız, matematik, tıp fenlerince üstünlükleri şaşkınlık derecedeydi.

Eski Mısırlılar hece harfleri ile yazılmayıp doğalda bulunan işaretlere benzetilen işaretlerden ibaretti. Hiyeroglif denilen hat budur. Bu hat iki çeşittir. Bu türü nokta işarettir ki bazı resimler ve tasvirler buna delalet etmektedir. İkincisi bazı cümle kısaltmalarına delalet edecek işaretlerdir. Bu tür kâhinlere özel bir türdür. Bu hat asrımıza değinceye kadar milletler arasında bilinmezken mîlâdî 1822 senesinde Fransalı öğretmen meşhur Şebilyun keşfetmiştir.

Halkın kendine özel bir takım garip adetleri vardı. Bir kimse diğerinden para borçlansa babasının kabrini borçlusuna rehin vermesi gerekir ve borcunu verinceye kadar mevtanın kabri borçlusunun elinde bulunur. Borçlu borcunu vermeksizin vefat eylediği halde kendisinin ve evladı dahi ifa etmez ise onların cenazeleri tabutu medfun olan mevtanın kabristanında definden yasaklanırdı.

Halk yabancılara karşı bağnazlardı ve yabancılar ile bir mahallede oturmaz ve beraberce yemek yemezlerdi.

Eşraftan biri ölse kadın ve erkeklerden bazı akrabaları yüzlerine çamurlar sürüp, göğüslerini döve döve şehrin sokaklarında feryat ettikten ve meyyitin cesedini tabutçuya götürüp ilaçlattırdıktan sonra kadının önünde hazır bulundurularak temizlenirdi. Meyyit inançlarına uygun olarak salih ve takva sahibi birisi ile kadı huzurunda araştırıldıktan sonra süslü bir şekilde defnine hüküm verilir, kötülüğü sabit olur ise liyakatın aksine bir suretle defin ettiriliyordu. Bu kurallar eşrafı bile kapsamakta olup hatta pek çok masrafla hayatında kabrini yaptırmış iken ölümünde halinin güzelliğine şahitlik hüküm olunmayınca bazı firavunlar hakkında dahi bu uygulama icra edilmiş ve yiyecekler cenaze alaylarından esirgenmiştir.

Mumyalama eski usul üzerine yapılırdı. Dimağını burun deliklerinden ve im‘asını boş böğründe deldikleri delikten çıkartıp hurma şurubuyla yıkarlar ve başına

ve o im‘anın içine reyhan ve tarçın ve güzel kokulu şeyler doldurup tütsüledikten sonra 30 gün bu şekilde bekletilirdi. Daha sonra 40 gün natron suyu içinde bırakılırdı. Ve reyhan suyuna yatırılmış sargılar ile sarıp, sargıları dış tarafından sumak suyu ile baştan ayağa sularlar ve ağaçtan yahut taştan üretilen tabut içine koyduktan sonra sahibine verilerdi. Sahibi bu tabutu ya hanesine götürür yada kabre defin ederdi. O vakitlerde bu şekilde mumya edilmiş pek çok ceset şimdiye kadar durmuştur.

Eski Mısırlıların dinleri bitlere, hayvanlara, yıldızlara tapmaktan ibarettir. Ve tanrı/tanrıçaların en büyüğü buzağıydı. Her kim tanrı/tanrıça kabul edilen hayvanlardan birisini öldürür ise öldürülmekle cezalandırıldı.

Tanrı/tanrıça kabul ettikleri iblis, kedi, yılan, çaylak ve diğer hayvanlar öldüğünde resmi kurallara göre ve saygılar ile kendilerine mahsus kabirlere defnedilirlerdi.

2.1.4.7.Mısır’da Batalma Devleti

Sutir hicretten önce 945 senesinde Mısır’da Batalma devletini kurdu. Sutir İskender’in babası Filbik bazı cariyesinden doğan oğlu olduğu rivayet edilir. Bu hükümdâr âlimleri seven ve adaletli biri olarak rivayet edilmektedir.

Vefatında oğlu Batalmiyus Orkitis 879 yılında hükümdâr oldu. Orkitis, kerim anlamındadır. Irak, Huzistan ve Azerbeycan’a kadar birçok fetihler yapmış ve başarılı olmuştur. Vefatı ile yerine oğlu Batalmiyus Filopater 844 yılında hükümdâr oldu.

Filopater babasına bağlı demektir. Bu zat kötü ahlak ile nitelendirilmiştir. Bazı akrabalarını idam ettirmiş ve Yahudilere etmediği zülüm kalmamıştır. Vefatından sonra oğlu Betalmiyus İpifanis İskenderiye’de hükümdâr oldu. Daha sonra Filomatra 803 senesinde hükümdâr oldu.

Filomatra annesine bağlı demektir. Hükümdâr olduğunda 5 yaşındaydı. Annesi Klopatra himmet ve iktidar ile ülkeyi güzellikle idare etti ise de vefatında vezirlerin devletin kötü bir işiyle Filomatra’nın Suriye hükümdârının düşmanca hareketinin Baloz isimli bölgede savaş ile hükümdârı yenmekte Menfis şehrini istila ederek Batalmiyus Filomatrabı esir almıştır. Filomatra 4 sene kadar esir kaldıktan sonra

ülkesine iade edildiği ve gıyabında hükümeti yönetimine alan kardeşi Orkitis, salıverildikten sonra dahi hükümete ortaklıktan el çekmemiştir. Filomatra Asi nehri üzerinde bir savaşta yaralanarak 767 yılında vefat etmiştir.

Filomatra'nın vefatında oğlu yerine kardeşi Oriktis, İskenderiye'ye gelip Mısır'ı ele geçirmiş ve kardeşinin eşi Klopatra ile kendisi ile evlenmeye zorlamış ve kardeşinin hükümdâr olan oğluna hükümete ortak olmasına ısrar etmiştir. 739 tarihinde vefat edip Batalmiyus ikinci Sütir yerine hükümdâr oldu.

Batalma sülalesi ikinci İskender'in ölümü ile yıkılmış ve Batalmiyus Sütrik'in gayrı meşru çocuğu olan Oletis hükümdâr olmuştur. Oletis'in gayri meşru olması nedeniyle Romalılar bir taraftan ve Selefkiler diğer taraftan Mısır'ın istilasına göz diktiler.

Batalya hükümetinin süresi 294 sene olup bundan sonra Mısır'ı Romalılar istila ettiler.

2.1.4.8.Esyobya ve Esyobiler

Esyobiler siyahlardır. Esyobya kıtası eski zamanlarda Mısır'ın güney yönündeki Katar'ın geneline denirdi. Esyobya kelimesi esyobikösdendir yanmış yüz demektir. Katar'ın sıcaklığı ve insanlarının siyahlığı için bu şehirde ki halk esyobi lafzı genel isim olmuştur.

Eski coğrafyacılar bu Esyobya beldesini, Doğu Esyobya ve Batı Esyobya ismiyle ikiye ayırırlar. Bu isimlendirme Nil'in sahil bölgesindeki esyobileri ayırmak içindir.

Bunlardan sonra Elifontoca(fil yiyenler), Setrosyofaca(devekuşu yiyenler), Efyofaca(yolan yiyenler), kabileleri bu şehirde oturmuşlardır. Bunlar Afrika'nın vahşi kavimleri olduklarından tarihleri bilinmemektedir.

Esyobilerden Trağladit kabilesi Mısırın sahili üzerinde Bab-ı Elmendeb boğazına kadar vatan kabul etmişlerdir.

Ahsayofca(balık yiyenler) güney tarafındadırlar. Bu kabilelerin bazısı da Keryofaca(et yiyenler) Haylonofaca(kamlumbağa yiyenler)dir. Makrobi kabilesi dahi Esyobilerdendir ki 120'den 150 seneye kadar yerleşiktirler.

Hicretten 869 sene önce Batalmiyus Oriktis, Esyobya'nın güney kısmını istila ederek tarihini beyaz mermer üzerine yazdırmış ise de Batalmiyus'un vefatından sonra Esvabilerine eski hâllerine dönmüşlerdir.

Esyobiler eski zamanlarda bir takım heykeller inşa ettirmiş ve dağda bir kalede piramitler inşa ettirdiler. Bu piramitler Mısır'ın eserlerinden farklıdır. Nil'in üst taraflarında ki eserlerin hepsi Esyobilerindir.

Esyobiler eski zamanlarda servet ve medenileşmede meşhurdular. Kendilerine has hükümetleri ve hükümdârları olup hükümet veraset üzerine hükümdârın çocuklarından büyüklerine ve melikin eşi hayatta olması şartı ile ona geçerdi.

Esyobiler eski zamanlarda Yahudi dini üzerineydiler. Kandak zamanında Hristiyanlaştılar.

Bugün Esyobi dili denilen Habeş dili kullanılıyordu.

2.1.4.9.Habeşe ve Habeşeliler

Habeşe şehri doğu Afrika dâiresinde bir memleket olup Şab denizinin Güney-Batısında bulunmaktadır.

Keyt Joneston nâm coğrafi Habeşe şehri kuzey enlemi 7 derece 40 dakika 16 derece 40 dakikasına ve doğu boylamının 34 derece 20 dakikasından 43 derece 20 dakikasına kadar uzadığını kabul ediyor.

Memleketin en önemli hâsılâtı hınta, darı, pirinç, pamuk, akçak olan yerlerde bazen kahve, şeker kamışı, keten, lobya, limon, portakal ve incirdir. Tayğiri şehrinin bazı bölgelerinde üzüm bulunur.

Habeş halkı ilki Tayğiri (Esyobi) kabileleridir. İkinci olarak Emhiri kabilesidir ki Emhere ve Seva taraflarında ikamet ederler. Üçüncüsü Ağus kabileleridir. Bu kabilelerin aslı Finikeli oldukları düşünülmektedir.

Habeşeliler şehvetleri galip ve kan dökmeye meyilli kavimlerdir. Habeşe halkının eski zamanlarda yönetimi Seba nâmında bir melikenin yönetimine benzemektedir.

Hicretten önce 15. Asrında Mısır firavunu 25. Ailesi Habeşeden ortaya çıkmıştır. Hicretten 222 sene önce İskenderiye patriki Fromentiyos'un önce halka gönderdiği papazlar aracılığıyla çoğunluğu Hristiyanlığı kabul ettiler.

İslam'ın başlangıcı zamanında Habeşe hükümdârı bulunan Necaşi'nin peygambere gösterdiği hürmet ve müşriklerin ezalarından Habeşe'ye kaçan ashab-ı kir'am hakkında yaptıkları ikinci kitapta ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Habeş memleketinde oturan ve dil sayıca muhteliftir. Cinsiyetleri zenci ve Sudanlılara beyazlardan ziyâde yakın ve tüyleri kıvırcık, dudakları kalınca, burunları Sudanlılardan ziyâde yassı olup dikkatli incelendiğinde fark edilir ki bunlar hakikatte ne zenci ne de beyazlardan sayılabilirler.

Doktor Rublik'in görüşüne göre hakiki Habeş kavimlerin aslı iki büyük daldandır. Bu asılların en büyüğü Araplara ve diğeri Sudan'a yakındır. Birinci asıl görüntü olarak yakışıklı ve bedevilere benzemektedirler. Bu takımların yüzleri yassı, burunları ince, yüz şekilleri sahih, ağızları mütenâsib, dudakları kalınca, gözleri keskin bakışlı, dişleri güzel ve intizamlı, tüyleri kıvırcık, boyları ortadır.

Mısır bölgesinde ki timsallerin başları ve özellikle Ebu'l-Hevl putunun başı Habeşilerin başları şeklindedir.

Eski Habeş halkının silahları piyadelerde kılıç ve kalkandan ve atlıların silahları ise kılıç ve kargıdan ibarettir.

Habeş hükümdârlarının Arap tarihinde ünvanları Necaşi'dir.

2.1.4.10. Bilâd-ı Mağrib Coğrafyasıyla Akvâmı

Mağrib şehrinin asli halkı hakkında tarihçilerin sözleri ihtilaflıdır. Kimisi Yemen Araplarından ve bir kısmı da Benî Gassan'dan oldukları düşünülmektedir. Bazıları da Benî Ken'an'dan ve 'Amâlika'dan geldiklerini düşündükleri ve asıl vatanlarının askerlerle hücûm eden melikin önlerinden kaçıp Mısır'a gittiklerinde Mısır memleketleri civarlarına gitmeleri kabul edilmediklerinden Mağrib ortasına doğru gidilmiş ve birtakımı deniz kıyısına, bazılarıda iç kısımlara yerleştikleri kabul edilmektedir.

Berberî kabilesinin soyları hakkında gelen bilgiler ihtilaflıdır. Bazıları bunların İbrahim aleyhisselam'ın çocuklarından geldiklerini, bazıları Yemen Araplarına mensup olduklarını ifade etmişlerdir. Mes'udî bu kabilenin Gassân ve diğer Yemen kabileleri olduklarını daha sonra ayrıldıkları ve Mağribe geldiklerini söyler. Bu konuda pek çok ihtilaf vardır.

Mağrib şehir kabilelerinin tamamının Ken'an bin Ham bin Nûh'un çocukları olduklarına ilişkin rivayet sahihtir.

2.1.4.11.Bilâd-ı Mağribin Kurûn-ı Evveli Tarihi

Bu şehrin yüzyıl öncesine dair olayları anlatan bir tarih kitabı yoktur.

Berberîlerin bir kısmı Yahudi dinindendirler. Bu dini Benî İsrail'den almışlardı. İslam döneminde Afrika din-i Mübin-i İslam'ın yayılması ile İslamiyetle müşerref oldular.

2.1.4.12.Kartâcna ve Kartâcnalılar

Eski zamanlarda Kartacna denilen şehir şimdi Tunus denilen şehrin iki mil ilerisinde ismi ile isimlendirilen Halicin yakınındaydı. Kartacna kelimesi yeni anlamında olması nedeniyle Yenişehir demektir. Kartacna'nın halkları farklı kavimlerdendir. Fakat hepsinin aslı Finike bölgesindendir. Hatta dinleri bile Finikeliler gibi olup dillerine İbrani sözcükleri karışmıştır.

2.1.4.13.Kartâcna ve Rumlar Muharebeleri

Kartacnalıların savaşta gösterdikleri güç ve Besalet ve Serkome hükümdârını şüpheye düşürdüğünden hükümdâr Kartacna aleyhine Rumlarla bir anlaşma kabul ederek bu anlaşma savaşın sonlanması sebep oldu.

Rumların savaşacak deniz kuvvetleri yoktu. Kartacnalıların ise mükemmel deniz kuvvetleri varken Romalılar yüz kadar deniz gemileri inşa ederek savaştan galebe ve Kartacnalıların elli adet gemilerine el koydular. Romalılar bu başarı ile kuvvetlerini 300 gemiye ulaştırarak tekrar Kartacnalılar ile savaşarak altmış gemilerini daha el koymuş beraber Korsika ve Sardenya adalarını da istila ettiler.

Riğolas nâm kumandan refakatiyle büyük bir ordu Kartacna şehrini muhasara altına aldı. Kartacnayı istila edecek derece yakınlaşmışken Isparta halkının Kartacnalılara yardımları üzerine Romalılar amaçlarına ulaşamadılar.

2.1.4.14.Afrika-i Şarkiye

Bu sınır dört kısımdır.

1. Zencidir. Buna Zengibar denilir.
2. Mozimbik bölgesidir.
3. Mekeznika bölgesidir.
4. Delkova bölgesidir.

Bu bölgelerin tarihleri bilinmemektedir.

2.1.4.15.Afrika-i Vasati

Afrika-i vasati bölgesi Sudan şehridir. Sınırı kuzeyden Sahra, batıdan Sinkambiya ve Gine olup kalan sınırları bilinmemektedir.

Hartum şehri Muhammed Ali Paşa zamanına kadar on haneli bir köyden ibaret iken Muhammed Ali Paşa zamanında imar edilerek 20.000 nüfûsa ulaşmış bir şehir olmuştur. Havası yumuşaktır.

Afrikayı vasatanın dahi tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.16.Afrika-i Garbiye

Havası sıcaktır. Oralarda Hazirandan Kasım ayına kadar yağmurlar yağar. Afrika-i Garbiyede mevcut nehirler Senegal ve Kembiya nehirleridir.

Bu bölgede birden çok akarsular vardır ki bunların bazılar her vakit akar. Bazıları yaz mevsiminde kururlar. Güzel ve küçük adaları vardır.

Afrika-i garbiye 10.000.000 nüfûsa sahiptir.

Bu bölgenin halkı pek çok kabilelerden oluşur. Bazıları bazılarıyla savaşmakta ve yağma ve esir ederek tutukları esirleri Güney Amerika taraflarına gönderip satmaktadırlar.

Afrika-i garbiyenin yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.17.Afrika-i Cenûbiye

Afrika-i cenûbiye Râs, Hotnetut ve Kefere beldeleri kısımlarına ayrılmaktadır.

Râs Memleketi: Afrika'nın 1493 senesinde Portekizliler marifetiyle keşfedilmiştir. Nehr-i Cebel, Nehr-i Fil nehirlerden olup ikisinde de kayıtlar ve büyük gemiler işlemektedir.

Bu memleketin hayvanları diğer Afrika şehirlerindeki gibidir. Keten, kahve, şeker kamışı olup otlarının içlerinde türlü türlü güzel çiçekler vardır. Oralarda üzüm pek çok olduğu ve şarabın çeşitli türleri üretilir. Gümüş, kurşun, demir gibi madenleri vardır.

Afrika-i cenûbiyenin yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.18. Cezâir-i Afrika

Havası yumuşak toprağı verimlidir. Portekiz devletine tabidirler. Giniya kıyısında dahi birden çok adalar olup kuzey enleminin 10 ve doğu boylamının 8

derecesinde bulunan Marto adası ile sınırlıdır. Bu adanın havası ağır, toprağı yumuşaktır. 4500000 nüfûsludur.

Madağaşkar adasının da yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.5. Dördüncü Kısım

Üçüncü cildin ikinci bölümü dördüncü kısım başlığı ile başlamakta olup bu başlık altında dördüncü kısımda işlenecek konulara değinilmiştir.

Dördüncü kısım başlığı altında ise; Birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimlerinden bahsedilmekte, ikinci fasılda Yunan beldeleri ve coğrafyasından bahsedilmekte, üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

2.1.5.1.Avrupa'nın Ta'rif ve Tesmiyesiyle Avrupa'ya Hâsıl Olan Ma'lumat

Avrupa kıtası dünyanın sahip olduğu beş kıtanın birisi ve Avusturalya dışında en küçüğüdür. Coğrafi mevki olarak Asya kıtasının kuzey batısındadır. Eski zamanlarda Asyadan sayılan bir bölge iken daha sonradan kıta olarak sayılmıştır.

Bu kıtanın %20'si göller, nehirler ve sahralardır. %36'sı ziraate uygundur. Avrupa'nın ziraate uygun arazinin en güzeli Britanya, Cermenya, Fransa bölgelerindedir.

Eski Yunanlılar bu kıtanın kendi bölgelerine yakın yerlerine Avrupa olarak sayalardı. İsimlendirilmesi bazı rivayelere göre Finike hükümdârı Ağinurun kızı Oropi'ye nispetledir. Yunan ve Fikinkelilerin inanışlarına göre Oropi, Müşteri'nin aşığıydı. Bazıları Oros'a nispet ederler. Oros Güney havası anlamına gelmektedir. Bazıları da İbrani dilinde beyaz yer anlamını kapsayan Mushaf olduğunu beyan etmişlerdir.

Omirosun bölgeler cetvelinde Avrupa ismi belirtilmemiştir.

2.1.5.2.Mesaha ve Nüfûs ve Hudut

Avrupa'nın sınırı kuzeyden Bahr-ı Müncemid, kuzey-doğudan Oral dağlarıyla Oral nehri ve Bahr-i Hazer, güneyde kaf silsilesi ve Karadeniz ve Bahr-ı Mutavassıt, batıda Atlantik Okyanusu ile sınırlıdır.

2.1.5.3.Avrupa Kıt'asının Müştemilâtı

Kıtada birçok nehir ve körfezlere sahiptir. Bunlardan birisi Bahr-ı Sefid(Akdeniz)dir. Diğeri Bahr-i Şimâl'dir. Buna Bahr-i Cermani de denilir. Doğuda Norveç ve Danimarka, batıda Britanya arasındadır. Bir diğeri ise Bahr-i Baltıktır ki İsveç ve Rusya arasındadır.

Avrupa kıtasında bahr-ı mütevassıt Rum denizi demekle bilinmektedir. Bununla bahr-i Muhit arasını Cebel-i Tarık Boğazı ayırır.

Avrupa kıtasında Bahr-i Asud(Karadeniz), İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi aracılığıyla Bahr-i Mütevassıta ulaşır. Karadenizin uzunluğu 23300 mildir.

Avrupa dağlarının başlıcaları Alp, Epen, Albert, Balkan, Oral kirbas İskandivan dağlarıdır.

Avrupa'da üç volkan vardır. Birisi Atina'da diğeri Napoli'de birisi de İzlanda adasındadır.

Avrupa kıtası soğuk bir bölgede bulunduğu için kuzey yönünden havası soğuktur. Orta yönde ve güneyde havası ortadır. Fakat Asya'nın güneyi civarında sıcaklık fazladır.

2.1.5.4.Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi

Avrupa kavimleri birçok farklı nesillerden oluşmaktadır. Bu ümmetlerin en büyüğü Hind Avrupa'sının parçasıdır.

Eski zamanlarda Slavlar Karadeniz'in kuzey yönündeki bölgelerdeydiler. Eski zamanlarda Doğu'da Ağrı ve Slav ve Batıda tüm milletleri aralarında Cermaniye vardı.

Avrupa'nın Güney-Doğusunda Asya ve Afrika milletleri vatan olarak kabul etmişlerdi.

2.1.5.5.Yunan Bilâdı Coğrafyası

Yunanistan'ın eski bölgesi kuzeyde İlirya(bilâd-ı Boşnak) ve Misya(Sarb), Güneyde Bahr-ı Rum(Akdeniz), doğuda Rumili'nin doğu bölgesinden ibaret olan Trakya ve Adriyatik(Venedik Körfezi) ile sınırlı bir kıtadır.

2.1.5.6.Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi

Yunanistan'ın ilk başlangıcındaki halkı Palascı(Palazgo) halkıdır. Terakıs, Elirni, Elnus, Vardani, Pe'onis kabileri Balazgı kavminden Vâje'i,(Eke'i), Olis, E'onis, Dori takımları da Alnıslardan oluşmuştur.

Olis kabilesi pek büyük bir kabile olup kıtanın kuzeyinde bulunmaktaydılar. Sonraları Peloponis bölgesine yayılmış ve hicretten önce 14. asırda Yunanistan'ı terk ederek Anadolu taraflarına geçmişlerdir.

Dori kabilesi Tesalya civarında bugün Doris denilen kıtadaydılar. Sonraları mağara ve Girit bölgelerine göç ettiler.

2.1.5.7.Yunanistan'ın Bedâyet-i Meskuniyyet ve A'sâr-ı Hurafiyesi

Yunanlıların aslı Nûh'dan Yafan(Yavan)'a nispet edilmektedir. Yunan bunun harf değişimidir. Heredot'un Yunan aslına dair rivayeti de buna yakın bir şeydir.

Bu kabilenin ilk hallerinde yaşayışları hayvanlara yakın bir şekilde olup hepsi vahşetle bilinmekteydi. Koyun otlatır, dağlardaki mağaralarda yatıp kalkarlardı. Köklerinden giydikleri hayvan derilerinden ibaret idi. Bu hal üzere yaşayıp sonraları içlerinden Palazgı siminde birisi pelut bulup yemeğe başladıklarından Palazgı'yı reis kabul ederek ona nispetle şöhret oldular.

Titâniler o esnada Finikeden Titâni dedikleri kabile Yunanistan'a göç etti. Asıl halk ile birleştiler. Ve bu şekilde bazı şeyleri öğrenerek vahşilikten kurtulduçar

Yunanlılar, titânileri Uranüs'ün çocuğu olarak inanmış ve Finikelilerin tanrı/tanrıçaları olan Uranus(Sema), Satarus(zahel), Jupiter(Müşteri) gibi yıldızlara tapmışlardır. Bu isimlerin her birisi zamanında birer insana aitti. İsimleri birer yön ile şöhret oldukları için sonraları tanrı/tanrıça kabul edildiler. Yunanlıların batıl inançlarının aslı budur.

2.1.5.8.Atina Şehir ve Hükümetinin Coğrafyasıyla Vakâyı'-i Târihîyesi

Atina şehir ve bölgesi Osmanlılarca Atina diye meşhur olan eski şehir Yunanlılar (esinâ), Araplar(Medinetü'z-Zeytün), Fransızlar (etin), İngilizler (etniz), derler. Şehrin iç kalesi Akropol diye meşhur olmuştur. Bu şehir Yunanistan'ın doğu yönünde bulunan küçük Atikaşebe adasındadır. Kuzey enlemi 36,57 doğu boylamı 38,23 noktasında ve denize 1,5 saat mesafesi olan Akropol tepesinin eteğindedir.

Yunanistan halkı birlikte yaşamayı bilmeyip her aile gruplaşmış ve her biri bir şahsın önderliği altında bulunurdu. Kegropos'un yardımı ile medenileşmeye başlamış on iki kabileye bölümmüş her kabile bir şehre yerleştirildi. Ondan sonra buğday ve zeytin ziraat ve Eriobagos unvanıyla bir mahkeme kurulmuş evlenme ve ölülerin defni gibi işler hakkında bir takım kurullar kabul ettiler.

Kegroposun ana şehri Atina şehriydi. Kendisinden sonra Kernâ'us ve sonra Emfiktiyun Atina'da birer divan kurularak her divana birisi eşraftan ve diğeri halktan ikişer kadı atanmış ve kabileler tek birleştirilmiş ve düzene alınmıştır.

Dışarıdan o daireye girmek isteyenlere " Emfiktiyun şehirlerinden hiç birisinin yok yok edilmesine yardımcı olacak eylemlerde bulunmayacakları, yunan gemilerinin denizde seyretmelerine engel olmayacaklarına, tanrı/tanrıçaların mallarını yağmalamayacakları, yahut başkasının yağma etmesine göz yumanlara ağır cezalar vereceklerine" yemin ettirildikten sonra birlik içerisine kabul edilmek üzere bir kural ortaya koydular.

Emfiktiyu'ndan sonra hükümdâr olan Erihsuniyosu Volkan ile Mnrova'nın oğlu olarak inanırlardı. Esinâ dedikleri tanrı/tanrıçaları için zeytin ağacından heykel yaptırdığından şehir Esina(Atina) ismiyle şöhret bulmuştur. Araplarda o heykel nedeniyle Atina'ya Medinetü'l-Zeytün demişlerdir.

Erihsoniyus hakkında çeşitli hurafeler aktarılmıştır. Güya anası Minreve bekâretini koruduğundan Erihsonyos kendisine oğlu olmak üzere gökten yere düşüp bir ayağı topaş olmuş ve Sokardı'ın kızları yerde bulup Minreve'ye götürdüklerinde heykelde terbiye ile büyütülmüş imiş.

2.1.5.9.Tru'a Muhârebesi

Tru'a küçük Asya'nın batı kısmında bir şehrin ismiydi. Bu şehrin bölgesi Çanakkale boğazının dışında ve Anadolu sahilindedir. Denizden uzaklığı iki askerin hareketine izin verebilecek dereceydi.

Bu şehrin varlığına Tru'a savaşları dışında başka bir delil yoktu. Bundan on sene önce Cermanyalı Doktor Hanri Sulman Küçük Asya'yı gezerek şehrin harabelerini bulmuştur.

Tru'a hükümarı Beriyamus'un oğlu Paris Lakonya hükümdârı Menelaus'un 9 yaşında bulunan eşi Heylana'yı Tru'a'ya kaçırdığından bu durum Yunanlıların namusuna dokunup söz konusu savaş meydana gelmiştir. İntikam için Yunanlılar savaş hazırlıkları için zaman sarf ederek oluşturdukları 800 adet gemiye 100.000'den fazla asker ile Tru'a şehrini kuşattılar. Ancak on sene boyunca Tru'ayı ele geçiremediler.

Daha sonra Olis sandıklar içine asker koyup hile ile şehre soktu. Bu tedbir ile Tru'ayı istila ve şehri tahrip ve yağmaladılar. Beryamus ile oğullarını idam ederek ailesini esir etmişlerdir.

Yunan şair meşhur Omiros Tru'a savaşını (İliyada) isimli kasidesinde anlatmış pekte esassız değil iken daha sonra aslı bile inkâr edilecek derecede hurafeler ve vehimler ile karıştırmıştır.

2.1.5.10.Atina Cumhuriyetinin Teşkilinden sonraki Vakâyı'-i Târihîyesi

Peloponis halkının Atina'ya göç etmelerinden sonra Atina hükümdârı Kardos kendini vatanın kurtuluşu için kurban etmiş ve şanına saygı gösterilerek ondan sonra hükümdârlık kaldırılarak Erhun unvanı altında bir cumhuriyet kurulmuştur. Bu cumhuriyetin başlangıcını oluşturan hicretten önce 1690 tarihinde Kardos'un oğlu

Midon cumhuriyetin başkanı olarak belirlenmiştir. Midon'un vefatına kadar yönetim kendisinde kaldı. Vefatından sonra Erhunların her birisine 10'ar sene ve bir vakit sonra 1'er sene süre ile sınırlandırılmıştır.

1336 yılına kadar Erhunluğa Midon'un çocukları seçilmiştir. Bundan sonra Erhunluk süresi yine 10 sene olarak kabul edilmiş artık Midon'un çocukları ile sınırlı tutulmayıp ailesinden her kim seçilirse o atanmıştır.

1305 yılında Erhunluk süresi yine 1 seneye indirilmiştir. Fakat Midon'un ailesi dışında ehliyet şartı tutanlar ile sınırlı olmak kaydı ile herhangi bir aileden olur ise olsun uygun olanlar Erhun olabildiler.

Erhunlar kendilerinden önceki padişahlar gibi sözü geçen ve hükmü geçerliydi. Daha sonra itibarları çok eksildi. Hatta Erhun bulunan zatın yönetiminde 9 üyenin her birisi Erhun nâmıyla anılmaya başlandı.

Erhun unvanının üyeler içinde kullanılması sonrası birinci Erhun başkan sıfatında bulunup ikincisi Din emiri, üçüncüsü askeriye emiri ve dış işlerinden sorumlu olarak kabul edildiler.

Atina'nın en parlak zamanı Kardos ailesinden 1280 tarihinde doğan Sülün'ün Erhunluğu zamanıydı. Sülün'ün zamanından önce Atinalılar eşrafın zulmü ve fakir ve zaruret altında sıkıntı içerisindeydiler. Bu haller genelin fesadına sebebiyet verdiğinden idareyi yoluna koymak üzere iktidarına güvendikleri Sülün 1216 tarihinde Erhun olduğu ve vatanın saadeti temin için birtakım yeni kurallar koymuştur.

Sülün'ün koyduğu kuralların özeti; "Erhun bulunan kişinin siyasi emirleri her türlü tasarrufa malik ve Erhun'un emrine tabi bulunduğu halkın dört kısım itibariyle 500 mademni buğdaydan fazla yıllığı olanlar birinci ve 300 mademni buğdaydan 500'e kadar yıllık ürünü olan savaşlarda gücü bulunanlar ikinci ve yıllık 200 mademni buğdaydan aşağı ürüne sahip ve bir çift öküz beslemeye gücü olanlar üçüncü ve üçüncü kısmın dışındakiler dördüncü kısım olarak isimlendirilerek birinci sınıf olunan memuriyetler birinci kısımdakilere has olacağı, ikinci sınıf memuriyetlerinde ikinci kısım ve üçten memurlar istihdam edileceği, ikinci kısım fertlerinden süvari ve üçüncü kısımdan ağır silahlı piyade asker olarak kullanılacakları dördüncü kısmın her türlü

vergiden muaf tutulmalarıyla beraber hafif silahlı piyade askerlikte istihdam edilecekleri ve Senato ismiyle 400 üyeden oluşan bir heyet oluşturulacağı her takımdan yüzer nefer azalığa alınacağı ve Eri'obagos denilen mahkemenin her türlü hakka sahip olacağı"maddelerinden ibaretti.

Bu kurallar ahşaptan levhalara üzerine yazdırılarak başlangıçta Atina'nın iç kalesi olan Akropol'daki saraya ve sonra Britpnya denilen diğer saraylara asıldı.

Bunlardan başka bir mükemmel genel kütüphane yaptırıp içine çok güzel kitaplar konuldu. Çocukların eğitim ve öğretimi, terbiyeleri için gerekli kadar ilim adamı, şair ve sanatkârları çağırdı.

2.1.5.11.Isparta Coğrafyasıyla Farsların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi

Isparta şehrinin bölgesi Lakdomuna denilen eski şehirdir. Bu şehir İnos ve Tinaz nehirlerinin denizden 20 mil mesafede oldukları, Eyurat nehrinin sağ tarafında 6 mil genişliğinde bir vadi içindeydi.

Komifus'un oğlu Esporton hicretten 2502 sene önce adı geçen vadiye gelerek Isparta şehrini kurdu. Isparta hükümdârlarının birincisi budur.

Heraklid ve Dori halkı Isparta bölgesini istila ettikleri vakit oralarda bulunan Lakolu ve diğer kabileleri hükümdârlıkları altına alarak cizyeye tabi veya ister istemez askerlik hizmetlerinde istihdam ettiler.

Likargos'un koyduğu kurallar ve güzel yönetiminin büyük tesiri olmuştur. Koyduğu kuralların özeti " Halk 3 sınıfa ayrılarak birinci sınıf olan Isparta'da sâkin fatihler(Heraklid ve Doriler) halkının bir kısmı genel memuriyete ve diğer kısmı askerlik hizmetlerinde kullanılacağı, ikinci sınıf olarak nitelendirilenler Isparta'ya komşu şehirlerde ikamet eden Lakoni halkının özgürlük hakları olup siyasi güçten hissedar olmamakla birlikte ziraat ve sanatla ilgilenecekleri araziden hükümete vergi vermek ve savaş zamanlarda askerlerin teçhizatını hazırlama görevlerinin bulunduğu, üçüncü sınıf olanlar Helosiler(köleler) ise Isparta'da sâkin olanlara ait araziyi ziraatle bazen de askerlik hizmetlerinde kullanılacakları" maddelerinden ibaretti.

Ispartalıların arazisi 9000 hisseye bölünmüş olup halktan 30 yaşına gelenlerin bu hisselerden birisine ortak edilmesi ve bunların her birisinin kurallara uygun itaat ve askerden muaf tutulmaları, doğanların kuvvetli olmaları için kadınların jimnastik ile ilgilenmeleri gibi birtakım genel kurallar konulmuştur. Ve yine 18 üyeden oluşan bir divan oluşturularak bu divanın başkanlığı hükümdâra tahsis edildi.

Kanun ve kurallar gereğince o tarihlerden itibaren Isparta idaresi bir cumhuriyet şekline girerek hükümdârlar o cumhuriyetin başkanı olmuşlardır.

2.1.5.12.Misine Muharebeleri ve Ispartalıların Bakiye-i Vukâ‘at ve Ahvâli

Hicretten önce 1346 yılında Ispartalılar ile Misinalılar arasında bir savaş olmuştur.

Bu iki hükümetin sınırları üzerinde bulunan bir çayırda Misina zenginlerinden Polikar isimli bir şahsın çobanları öküzlerini otlatıyordu. Çayır sahibi hem çobanları hem de öküzleri satıverdi. Polikar durumu öğrenince başkaldırdığından öküzlerin zararını gidermek amacıyla çayır sahibi Polikar ile beraber alıp götürdüğü oğlunu sınır başında öldürdü. Polikar Isparta hükümetine başvurarak davası ile ilgilenilmediğini gördükten sonra sınıra çekilip Ispartalılardan eline geçeni idam ederek intikamının aldı. Isparta hükümeti Polikar'ın kendilerine teslimini Misina hükümetinden ısrar ile istediklerinden bu talepleri kabul edilmedi. Bu sebeple Ispartalılar Misina aleyhine savaşarak askerle sınıra saldırıya geçmiş ve merkez hareket olmak üzere dağ tepesinde bulunan Emfe kasabasını istila eylediler. Birinci savaşta kazanan ve kaybeden bilinmedi. İkinci savaşta Misinalılar büyük kayıpla ovada bulunan şehirleri düşmana bırakıp İtumi dağına çekildiler.

Savaşı kazanmaları hükümdâr ailesinden bir kızın cehennem tanrı/tanrıçasına kurban edilmesine bağlı olduğu gaybi haber verilmiş imiş. İsmine kar'a isabet eden bir bakire kızın babası rüşvetle tanrı/tanrıçalarından izin isteyerek bu kızın hükümdâr neslinden olmadığı Misinalılara bildirildi.

Hükümdâr ailesinden Aristodimos vatanın selameti için kendi kızını cehennem tanrı/tanrıçasına sunmak istedi. Nişanlısı kızın bekâretini daha önce bozduğunu ortaya atması üzerine Aristodimos'un namusuna dokunmuş ve kızı öldürmesi gerekti. Hatef

gaybi ise böyle bekâreti bozulmuş bir kızın öldürülmesinin cehennem tanrı/tanrıçasını kurban olarak kabul edilemez olduğunu haber verdiğinden o sırada savaş anında öldürülen hükümdârın yerine Aristodimos'un iddia ettiği hak verasetini kızını öldüresi ile düştü. Bundan sonra Aristodimos kızı siyahlar giymiş, göğsünü, yarasını göstererek büyük bir hüzün olacak hareketlerde bulunmuş olduğunu görmekle Aristodimos bu rüyadan olacağını ve kızı haksız öldürdüğünü anlayarak kızın kabri üzerinde kendini öldürdü.

Misinalılar bozulduktan sonra Eytumi dağına çekilmişler ise de orada dahi direnemediler. Ve memleketlerini düşmana terk ederek Ispartalıların esaretinde kaldılar.

Misinalılar 40 sene boyunca Ispartalıların esaretinde kalıp sıkıntıları tahammül sınırlarını geçti. Hükümdârlarının neslinden olduğuna inandıkları Aristominis'i kumandan tayin ederek Ispartalılara karşı isyan ettiler.

İki taraf arasında başlayan savaşta Misinalılar galip oldu. Aristominis'in bu savaşta gösterdiği cesaret hakkında genelin takdirini alarak vatanına dönerken kadınlar yolları çiçeklerle süslemiş ve başarısını alkışlarla ile karşılamışlardır.

Fakat Misinalıların Ispartalılar aleyhinde kökleşmiş olan düşmanlıkları bitmediğinden aralarında büyük bir savaş daha oldu. Bu muharebede yine Misina askeri zafer kazanmış ancak bazı kol kumandanlarının Ispartalılar ile para karşılığı saf değiştirmeleri nedeniyle zafer diğer tarafa yüz çevirmesini zorunlu kılmıştır. Bu yenilgiden sonra Misinalılar İra dağına çekildiler.

Ispartalılar Ergolide bölgesinde savaşarak itaatlerine aldıktan sonra 1169'den 1146 tarihine kadar Ergolidelilerle aralarında savaş devam ederek Ergolideliler dahi mağlup ve memleketlerinden Seyre ve Kinorya şehirleri Isparta memleketlerine dâhil oldu.

Bu fetih Isparta hükümetini Yunanistanca büyük başarı olarak gösterdiğinden Hikmonya(birincilik) unvanını aldı. Farsların 1112 yılından itibaren her sene saldırmaları sonucunda Yunanlılardan hiçbir halk Ispartalılara karşı çıkmadılar.

2.1.5.13.Yunanîlerle Farslar Aralarında Muharebe Zuhurundan Romalıların Yunanistanı İstilâları Zamânına Kadar Yunanistan Vakâyı‘-i

Yunanistan kabilelerinin bazıları küçük Asya’da Eyolonya(Sivas, Saruhan, Aydın) ve Eyolya(küçük Asya’nın batı yönünde ki şehir) bölgesini yurt edinmişlerdi. Bu memleketler Lidya hükümdârı Karisos’un hükümdârlığı altında olduğu halde Fars padişahı Keyhüsrev onları istila eylediğinden Keyhüsrev’in davamı Dara’nın zamanında bu şehirlerin halkı Fars hükümetinin boyundurluğu altından çıkmayı istediler. Ve bu halklar Atina, Cezayir taraflarından yardım olarak gönderilen askeri kuvvetler ile birleşerek Farsa tabi iskelelerde savaşarak, Farslara ait Lidyanın baş şehri Serdiş şehrini kuşattılar. Dara bu olaya tahammül edemedi. Yunanistan’ın işgaline ve o zamanların âdeti üzerine elçiler gönderip itaatlerine delil olmak üzere memleketlerinin toprak ve suyundan birer miktar göndermelerini talep etmiş, Yunanlılar “ istediğiniz miktar elinizde Efendinize götürünüz” diyerek sefirlerin bir kısmını kuyulara attılar.

O asırlarda Fars devletinin askeri gücü Dünyayı titretecek seviyedeydi. Yunanlıların kuvveti Farslıların kuvvetine nispetle esamesi okunmazdı, bu muameleleri Dara’nın şiddetli gazabına sebep olmuş, Dara kara ve deniz kuvvetleri sevk etmiş ve damadı Mardinos’un kumandası altında olmak üzere 300 gemi ve birçok kara kuvveti Yunanistan’a sevk etti. Fakat gemiler İneruz bölgesinde büyük bir fırtına ile karşılaşmaları ile zarar gördü. Kara kuvvetleri ise Makedonya taraflarının itaate aldıktan sonra Atina ve Isparta’ya doğru hareket etmeleri ile Yunanlılara karşı perişan oldular.

Dara 1112 senesinde Datis ve Ertigon isimli kumandanlarıyla 600 gemi ile Yunanista’a sevk eyledi. Bu kuvvet Erişbil(Osikanya) adasında hüküm ile oralarda pek çok yeri istila ederek halkı esir aldılar. Farsların 100.000 askerden oluşan kuvvetleri Yunanistandan Matrup Hipyas kumandaasıyal ilerledi. Hipyas orduyu Yunanistan memleketlerine ve Atina’nın 10 mil uzaklığında bulunan Maraton şehrine varır varmaz Yunanlılar toplayabildikleri 10.000 kadar mevcutlu ordu ile Milityadis’in kumandasında savaşa hazırlandı. Farslar 7000 ölü bırakıp hezimete uğramaları

üzerine gemilerle kaçtılar. Hipiyas bu savaşta öldürülmüş ve Yunan askerlerinden ölenlerin sayısı 200 askeri geçmemiştir.

Farslar bu acıyı yutamadıklarından ikinci sefer saldırıyı gerçekleştirmiş ve yine hezimete uğrayıp memleketlerine kaçmışlardır. Miltiyadis bu zaferlerle büyük şöhret kazandı.

Isparta hükümdârı Eijilas 80 yaşına varmış ve ömrünü savaş ile geçirmişti. Farslarla savaş için Mısır taraflarına gittiğinde orada vefat etti. Isparta'nın dahi yükselişi onun zamanındaydı. Sonra 983 senesinde gerilemeye başladı.

Isparta'nın başlangıcından 983 senesine kadar tarihi savaşlar ile doludur. Birinci hükümdâr Espirto'nun ilk hükümeti olan 2502 senesinden 1814 senesine kadar Espirton ailesinin isimleri bilinmektedir. Aristodimos vefat ettiğinde iki oğlu ve sonra onların her birisinden doğan birer aile ortak bir şekilde yönettiler. Bunlardan isimleri bilinenlerin isimleri ve yönetime geliş tarihleri eski tarz üzeredir.

2.1.5.14.Makedonya Memleketi Kurûn-i Evvel Tarihi

Makedonya bölgesi adalar denizinin kuzeyinde eski bir şehirdir. Makedonyalılar ve Yunanlılar topluluk olarak tek bir asıldan türedikleri düşünülmektedir.

Makedonyalılar daha önceki asılarda bir siyasi hükümet tarafından yönetilmeyip takım takım içlerindeki eşrafın idarelerine tabi idiler. Bu reislerin hükümleri tamamıyla geçerli değildi. Yalnızca savaşta bu reislere itaat ederlerdi.

Hicrettin önce 1418 senesinden önce Karanus isimli bir zat Makedonya da bir hükümet kurdu. Karanos'dan sonra Büyük İskender'in babası Felip'in zamanına kadar hükümdârlık esenlerin tarihlerinde anlatılacak önemli tarihi olaylar olmadığından yalnızca bunların isimleri ve yönetime geliş tarihlerini bildirmekle yetineceğiz.

Makedonya eski meliklerinin 24'üncüsü ikinci Filib meşhur Büyük İskender'in babası ve hükümdâr Estanas'ın oğludur.

Estanas'ın vefatı sırasında Makedonyaca bir büyük kargaşa vardı. Filib ile iki kardeşi aralarında yönetim için çıkan çekişmenin rahatsızlığı ihtilale sebep olacağından halkın Teb hükümetine müracaatları üzerine bu hükümet Pilopidas isimli kumandan refakatiyle ıslah için Makedonya'ya asker gönderildi. Pilopidas ihtilal ve çekilmeyi yatıştırarak ve Astanas'ın oğullarından ikinci Aleksandır(İskender)'ı Makedonya'ya hükümdâr tayin ettikten sonra Filib ile bazı memleket büyükleri rehin olarak Teb şehrine götürüldü.

2.1.5.15.Büyük İskender'in Vakâyı'-i Târihîyesi

İskender hicretten önce 978 tarihinde Filib'in eşi Olmibyas'tan doğmuş ve eğitim yaşına geldiğinde Aristo'nun eğitim ve öğretimine verilmiştir. Pederinin vefatından sonra 958 senesinde yönetime geçti.

İskender yönetime geçtikten sonra Trakya halkı isyan ettiler. İskender 30000 askerle üzerlerine gidip Teb şehrini tahrip ederek halkının çoğunu köle olarak sattı. Bu iktidar ve şiddet üzerine Yunan şehirleri korkularından itaat göstermeye başladılar.

2.1.5.16.İskender'in Vefatından Makedonya'yı Romalıların İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyı'-i Târihîyesi

İskender vefat ettikten sonra yerine kimin hükümdâr olacağını vasiyet etmemiş ve eşi Rüksana(Daranın kızıdır) hamile bulunmuştur. Devlet erkânı İskender'in vefatında parmağındaki mührünü çıkartıp beylerden Pirdikasa hükümdâr tayin edinceye kadar elinde kalmasını uygun gördüler. Doğum gerçekleşene kadar Perdikas tarafından vekâlet suretiyle idare olunması beyler tarafından ittifak ile kabul edildi. Ancak askerler buna razı olmayıp İskender'in kardeşi Erhidâsın hükümetini talep ettiler. Erhidâs zarureten hükümeti kabul olundu. Ve Perdikas yardımcı hükümdâr oldu. Perdikas memleketi 34 sene İskender'in beylerinden her birisine illeri taksim ederek her ile vali tayin ile hükümeti elinde tutarak hüküm sürdü.

Rüksana o sırada bir oğlan çocuğu doğurduğundan babasının ismiyle isimlendirilerek Perdikas çocuğu kendi vesayeti altına aldı.

2.1.5.17.Epire Kurûn-ı Evveli Tarihi

Epireye Epirus dahi denilir. Hicretten önce 26. asırda Likaynik oğulları oralara yayılıp 1300 tarihlerinde Heraklilerin beyleri Epire'yi istila ettiler. On sene sonra içlerinde bir hükümet kuruldu. Bu hükümete mensup hükümdârlar Admitis isminde bir zattan ileriye doğru tarihi bilgileri yoktur.

İkinci Pirhosun zamanında memleket Makedonya'ya tabi oldu. Yunan şehirlerinin geneli 768 senesinden sonra tarihleri Rum tarihliyle karışıktır.

2.1.5.18. Eski Yunanîlerin Ma'arif ve Medeniyet ve Mezâhib ve 'Avâ'id Sâ'ireleri

Yunan filozoflarının en kıdemlisi Miletli Tâlis'tir. Bu zat hicretten önce 1248 senesinde doğdu. Tâlis'in bazı bozuk öğretileri vardır. Tâlis " 'alemin evvel ve ahiri olmadığını, ölüm ve hayatın mesâvatını, asıl evvel sudan ibaret olup yer donmuş bir su, gök tepsi şeklinde olduğunu, kürre'i arz merkez alemin etrafında bir mahur-ı aslide müteharrik bulunduğunu" inanırdı.

Tâlisten sonra öğrencilerinin meşhurlarından Enkısminis medresesine hoca oldu. Öğretim olarak Enkisminse Enkisagoras halef olmuştur. Bu zat tüm ömrünü eğitim ve öğretime ayırmıştır.

Fişagores dahi Tâlis'in öğrencilerinden ve büyük şöhret kazanmış felsefecilerdendir. İsmine uygun bir ekol oluşmuştur.

Ensikagoras'ın öğrencilerinden Periklis ki 1091'de doğmuştur. Hitabetçe çok büyük bir şöhrete sahipti. Bu filozof " 'alemin bir san'at-ı kadîme olduğunu ve nihayeti olmadığını, ecsâmın ilâ mâlânhâya kâbil-i inkisâm idüğünü" kabul etmişti.

1080 tarihinde doğan Sokrat Erhilavus'un öğrencisi ve medresesinde öğretimde halefidir.

Sokrat'ın vefatından sonra öğrencileri Kırvayna, akademi-i kadim, kelbiye isimleriyle üç kısma ayrıldılar.

Kırvâniyenin kurucusu Aristib isimli zattır.

Sokrat'ın meşhur öğrencilerinden birisi de Aklidistir.

Akademi-i kadimin kurucusu Sokrat'ın öğrencisi Palaton(Eflâtun)'dur.

Eflatuna medresece Esbosib ve onada Aksenokrata Akratis halef oldu.

Aristatalis(Aristo) Eflatun'un pek parlak bir öğrencisi olup doğumu hicretten önce 1006 senedi di.

Kelbiye ekolunun kurucusu Sokrat'ın öğrencilerinden Eflatun'un çağdaşı bulunan Atinalı Ensisinosdur.

Yunanlılar arasında pek çok tarihçi çıkmıştır. Başlangıçta tarih kitabı yazan Heredot'tur. Buna Ebu'l-Tarih deniliyor. Yunan tarihçilerinden birisi de Atinalı Ağıznifon'dur. Ağıznifon edebiyat ve siyaset kurallarına dair Torbodya isimli bir kitap telif etmiştir.

Yunanlılar tarafından Bakratın zamanına kadar tıp ilmine dair kitap yazılmamıştı. Bakrat bu ilim dalına dair kitap telif etti. Genel hastanelerin inşa edilmesi Bakrat'ın eseridir. Bakrat'tan sonra Calinos ortaya çıkmıştır. Yüzden fazla telifi vardır.

Yunanlılar ilk zamanlarındaki vahşi yaşayışlarında ziraat ve çiftciliği hoş görmemişlerdi.

Yunanlılar başlangıçlarında her şeyden habersizdiler. Hayvanlar gibi ömür geçirirlerdi. İçlerine giden gariplerden işittikleri hurafelerden çeşitli tanrı/tanrıçalar kabul ederek birçok ilah kabul ettiler. Yunanlılar ilaha inandıklarında birinci ve ikinci derecelere taksim ederek birinci dereceyi büyük ilahlar ikincı dereceyi ise ulûhiyet ile beşeriyet arasında olduğuna inanmışlardır.

Birinci kısımda bulunan tanrı/tanrıçaların en büyüğü Uranüs(gök)du. Düşüncelerine göre yer ve göğün eşi ve Saturun ile Titân oğulları ve Jupiter(müşteri) Satürün'ün oğlu imiş.

Satürnün oğlu Jupiter ki buna ilahü'l-ilaha derler babasının mülküne varis olmalarından korkarak amcası Titânik oğullarını öldürüp babası Satürnün mülkünü ele geçirdiğinden ölülerin dağları üzerine koyup Jüpiteri öldürmek için göğe çıkarken Jüpiter müdafaa ile hepsini yere düşürdü ise de Jüpiteri korkuttukları için Jüpşter bşaka ilahlardan yardım talep eyledi. Artık direnemeyeceklerini anlayıp Mısıra firar ve çeşitli hayvanların şekilleriyle canlandırdılar. Yunanlıların bu batıl itikatları yayıldıktan sonra bu söylenti eski Mısırlıların hayvanlara tapmalarına sebep olmuştur.

2.1.5.19.İtalya'nın Coğrafya ve Akvâm-ı Asliyesi

İtalya kıtası kuzeyde Fransa ve Solira ve Avusturya, doğuda Ederya(Venedik) denizi, güneyde ve batıda Bahr-ı Mütevassıt ile sınırlıdır. 20000000 nüfûstur.

İtalya'da büyük nehirler yoktur. Mevcut nehirlerin en büyüğü İtalya ve Avusturya arasını ayıran Povroma şehrine akan Tiber nehirleridir.

İtalya kıtası yedi kısma ayırır.

a)Sardunya.

b)Lombardiya.

c)Barma.

d)Modina

e)Toskana

f)Papanın mülküdür. Roma şehri ve Sisliya adası bu kısımdadır.

g) Napoli kısmıdır.

İtalya kıtasının havası Avrupa'nın diğer memleketlerinden güzeldir. Fakat fiyatı Avrupa'nın diğer şehirlerine göre fazladır.

İbn-i Haldun der ki; "Rumlar, Rum bin Yunan bin 'Alicân bin Yafes bin Nûh 'aleyhi's-selam neslindendirler. Araştırmacılar Rumların tamamını Yunanlılara nispet ediyorlar. Ağrikiler ve Latinler dahi onlardandır. Tevratta Yunan(Yafan) kelimesi ile

kayıtlı ve Yafes'in evladı olduğu belirtilmektedir. Yafan kelimesind eki fa harfinin çıkış yeri vav harfinin çıkış yerine yakındır. Araplar arapçalaştırarak ile Yunan deniler. İbn-i Sa'id Beyhaki'nin ve diğer tarihçiler müşrik tarihlerinden nakl ederek Yunan 'Alicân bin Yafet'in oğlu Rumlar ve Latinler Yunanlıların oğullları olduğunu rivayet eyledi."

Eski zamanlarda İlleryadan İtalya'ya göç eden Omberinler Roma'nın kuruluşundan çok önce o bölgeye gelmiş olduklarından bazı tarihçiler İtalya hakkının Omberinler olduğunu düşünmektedirler.

Tru'a savaşından sonra Ana nâmlı şahıs Latyum(Latin) bölgesine nakil ederek Latinos'un kızı Lavini ile evlenerek ve ismine nispetle Lavinyum şehirni ve oğlu Eskagin Elben dağı üzerinde Alp ve Lalonağ şehrini bina etmiş olduğu rivayet edilmektedir.

2.1.5.20.İtalya'nın Bedâyet Ma'muriyetinden Roma Şehrinin Te'sisine Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi

İtalya'da Roma hükûmetinin kuruluşuna kadar hüküm süren hükümdârların durumları vahşi kabile reislerinin durumları ile uyuşmaktaydı. Eski tarihleri birçok kabile gibi hurafeler ile doludur. Rumların kaynağı olan İtalya yaklaşık olarak hicretten 2520 sene önce kurulmuştur. Eski kavimler buna Satürnuya derler di. Sonra İtalya hükümdârlarından İtalusa nispetle İtalya ismi kullanılmaya başlanıldı. İtalusun zamanı hicretten önce ki 21. Asırdadır.

Ana sülalesinden on iki kişi hükümdârlık eylediler. Bu hükümdârların on ikincisi Prokastı. Prokas'ın vefatında Nomitor ve Emoliyus isminde iki oğlu kaldığından aralarında yönetim için sürtüşme ve savaş vuku buldu

2.1.5.21.Roma'nın Binasından Roma Cumhuriyetinin Teşkiline Kadar Vakâyı'-i Câriye

Romolos Roma'yı kurduktan sonra kendisine ve arkadaşlarına birer eş bulmaya başladı. O vakitlerde İtalya halkı ve Roma civarında sâkin Saben(Sâ'ibin) kabilesinden

evlenmek için birer kız istediler. Kabile halkı buna izin vermediler. Romolos bir gün kabile reisine bir ziyafet vererek onlarda ziyafet yerine gelmiş ve eğlence ile meşgul etmiştir. Romolos'un daha önce arkadaşlarına verdiği talimat üzerine arkadaşları reise saldırarak ve çocuğunu idam ettikten sonra kabileden birer kız zorla alarak eş kabul ettiler.

Romolos ve arkadaşının bu zalimce eylemleri kabile halkını intikam almaya mecbur etti. Romolos'un vefatından sonra Sabinlerden Bombelyos hükümdâr olmuştur.

İkinci Târkin yönetime geçtikten sonra halk hakkında zulüm ve kötülüğün her türlüsünü uyguladı. Halk bunu "mütekebbir Târkin" diye çağırdılar. Târkin'in zülümlerine halkın artık tahammülleri kalmadığından yönetime geçtikten 25'inci senesinde ailesi ile beraber dövülerek 1131 yılında Roma'da bir cumhuriyet kuruldu.

2.1.5.22.Roma'da Cumhuriyet Teşkilinden Ököstön İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyı'-i Târihîye

Roma halkı o tarihlerde birisi eşraf, diğeri avamdan olmak üzere iki kısımdı. Büyük meclis erbabının hepsi ve büyük ve çoğunluğu birinci kısımdan seçilenlerdi. Konsolların seçimi de bunlara aittir. Bu birinci kısmın kuvvet ve hırsları güç kazarak halkın avam takımı bunların nüfuzları altında esir gibi oldular.

Roma kumandanlarından Sezar(Kayser Yolyanos) fetihleri ile Romanya'da gösterdiği iktidar, şanını yüceltmiş ve şöhret bulmuştu. Fakat kendisi konsollardan Maryos'un taraftarı olup diğer kumandan Silla ile Maryus arasında tekrar eden husumet ve Silla'nın nüfûs ve haysiyeti ile Maryus taraflarlarının itibarını kırmış olduğu gibi Sezar dahi Silla'dan ihtizaren Besinya hükümdârı Nikımedin'in yanına ve sonra Rodosa gitmiş, hicretten önce 683 yılında Roma'ya kuvvetli bir asker kumandanlığı ve hâkimlik vazifelerini yapmak üzere geri dönmüştür.

Cumhuriyetin aleyhinde bulunan bir takım grup ile hayli uğraşıp galip gelmesi nedeniyle 682 yılında konsol tayin edilmiştir.

680 yılında Sezar'ın kuzey kollarına galip gelmesiyle fetihlerin genişlemesi ve emri altındaki ordunun aleyhine isyan eden Belçikalılar ile hükûmet ortağı bulunan Pompe ile aralarında husumet düştü. Sezer merkez hükûmet haricinde iktidarı altındaki yerleri genişletip başarılar denizinde yüzüp giderken Pompe haset ateşi ile yanmaya başladı. Asker kumandasını bırakıp Roma'ya dönmek üzere senatodan ayrılma kararı Sezara tebliğ edildiğinde Sezar bu eylemden Pompe'nin makasını anlayarak yönetimindeki orduyu düşmanda Roma'nın üzerine doğru saldırttı. Bu askerlerin Roma'ya doğru akıp gelmekte olduğu dedikodusu halkı ve Pompeyi korkuya düşürmüş ve telaşa düşmelerine neden olmuş, Pompe ve senato ve diğer hükûmet yöneticileri Romayı terk ederek kapı şehrine çekilmeye mecbur kaldılar. Sezar iktidarını her tarafa işittirdikten sonra İtalya'nın hükûmetini Mark Entavan'a havale ederek kendisi Pompeyi yakalamak üzere ordu ile hücüm ve Pompe'nin ordusunu önemli savaş araçları ile ele geçirdi. Pompe bir müddet daha direnmiş ise de yenilerek Mısır taraflarına kaçmış ve orada bir askerin kılıcı ile 670 yılında ölmüştür.

Sezar'ın Pompe'yi takip ederek İskenderiye'ye ulaştığında Pompe'nin vefat ettiğini öğrenmiş ve o sıralarda İskenderiye'de hükümdâr olan Klopatra'nın güzelliğine vuruldu. Roma'ya döndüğünde nâmı İmparator(Kayser) diye karşılanmıştır.

2.1.5.23.Roma'da İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyı'-i Târihîyesi

Sezar imparator olduktan sonra Roma'da erkân ve ayan tanrı/tanrıçaları için büyük anma töreni düzenleyerek Sezar'ı kutsayarak nâmına nispetle yaptıkları heykelin üzerine " yarı ilah" ibaresini yazıp heykeli kapitol sarayındaki tanrı/tanrıçaları Müşteri'nin heykelinin yanına koydular.

608 senesinde Tiber isimli kişi yönetime geçmiştir. Tiber yaratılış olarak ağır, şeklen çirkin, kendini büyük gören, alkollü içeceklere bağımlı birisidir. Ben kendimden öncekilerden daha büyüğüm derdi. Hazret-i İsa aleyhis-selâm bunun zamanında gökyüzüne yükseltilmiştir.

Se’odos isimli hükümdâr hicretten önce 227 tarihinde vefat ettikten sonra vasiyeti nedeniyle Arkadyus Doğu İmparatoru unvanı ile İstanbul’da ve Honoriyus Batı İmparatoru unvanı ile Roma’da hüküm sürdüler.

Bu iki imparatorluk önceki kurallar üzere yönetilmiştir.

Garb imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	‘Aded-i liva
	Asıl italya	17
İtalya	İlerikum garbi (Bosna havalisi)	6
	Afrika	6
	Asıl gavl	17
Gavl(fransa)	İspanya	7
	Britanya	5

Şark imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	ʿAded-i liva
	Trakya (Tuna-Edirne)	6
Şark	Asya (Anadolu)	11
	Pontos (Trabzon)	11
	Suriye	15
	Mısır	6
İlirikum	Makedonya	
	Selanik-Arnabuvdluk-Tırhala	

Sırb- Yunanistan	6
Daçya	
Memleketyn	
Besarabya	
Kırım	5

Bu taksim üzerine Batı imparatorluğu 2 vilayet, 6 eyalet, 58 sancak ve Doğu imparatorluğu 2 vilayet, 7 eyalet, 60 sancaktan ibaret olmak üzere oluşturulmuştur.

2.1.5.24.Garp İmparatorluğunun Teşkilinden İnkizarına Kadar Vakâyı‘-i Târihîyesi

Rum imparatorluğunun ikiye bölünmesinden ve Honoryos Roma'da imparatorluk kürsüsüne oturduktan sonra Vondal kabilesinden yetenekli olarak bilinen Sitilikoyu başvekil kabul etti.

Üçüncü Valentin'in yönetim zamanında hicretten önce 170 yılında Hun kabilesi reisi Atilla, İtalya'ya saldırmıştır.

Atilla Hun kabilesi hükümdârları neslinden Montezok'un oğludur. Cesur ve usta savaşçıydı. Rum'un batı memleketlerine zarar vermek maksadıyla 500.000 mevcutlu orduya kumandan olduğu halde Ren, Muzel, Sin nehirlerini geçerek Fransa şehirlerine saldırmıştır. Uğradığı yerleri harap ede de Orliyan'a ve daha sonra Paris'e kadar ilerledi.

2.1.5.25.Romalıların Medeniyet ve ‘Ava'id ve Ma‘arif ve Sanayi‘ ve Mezâhibi

Romalılar ilk zamanlarında vahşi kabileler gibi her türlü medeni eserlerden nasipsizdiler. Romolos Roma şehrini kurduktan sonra bazı siyasi ve medeni kurallar koydu.

Romalılarca evlilik zaruri bir durum ve mecburiyetten sayılmaktaydı. Vakti geldiğinde hiç kimse evlilikten kaçınamazdı. Kızlar evliliğe buluğlarından çok önce hazır sayılırdı. Ve evlilik sözleşmesi kâhinin ve müneccimin huzurunda büyük bir tören ile gerçekleştirilirdi. Müneccim yıldıların hükmünden yola çıkarak tespit ettikleri durumu bir kâğıda yazarak hazır olan tanıkların bu kâğıda imzalarını aldıktan sonra eşleri topluluğun huzurunda durdurup sol ellerinin orta parmağına bir yüzük takardı. Orta parmakta bir damar olduğu ve bu damarın kalbe kadar ulaştığına inanılıyordu.

Gerdek zamanında gelinin saçları taranıp saç bölükleri bir kargı ucu ile ayrılırdı. Bu adet gelinin yakın vaktinde bir şahsın eşi olacağına işaret için tercih edilmişti.

Eski Romalılar Yunanlılar ve Hintliler gibi ölülerini yakarlardı. Bu adeti cumhuriyet zamanında kabul ettiler. Hristiyanlığın oralara yayılmasına kadar bu adet devam etti.

Romalılar sokağa çıkarken üzerlerine softan geniş bir gömlek, altına da darca bir elbise giyip evlerinde gömleği çıkarırlardı. Erkekler çoğu zaman başları açık gezip ayaklarına iplerle bağlı bir ayakkabı ve bazen çizme giyerlerdi.

Eski Romalılar mezheplerini Yunanlılardan aldılar. Jüpiter'in ve diğer Yunan tanrı/tanrıçalarının hepsini tanrı/tanrıça kabul etmişlerdi. Bundan başka içlerinde faziletli, bedeni veya akli olarak güçlü, methedilen insanlardan ve idrak edilen veya edilemeyen, maddi, cevheri eşyadan çoğunu da tanrı/tanrıça olarak kabul ettiler. Yine derelerde, dağlarda karşılaştıkları ve yücelttikleri şeyleri de özel ilahlar olarak kabul ettiler.

Bunlar putperestliği adet edinmelerine rağmen Yahudiler ve Hristiyanlara etmedikleri hakaret ve eziyet kalmadı. Sonra içlerinde Hristiyanlık yayıldı.

Romalıların 400 kadar heykelleri vardı. Bu heykellerin binaları vardı ve içlerinde kâhinler hizmet ediyor, heykellere öküzlerden, koyunlardan ve diğer hayvanlardan kurbanlar sunarlardı.

Romada Hristiyanlık yayıldığında Hristiyanlığa meyledenlere hükûmet ve putperestliğe inananlar pek çok şiddet gösterdiler. Hicretten önce 568 yılında imparator Niron Hristiyanlar aleyhine her türlü eziyet ve işkenceye devam etti. Romalılardan Hristiyanlık inancını kabul edenleri haber aldığında orada Hristiyanlık dinin öğretmekle meşgul bulunan Pavlos'u ve sonra İskenderiye'de İncili Mirkası öldürttü. Annesini, eşini ve öğretmenini dahi Hristiyanlığa meyilleri vardır diyerek idam etti.

İmparator Domitin Hristiyanlığı yasaklamak için pek çok adam öldürmüştür.

İmparator Edriyin Hristiyanlara ve Yahudilere pek bağnazdı. Ecdanının mezheplerini yaşatmak için pek çok kişiyi öldürttü.

Büyük Kostantin zamanına kadar Hristiyanlar nadiren asayiş yüzünü görebilip çoğunlukla hükûmet ve Roma memurlarının eziyet ve işkenceleri altındaydılar.

Büyük Kostantin miladın 306 senesinde yönetime geçtiğinde hükûmetin yedinci senesi annesi Heylanı'nın rehberliği ile yumuşadı ve ondan sonra Hristiyanlık Roma'da yayıldı.

Hazret-i İsa'ya İncil-i Şerif'in nüzulü Kur'ân-ı Kerim ile sabittir. Bundan şüphe duyulmaz. Ancak nebinin göğe yükseltilmesinde önce ve sonra İncil-i Şerifin isnatlarını ve zincirleme isnatlarını kayıt altına almada başarılı olamadılar. Havarilerin öğrencileri sonradan bir takım kitaplar yazdılar. Bu kitaplar incil ismiyle meşhur oldu ise de bunların hiç birisi Hazret-i İsa'ya nazil olduğu vahiy ile sabit olan İncil-i şerif olmadığı içeriğinden ve Nebi'nin göğe yükseltilmesinden sonra bir takım olayların anlatılmasından anlaşılmaktadır. Dört İncil bir diğerine uygun olmayıp kendi içlerinde olan ihtilaf ve çelişkiler pek çoktur.

Birinci cemiyet miladın 325 tarihinde ve hicretten 297 sene önce Büyük Kostantin'in emriyle İznik'te İskenderiye patriği Aleksandır'ın başkanlığında 318 kişilik grup tarafından imzalanmıştır.

Patrik Aleksandır'ın oyu ile Hristiyan inancına aşağıdaki hususlar konuldu.

"*Baba ki İlâh-ı vahiddir ona inanırım. ʿumumun zabıt ve hafızı, yer ve gök ile meşhûd ve gayrı meşhûd olan bi'l-cümle eşyanın halıkıdır. Kezâlik Rabb-i vâhid olan ʿisâ el-mesihâ inanırım ki İlâhın oğludur. Nurdan nur, haktan haktır. Herşeyden evvel doğmuştur. Mahlûk değildir. Cevherde babaya müsavi ve onun şerik ve nazırıdır. Herşeyi kendisiyle vucud bulmuştur. Bizim halâsımız için gökden inip ruhu'l-kudüs ve Meryem ʿazerâ ile tecsid eyledi. Ve bilâtus tarafından salb olundu. Kabre konulduktan üç gün sonra kalkıp göğe çıktı. Ve babasının sağ tarafında oturdu."*

İkinci cemiyet miladın 381 tarihinde İmparator Se'odosun emriyle İstanbul'da imzalanmıştır. Bu cemiyetin toplanmış amacı "ruhu'l-kudus yaratılmıştır" iddiasından dolayıdır. Bu cemiyet 150 kişiden oluşmuş ve ruhu'l-kudüsün ilahiliği ve Hz. İsa'nın ruh ve cesedinin hakiki ve nefs-i hakiki olarak tam bir ilah ve tam bir insan olduğuna dair kararlar alındı. Ve bunu da önceki karar gibi bunlara inanmayanların küfür içerisinde olduğunu ilan ettiler.

Üçüncü cemiyet miladın 431 tarihinde ikinci Se'odos'un emriyle Efes şehrinde toplandı. İnsiyas isimli papaz "Hazret-i Meryem Allah'ın annesi değildir" iddiası için cemiyet toplanmıştır. Roma'da bulunan papa 1. Şelesitnos tarafından vekil tayin edilen İskenderiye patriği Sirilik başkanlığında olmak üzere 200 kişilik grup oy kullanarak İstanbul patriği Nesturun ve taraftarlarının delalette olduklarını ve Hz. Meryem'in ilahın anası olduğu inancını kabul ettiler.

Dördüncü cemiyet 451 senesinde Halkdonya(Kadıköy)köyünde Kayser Marsili'nin emriyle 520 kişiden oluşmuştur. Bu cemiyetin sebebi Otisis isimli papaz ile İskenderiye piskopusu arasında Hz. İsa'nın tabiatının tek bir ulûhiyetten ibaret olduğu ve iki cevherden bir cevher iki meşiyetten bir meşiyet, iki aknomdan bir aknom olduğu inancını kabul ettiler.

Beşinci cemiyet miladın 533 senesinde ve hicretten 69 sene önce İmparator Bostina'nın emriyle İstanbul'da toplanmıştır. Bu cemiyetin toplanış sebebi Orijan isimli papa ile tabiiyeti vahide öğretmenlerinin ilan eyledikleri inançtı. Cemiyet onların aleyhlerinde karar vererek şu karar üzerine Kıbtî ve Ermenî, Yakubî milletleri Doğu Kenisasından ayrılmışlardır.

2.1.5.26.Papalar

Papa, Yunanca baba demektir. Bu lakabı bir vakit doğu Hristiyanları kasislerin ve batı Hristiyanların eskafları için kullanılmaktaydı. Sonraları Roma'da bulunan Latin katoliği kilisesinin başkanına tahsis edildi.

Papa, Roma'daki meşhur ve havarilerden Patris'e mensup kilisede oturan Katoliklerce her türlü ruhi başkanlığı kapsar.

Papaların isimleri ve yönetime geliş tarihleri aşağıda verilmiştir.

(Papanın isimleri)	(Yönetime geliş tarihleri)
Patris	42
Linos	67 (66)
Kalitus	78
Aklimanid (1)	90 (91)
Enkalitus	100
Oristos	112 (100)
İskender (1)	121
Saksatos (1)	132 (119)
Telisfores	142 (127)
İjinos	154(139)
Biyos (1)	158 (142)
Enistiyos	167 (157)
Sotiros	175 (168)
Visriyos	182(177)

Viktor (1)	193
Zifirinos	203 (202)
Kalkastos	217
Orbanos (1)	227 (223)
Bontayanos	232 (230)
Enitros	238 (235)
Fabyanos	240 (236)
Kornilyos	254 (250)
Lostos	255 (252)
Estofanos	257 (253)
Sasksetos (2)	260 (257)
Deyonisyos	261(259)
Filikos(1)	272 (296)
Tikyanos	275
Kayos	283
Merişlinos	296
Merişle'os (1)	304 (309)
Osabyos	309 (310)
Milkayadis	311
Selosteros	314
Mirkas	336

Yolyos (1)	341 (337)
Libaryos	352
Filikos (2)	363 (355)
Damasos (1)	366
Sirişos	384
İnsitasyos	399 (397)
İnoşnisyus (1)	402
Zosimos	417
Bonifaşyos (1)	418
Şelistinos (1)	423 (422)
Sakastos (3)	432
Büyük lavan (1)	440
İlâryos	461
Sembilişiyos	468
Felikos (3)	483
Jilasyos (1)	492
İnsitasyos (2)	496
Simahos	498
Hermezdas	514
Yuhana	523
Filikos (4)	526

Bonifaşyos (2)	530
Yuhana (2)	532 (533)
Ağabityus (1)	535
Selvaryus (1)	536
Vijiliyus (1)	537
Belaziyus (1)	555
Yuhana (3)	560
Bendektus (1)	574
Belajyus (2)	578
Büyük garigoryus (1)	590
Sabanyanus	604
Bonifaşyus (3)	607
Bonifaşyos (4)	608
Adyodatos (1)	615
Bonifaşyos (5)	619
Ernoriyos	625

Diğer isimleri ikinci ve üçüncü kitaplarda yazılacaktır.

2.1.5.27.Gavtlar

Gavt kabilesi su'i ve Cermanta kavimlerinden sayılır ve daha önceleri Asya'da sâkindiler. Hicretten önceki 6. asırda Avrupa'da vaki Çebladi ve daha sonra Islav memleketine giderek oraları vatan olarak kabul ettiler.

Bu kabile birisi Esteregot(Şark gavtları) diğeri Vizigot(garb gavtları) ismiyle iki büyük kısma ayrılmış olup Esteregotlar Islav şehirlerinin doğu taraflarında, Vizigotlar garb bölgesine yerleştikten sonra Tuna sahilindeki Roma memleketlerine saldırarak hasar vermeyi hedef etmişlerdi.

Gavtlar 286 senesinde Eriyos mezhebini kabul ettiler.

2.1.5.28. Lombar Diyalolar

Lombardiya'nın aslı Cermanya yahut Longored ismiyle anılırlardı. Sonra Lombared diye şöhret oldular. Bunlar Alp dağlarıyla Elir nehrinin arasındaki bölgede sâkindiler.

Bu kabile hicretten 93 sene önce Lombarek, Odevin isimli bir kişi üzerlerine seçtiler. 61 tarihinde Odevin'in vefatıyla oğlu 1. Elbovin yerine oturdu.

2.1.5.29. İtalya Romanyada Eksârhoslar

İtalya'nın bir kısmı Lombardyalıların diğer kısmı Romanilerin ellerinde olmak üzere ikiye bölündüğünde Kayasere taraflarında İtalya'yı Romani bölgesi Eksarhos unvanı altında valiler marifetiyle yönettiler.

Bu valilerin idareleri hicretten 55 sene önce başlayıp hicretin 130 senesine kadar sürmüştür.

Eksarhos kelimesi Yunanca kumandan anlamındadır. Romaniler zamanlarında kiliselerden bazılarının başkanlarına bu isim verilmiştir. Sonra bir de medeni Eksarhos itibariyle İtalya Romani şehirlerinin valilerine bu unvan verildi.

İtalya Romani şehirlerine tayin olunan Eksarhosların birincisi Narsis isimli biridir. Tamamı 19 kişi olmak üzere Narsis, Lonin, Semargad, Romen, Kalinik, Jeanirimjus, İlosir, Lasak, Platon, Sidor, Oliçyus, Jirokvar, ikinci Siyodor, Janplatin, Seyoflak, Jandeyokop, Sekolastik, Pol, Otihos isimli şahıslardan ibarettir.

Hicri 130 tarihlerinde batı ve doğu kiliseleri aralarında meydana gelen ihtilaf Roma bağımsızlığını sonlandırarak iksarhosluğun ortadan kaldırılmasıyla bu şehirler papanın başkanlığı altında bir cumhuriyete bağlanmışlardır.

2.2.METİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM

1.Eserdeki metinlerin yerini göstermek amacıyla sayfa numaraları muhafaza edilerek [] içinde gösterilmiştir.

2.Metin çeviri yazı sistemi ile yeni yazıya aktarılmayıp sadece uzun vokallar(â, î, û) belirtilmiştir. Hemze ve ayn konsonantları ise (‘), (’) işaretleri ile gösterilmiştir.

3.Farsçada kelimelerde ön ve son ekler ile Arapaç harf-i cerler (-be, -ber, -zi, -ez, -der, fî, min, bi, li, ‘ala vb.) ile Arapça ek konumundaki ibareler kısa çizgi kullanılarak yazılmıştır.

4. Harf-i cer bir kelimeye harf-i ta’rîf (elif-lâm) ile bağlanmışsa izâfet durumu korunmuştur.

5.Son dönem dil özellikleri esas alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

METİN

MİR’ÂTÜ’L-‘İBER

Müellifi

Diyârbekirli Sa‘îd Paşa

Sâhib ve Nâşiri

‘Asr Kütüphânesi sâhibi Kirkor

Üçüncü Cild

Ma‘ârif Nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla tab‘ olunmuşdur

Der-sa‘adet

(Karabat ve Kasbâr) Matba‘ası-Bâb-ı ‘âli caddesinde numara 25

1304

Üçüncü Kısım

Afrika kıt‘asının coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi

Afrika kıt‘asının coğrafyası ve Afrikaca iktişâfât. Bilâd-ı Niliye. Bilâd-ı Mağrib. Afrika-i Şarkiyye ve Afrika-i Vustâ. Afrika-i Ğarbiye. Afrika-i Cenûbiye ve Cezâir-i Afrika

Birinci Fasıl

Afrika kıt‘asının coğrafyasıyla Afrikaca iktişâfat

-1-

Coğrafya

Afrika kıt‘ası mukaddemleri bir şibhi cezîre idi ki bir taraftan Suveyş berzahına muttasıl ve etraf-ı sâ’iresi deryâ idi. (1869) sene-i milâdiyesinde Suveyş kanalı küşâd olduğundan her tarafı su ile muhâd oldu.

[3]Şu kıt‘a Asya’dan küçük ve Avrupa’dan büyüktür. Tûl-ı ğarbiyeden on yedi derece ve otuz dakika ve tûl-ı şarkiden elli bir derece yirmi iki dakika beyninde ‘arz-ı şimâliden otuz yedi derece ve yirmi dakika ile ‘arz-ı cenûbiyeden otuz dört derece ve elli dakika miyânında vâkîdir.

Kıt‘a-i mezkûre şimâlden Akdeniz, Sebte (Cebeli târık) boğazı, bahr-ı muhid-i Atlantika ve şarkdan Suveyş kanalı, bahr-ı Ahmer, bâbü’l-mendeb boğazı, bahr-ı muhid-i Hindi ve cenûbden bahr-ı muhid-i cenûbi ve ğarbdan bahr-ı muhid-i Atlantika ile mahduttur.

Gayr-ı muntazam bir müselles şeklinde olup a‘zam-ı tûl-i re’s-i recâi sâlihin cihet-i şarkiyesinde bulunan Agulhas burnundan Tunus’da Bisertâ nâm mevk’ia karib

Beyangu nehrine kadar (4330) ve a‘zam-ı ‘arzı Atlantikte vâki‘i yeşil burundan bahr-i muhid-i Hindide bulunan Guardafui burununa kadar (4000) mil coğrafi ve kıt‘anın mesâhi-i ‘umumiyesi Madakaskar (Madağaşkar) ve cezâir-i Afrikiye müstesna olmak üzere (1136000)mil murabbâ‘dır.

Haritaya atf-ı nazar-ı dikkat olunsa Afrika ile Amerika’nın yek-diğerine ittisalı takdirinde Afrika’nın cüz’i **[4]** şimâli-i ğarbiyesi Meksika halicine ve Amarika-i cenûbiyenin Santrok burunu Kenya körfezine temâs ve tevâfuk edecek bir surette görülür. Binâen‘aleyh coğrafilerin ekseri şu ikisi vaktiyle bir kıt‘a iken bir ‘ârza-i şedideye tesadüfle yekdiğerinden ayrılmış olmasına zâhib oluyorlar.

Afrika’da bulunan selâsil-i cibâlden birisi Atlas Dağları silsilesidir. Şu silsile bir tâkım selâsil-i ‘adiyede ve mütevâzîyedir ki bilâd-ı ğarbda ‘arz-ı şimâlinin yirmi yedi ve otuz yedi dereceleri beyninde vâki‘ ve şimâlen kibret körfezi burnundan ğarbda buna burununa ve oradan ğarben Fas’a ve Fas’dan nun burununa kadar mümtedtir. Silsile-i mezkûrenin en yüksek mahâli Fas ve Marakeş aralarında bulunan kısımdır ki şu kısmın sath-ı bahirden ‘azam-ı irtifâ‘ı (13200) kademdir.

Şu dağlarda vuhûşun ve büyük büyük yılanların ilticâ eyledikleri pek çok mağaralar vardır.

Afrika dağlarından ma’dûd bir silsile dahi cenûben bahş-ı bilâdından re’s-i recâi sâlihin sâhil-i şarkîsine kadar imtidâd ider.

Kıt‘anın ortasındaki dağlara cibâl-ı kamer denilir. Cibâl-ı mezkûre bilâd-ı Habeş’in cenûbundan ğarbe doğru mümtedi **[5]** olmakla vasat kıt‘ayamı yoksa cibâl-ı ğarbiyeye mi müntehî oluyor henüz ma‘lûm olmamıştır.

Kıt‘a-i mezkûrede daha başka dağlar dahi vardır ki bu dağların ekserisi kıt‘anın keşf olunmamış olan cihetlerindedir.

Afrika’nın vasatında bir büyük kısım olmakla şu kısım derûnûndaki dağlar ve ahâli şimdiye değin keşf edilememiştir. Keşf olmamış olan mahallerde vâsi’ sahrâlar ve bâdiyeler vardır ki bilâd-ı ğarbın cenûbunde vâki‘ ve ‘arz-ı şimâlinin on altıncı

derecesinde yirmi dokuzuncu derecesine kadar mümtedi olan sahrâ-i kebire o cümleden ma‘dûdtur.

Sahrâ-i mezkûrenin muaddil-i ‘arzı (1000) ve müntehâyı tûlı (3000) mil coğrafyadır. Nehr-i Nil’den bahr-i muhid-i Atlantika’ya kadar mümted olup mesâhası bahr-ı mütevasıtın mesâhasından çoktur. Ba‘zı mahallerdeki sathı bahr-ı mezkûrden daha alçaktır. Şu sahrânın hudûd-ı cenûbiyesi henüz keşf olunmamıştır.

Fasl-ı i‘tidâlde sahrâ-i mezkûre derûnunda riyâh-ı şedide-i **[6]** şarkiye eser. Ve şu hubûbun müddeti senenin üç rebi’î mikdarı imtidâd eder. Riyâh-ı mezkûrenin tesâdüf eylediği kumlar bir suret-i ha’ilede mürtefi‘ olur ki ol esnada müsâdif olacağı kafileleri helâk eder. Sahrânın kısm-ı ğarbiyesi akferdir. Libya diye ma‘ruf olan kısm-ı şarkiyede yenâbî‘ ve otlu mahaller ve hurma ve ba‘zı esçâr bulunur. Sahrâ-i mezkûrenin çok yerleri kumlukdan ‘ibâret ve eş‘a-i şemsin oralarda ‘amûden intikâz etmesinden dolayı harâret pek müşted olmakla ba‘zı vakitlerde harâretin şiddeti fahrenheitin ikiyüz derecesine bâliğ olurki santiğratın doksan yedi derecesinden ziyâdecedir. Riyâh-ı semûmun hubûbı esnasında Doktor Bukhart (1813) sene-i mîlâdîyesinde gölgede harâreti kiyas eyledikde fahrenheitin (122) derecesine ve (1871) senesinde Samuel (Bâkır Pâşâ) ma’rifetle vuku‘u bulan kıyasa nazaran (114) dereceye bâliğ olduğu görülmüştür.

Afrikada ki nehirler pek çoktur. Siyâhilerin tesâdüf eyledikleri ta‘ab ve muhâtarâtdan dolayı enhâr-ı mezkûreden çoğunun mahreçleri ve ekserisinin mesableri ma‘lûm değildir.

[7] Asl-ı nehr-i Nil iki nehirden terekküb eder ki birisine Nehr-i Ebyaz ve diğerine Bahr-i Erzak denilir. Bahr-i Erzak, birtâkım küçük nehirlerden teşekkül eder. Şu nehirlerin mahreçleri bilâd-ı Habeş’de vâki‘dir. Şimâl-i ğarbiye doğru cereyân ederek medine-i Hartum yanında Nil-i Ebyaz ile birleşir. Nehr-i ebyazın mahrecini siyâhiler tetebbü’ eylediler. Mahreç-i mezkûr ‘arz-ı cenûbiyenin üçüncü derecesinde ki iki bahirenin sularından teşekkül eylediği tahkik etmiştir. Şu bahirlerin şark cihetinde Niyanza Viktorya ve ğarb cihetinde Niyanza Albert nâmıyla diğer iki bahire vardır ki suları yakınlarında ki dağlardan gelip dökülür. Ve birincisinden bir nehir çıkarak şimâl-ı şarkı cihetinde ikincisine mansıb olur. Sonra şu mansıbın kurbunda

ikincisinden bahr-i ebyaz hurûç ile şimâle doğru ceryân ve zikr olunduğu üzere medine-i Hartum'un yanında bahr-i Erzak denilen nehir ile iltikâ eder. Ve Nevb'e ve Mısır bilâdından mürûr ile Akdeniz'e dökülür.

Enhâr-ı mezkûreden birisi de Senegâl nehridir. Şu nehir sahrâ-i kebirenin cihet-i cenûbiyesinden çıkarak 'arz-ı şimâlinin on altı derece ve beş dakika sında bahr-i muhid-i Atlantika'ya dökülür. Tûl-ı ceryânesi sekiz yüz mildir.

[8] Enhâr-ı mezbûrenin biriside Kambiya Nehridir. Şu nehrin mahreci sahrânın cenûb-ı ğarbiyesinde ki dağlarda ve 'arz-ı şimâlinin on derece ve otuz altı dakikasındadır. Şimâl-ı ğarbiyeden haylice inhirâflar ahz ederek cenûb-ı ğarbiye in'itâf ve 'arz-ı şimâlinin on derece ve otuz dakikasında bahr-i muhide insibâb eder. Tûl-ı ceryânesi altıyüz on mildir.

O nehirlerden birisi de Nicer nehridir. Şu nehrin mahreci sahrânın cihet-i cenûbiyersindeki dağda ve (1638) kadem irtifâğında bulunan bir mahalde ve 'arz-ı şimâlinin dokuz derece ve on dakikasındadır. Bir def'a şarka sonra ğarba ba'de cenûba dönerek müte'addid şu'belere ayrılır. Ve en büyük şu'besi Fermusa Burnu'nun yanında bahr-i muhid-i Atlantika'ya dökülür. Bu şu'benin tûl-i ceryânesi bindört yüz kırk mildir. Delta şeklinde bulunan diğer şu'belerden kâ'ide makamındaki Kongo nehri 'arz-ı cenûbiyenin altı buçuk derecesinde ve Orina nehri 'arz-ı mezkûrenin altı derece ve dokuz dakikasında ve Kavilman nehri yine o civarda bahr-i muhid-i Hindiye dökülür.

[9]Kıt'a-i mezkûrede daha başka nehirlerde vardır.

Afrikadaki bahirelerden Teşad bahiresi karrenin ortasında ve 'arz-ı şimâlinin on üç derecesindedir. Cenûb-i ğarbi cihetinden buna müte'addid nehirler dökülür bahire-i mezkûrede pek çok balıklar vardır. Etrafındaki arazi pek güzeldir.

Şu bahirlerden Debou bahriyesi Tenbekto kurbunda ve Carron bahriyesi Mısır'da ve debine bahriyesi bilad-ı Habeş'te ve Albert bahriyesiyle Viktorya bahriyesi kezâlik bilâd-ı habeştedir. Dâhil-i bilâdda daha ba'zı bahirler var ise de ma'ruf değildir.

Afrikanın havası ekâlim-i istivâiyede vâki‘ ve sahrâları çok olduğu için hâr-ı yâbisdir. Şems-i had-ı istivânın şimâlinde bulunduğu mevsimlerde şimâl taraflarında yağmular yağar. İki had i‘tidâl arasında sis ziyâde vâki‘ olur. Sahrâlarda suların azlığından ve kumların kesretiyle beraber rüzgârların şiddetinden hâsıl olan ğubârlardan nâşî sefer müşkildir. Ba‘zı mahallerinde hayvânat ve nebâtatı ızrâr edecek sâmm rüzgârları eser.

Afrikada hayvânat-ı beriyye ve arslan ve kaplan gibi **[10]**vuhûş-ı zâribe çoktur. Maymunların enva‘ı, gergedan, fil, deve, zürafa, feres-i nehr, himâr-ı beri ve timsah bulunur. Türlü türlü ve pek büyük yılanlar da vardır. Şu yılanlardan boa diye ma‘ruf olan bir nev‘in uzunluğu kırk kademdir.

Afrikada ekâlim-i istivâiyeye mahsus her türlü hâsılât-ı altın, teymur, nühâs, civa, tuz, kömür ve billûr ma‘denleri ve ma‘âdin-i sâ’ire bulunur.

Kudemâ-i coğrafinin Afrika kıt‘asında yüz milyon nüfûs olduğunu beyân etmişler ise de müte’ahhirin ikiyüz milyon nüfûs bulunduğunu gösteriyorlar. Lakin ekseri muhakkikin derûn kıt‘ada yüz otuz milyon siyâhiler ve yirmi milyon Hâmîler, on üç milyon Pantusiler, sekiz milyon Felate (felahin), bir buçuk milyon Nubîler, elli bin nüfûs Hotintotlar olduğunu tahmin eylediklerinden mu‘addil takribi vechile yüz yetmiş iki milyon nüfûs i‘tibâr ediliyor.

Afrika kıt‘asında yüz elli türlü lisan musta‘meldir. Şu kıt‘anın şâmil olduğu vilâyet ve memâlik aralarında hudûd ta’yini ğayr-ı mümkün ve ekseri mahalleri ğayr-ı mekşûfdır. Va’ziyet-i cihatiyle yedi kısma taksim olunur.

[11]

1- Bilâd-ı Niliye; Mısır ve Eşyobya ve Habeş ile mücâvir olan sair vilâyet-i sağiredir.
2- Bilâd-ı Mağrib; Buna bilâd-ı Berber dahi denilir. Sahrâ-i Kebire, Berka, Fizan, Tunus, ve Trablus ve cezâir ve Merakeş ile Fas’dır.
3- Afrika-i Şarkiye; Zangibar, Mozambik, Sofala bilâdiye sair ba‘zı mahallerdir.
4- Afrika-i Vasiti; Bilâd-ı Sudandır. Kıt‘adan aksâm-ı muhtelifeyi hâvidir.
5- Afika-i Ğarbiye; Singambiye ve Guyenne ye bilâdini şamildir.

6- Afika-i cenûbiye; Re’s ve Kfra denilen bilâd-i şamildir.

7- Cezâir-i Afrika; Şu kıt‘aya tabi’ cezirelere hâvidir

-2-

Afrikaca İktişâfât ve Müsta‘merât

Kudemâ Mısır ve sâhil şimâlinden mâ‘adâ Afrika’nın hâvi olduğu yerlerin cümlesine Libya ıtlâk ederler idi.

[12] Heredot der ki “Fir‘avn Nahv zamânında bir cemâ‘at Afrika’nın her tarafını gezmişdir.”

Ba‘zı rivayete nazaran Kartâcnalılar kıt‘anın dâhilini istikrâ suretiyle tahkik eylediler. Lakin Portoğalların keşfiyatına kadar. Şu kıt‘a için sebkat eden mükteşiflerin iktişâflarından fâide mefkûddur.

Portoğal siyâhileri miladın on beşinci ‘asrında Mısır’dan bahr-i muhid-i Hindiye kadar Afrikada vâki‘i sâhillerin hepsini tetebbu‘ ettiler. Portoğalların oralarda te’sîs etmiş oldukları müsta‘merâtın tarîk-i inşâ’âtı ondan sonra açıldı. Portoğal mükteşiflerinin en meşhuru Vosco da Gama nâm zattır. Şu zatın re’s-i recâi sâlih taraflarını geşt u güzârı milâdın (1497) senesinde idi. Mükteşif mûmâileyh Afrika sularında seyr u seyâhatı Mombasa nâm mahle ve oradan Hinde kadar istimrâr eyledi.

Prens Hanry, bundan mukaddem bir tâkım kumandanların riyâseti altında haylice techizât ihtiyariyle cebren sevk ve ba‘zı mertebe keşfiyât icra etmişdir.

Fransalılar milâdın on yedinci ‘asrında Afrikada müsta‘merât inşâ eylediler.

[13] Portoğallıların hind şarkı şirketleri milâdın (1650) senesinde te’sis ederek re’s-i ricâ-i sâlihde merâkiz inşâ ettiler.

İngiliz büyük meclisinin reyiyle te’sis eden Afrika şirketinin te’sisi(1750) senesindedir. Müte’âkiben Kenya ticâret şirketi merkezleri dahi te’sis edildi.

(1772) senesinde Skotlandı Brus nâm siyâh Nil ezrakın menba‘ını taharrî için metâ‘ib-i şedide ihtiyârıyla seyâhat ve İngiltere’ye ric‘atle meşhudâtını haber verdi. Lakin ifadelerini işitenlerin hiçbirisi tasdik etmedi.

Skotlandı Menkubir’in (1806) senesi Nijer Bahri havâlisine vukû‘ bulan ikinci seferinde Tenbektuya kadar gidebildi.

(1822) senesinde Denham ve Kloborton’un taht-ı riyâsetinde olarak Bornou’ya doğru giden mükteşifler Trablustan hareketle iktişâfât-ı ‘adideye devam eylediler. Teşad bahriyesi ibtidâ bunların vasıtalarıyla ma‘lûm oldu.

Kloborton keşfe devamıyla (1827) senesi Sekato nâm mahalde vefât eyledi.

Bundan sonra Bart, Vojel, Ofroğ nâm zevât bilâd-ı Sudanın cümlesini görüp tetebbü‘ eylediler.

[14] Kloborton’un hâdimlerinden Lensor İle karındâşı Nicer havâlisinde ba‘zı mertebe-i keşfiyâta muvâfık olmuşlardır.

(1841) senesinden sonra Doktor Loniston Londra’dan bahr-i muhid-i Atlantik sâhillerinde Mozambik Boğazı’na kadar seyâhat eyledi. Şu zat hayli ma‘lûmât istihsâl ve i‘tâ etmiştir. Ngami, Nyasa bahirleri hakkında ma‘lûmât veren budur.

Sebîk, bâkır, borton, Nil’in menba’ını keşf ile ma‘lûmât verdiler.

Mısır hidivi sâbık İsma‘il Pâşâ’nın esnâ-i hükûmetinde Samuel(Bâkır) bir mefrûze-i ‘askeriye ile Nil vadisinde geşt u güzar ve haylice fevâid-i coğrafya istihsâl eyledi.

[15]

İKİNCİ FASIL

MISIR MEMLEKETİ

Mısır coğrafyası. Mısır vakâyi‘-i târihîyesinin bidâyeti. Mısır’da fira‘una hükûmeti. Eski Mısırlıların medeniyet ve ‘avâid ve mezhepleri. Mısır’da Batalma hükûmeti. Eşyobya. Habeş.

-3-

Mısır Coğrafyası

Mısır memleketi Afrika kıt‘asında vâki‘ bir dâire-i vâsi‘adır ki şimâlen Akdeniz, cenûben bilâd-ı Nubie, şarken Hân Yûnus’dan Suveyş ve bahr-i Ahmere kadar mefrûz-hat, ğarben Sahrâ-i Kebire ve bilâdı-ı Burka ile mahduttur. ‘Arzı şimâlinin yirmi üç derece ve kırk dakikasıyla otuz derece ve yirmi sekiz dakikası beyninde ve tûl-i şarkının otuz derecesiyle otuz dört derece ve otuz altı dakikası meyânında vâk’idir. Mu‘azzam ‘arzı dörtyüz altmış sekiz ve mu‘azzam tûli ikiyüz otuz mil coğrafi ve mesâhâsı sekiz bin mil murabbâ‘dır. Ahâlisi bundan dokuz sene mukaddem vuku‘ bulan ta‘dad ve tahrîr **[16]** hükmünce beş milyon onyedi bin altıyüz yirmi yedi nüfûsdan ‘ibârettir.

Dâire-i mezkûrenin şark ve ğarb cihetlerinde iki dağ olduğundan hey’et arazisi pek vâsi’ bir dere şeklindedir. Arazi-i mezkûrenin ortasında cereyân eden nehr-i Nil’in mahreci mebhas-ı sâbıkada beyân olundu. Şu nehir dünyanın enhâr-ı ‘azîmesinden ma‘duddur. Dâire-i merkûmede yağmur nadirdir. Hasbe’l-iklim hattı-üstüvâce her sene haziran ayında pek çok yağmurlar yağdığından şu yağmurlar Nil’in sularını teşrîn ol kadar artırıp etrafındaki yerler üzerinde hâsıl olan bahçeler kuvve-i inbâtiyayı had-ı lâyıkına iblâğ eder. Binâen‘aleyh nehrin mu‘tâd olan tuğyânı buğday, pirinç, hurmâ, zeytin, şeker kamışı, pamuk, hıyârşenber, keten ve sair şeyler zira‘atlerinden büyük büyük istifâdelere sebep oluyor.

Mısır memleketi (Mısır-ı ‘Ulyâ), (Mısır-ı Vasati), (Mısır-ı Suflâ) nâmlarıyla üç büyük kısma hâvidir.

Mısır-ı ‘ulyâ bilâd-ı sa‘idtir. Şu kısım bilâd-ı Nubieye ittisâl eder. Kısm-ı mezkûr sath-ı deryâdan biraz mürtefi’ ve Mısır memeleketindenin mahsûlâtından istifâdesi ise nehr-i Nil’in tuğyânına tâbi’ olduğundan nehrin tuğyânı derece-i matlûbeye **[17]** varamayan senelerde Mısır-ı ‘ulyâca mahsûlât muhâfazası cedvellere muhtaç olur.

Mısır-ı vasiti kısmında kâide-i kadîmesi Cizre-i ehrâmının yakınında ve şimdiki Kâhire şehrinin hizasında vâki‘ Menfis diye ma‘ruf bir büyük medine idi. Şu medine ezmine-i kadîmede müdün-i dünyânın en meşhuru olduğu halde el-yevm âşâr-ı‘imâretından hâlîdir.

Mısır-ı suflâ kısmı delta ismiyle ma‘ruf ve hatt-ı Rum hurufundan (delta) harfi gibi şekli müsellesde vâki‘dir. Şark ve ğarb cihetlerinde bulunan iki dıl’ı iki cetvelden ve dıl’-ı şimâlisi denizden ‘ibârettir. Kısm-ı mezkûrun ‘asimesi Heliopolis şehri idi şehr-i mezkûr harap olmakla sonraları İskenderiye şehri onun yerine binâ olundu.

Dâire-i mezkûrenin nehr-i Nilden istifâde eden mahalleri her türlü ma‘mûriyete müsta‘id ise de nehirden uzak olan yerler kumsal çöllerden ‘ibâret olmakla kâbil-i ‘imârat değildir.

Ehrâm- Mısırda âşâr-ı ‘atîkadan fir‘avn tepeleri demekle meşhur bir takım ehrâm vardır. Bunlardan Cize’de bulunan üç herem denilen ‘acâib seb‘adan ma‘dûddur. Ehrâm-ı **[18]** mezkûre murabbâ‘i şekil olarak aşağısı vüs’atlı ve yukarısı bir noktaya müntehîdir. Şu heremlerden büyüğünün irtifâ‘ı beş yüz altmış ve kâ’idesinin her nâhiyesi yedi yüz kırk altı ve muhiti iki bin dokuz yüz seksen dört kadimdir ki elli bin dört yüz zirâ‘ murabbâ‘ı bir mesâfeyi istî‘âb etmişdir. Bunlar fir‘avn-i kadîmeye ve ‘aileleriyle mukaddes ‘ad eylemiş oldukları hayvânâta mahsûs kabirler imiş.

Ehrâm silsile-i mezkûreden başka mecrâ-i Nil cihetinde daha çok heremler vardır ki bir büyük mesâfeyi istî‘âb etmişlerdir. Büyük hermi ferâ‘ineden Şufu ile karındaşı Nuşufu orta hermi Şafri, üçüncü hermi Menkari yaptırmış olduğu keşfiyyât-ı ahireden anlaşılmıştır.

Heremlerin inşâsında ferâ‘ine taraflarından fevka’l-‘âde tekellüfât-ı ihtiyâr olunmuştur. Bunun için istihdâm olunan ‘amele pek çok olup yüz bin nefer kadar âdem mütemâdiyen kullanılıyor ve her üçü de bir değişlüp yerlerine yüzer bin ‘amele konuluyor imiş.

Ebü-l-hevl- Ceziredeki ehrâmın yakınında ki Ebü-l-hevl sanemi dahi âşâr-ı ğarbiyedendir. Yunanlılar buna isfinks derler idi. Sanem-i mezkûrun cesedi arslan ve başı bir Habeşî **[19]** insân resmindedir. Kudemâ-i Mısrîyenin ma‘bûd-ı ittihâz eyledikleri şemsin her sene Habeş taraflarında yağdırdığı yağmurlarla Nil feyezân ederek mezrûatca hisb ve rehâ vukû’na işâret imiş. Şu sanemin ne vakit yapıldığına dair yakın vakitlere değin ma‘lûmât yok idi. Sonraları üzerinde bulunan yazılardan Keops’un zamânından mukaddem inşâ olunduğu istifâde edilmişdir. Sanem-i mezkûrun tepesinden çenesine kadar kıyâs-ı re’si yirmi altı, cesedinin tûlı yüz kırk altı, ketifinin ‘arzı otuz altı kadem olup iki kolu ellişer kadim mesafeye kadar mümtedtir. Kolları aralarındaki bir küçük heykel taştan binâ olunmuş ve cesedi yekpâre kayadan yolunmuştur. Ebü-l-hevlin yanında mevzu‘ taşdan bir levha üzerinde dördüncü Thutmose’nin sûreti müressem ve ismi hiyeroglif kalemiyle o levhada menkûştur. İki kolu üzerinde Rumlar zamânından kalma ba‘zı yazılar dahi vardır. Rumlar tenessür etmezden mukaddem bu gibi ma‘bûdât-ı Mısrîyeye taptıkları anlaşılıyor. Sanem-i mezkûr bunca cesâmeti hâvi iken bi-gâyet tenâsub üzere yayılmıştır.

Dikili taşlar- havli-i Mısrîyede bir takım dikili taşlar dahi vardır ki hepsi âşâr-ı ‘atîkiyedendir. Bunlardan **[20]**birisi yüz doksan kadem irtifâ‘ındadır. Bir parça taştandır. Şu taş Kleopaatraya mensuptur. Lâkin beyne’l-‘avâm fir‘avne nisbet olunuyor. Hacer-i mezkûr üzerinde kalem-i kadîm ile yazılar vardır. Fir‘avn Thutmose’nin zamânında İskenderiye’ye nakl ve nasp edilmiş olduğu mervîdir. Birisi İstanbul’da diğeri Roma’da bulunan iki ‘aded dikili taş dahi Thutmose’nin âşârından olduğu üzerlerinde ki yazılardan ma’lûm olup bunlar İskenderiyeden getirilmiş olduklarıda cümle-i rivâyettendir.

İskenderiye minâresi - İskenderiyede bir vakit mevcûd olan meşhûr minâre dahi dünyâ’nın ‘acâib-i seb’adan idi. Şu minâreyi hicretden dokuz yüz dört sene mukaddem Mısır hükümdârı bulunan Batlamyus Suter İskenderiye karşısında vâki‘

Karus cezîresinde ve yüksek bir kaya üstünde binâ ettirmişti ki beşyüz kadem irtifâ'ında bir eser-i 'acib idi. Geceleri üzerinde büyük fener yakılır ve ziyâsı mesâfe-i ba'îdeyi tenvîr eder idi. Üzerine çıkılmak için hâricden bir musanna' nerdubân dahi var idi. Vaz'iyyet binâsı üç tabakayı hâvi olduğundan birinci tabaka murabbâ', ikincisi müsemmen, üçüncüsü müdevver idi. Mülûk-i Emeviyye'den **[21]**Velid b. 'Abdul-Melik devrinde emvâl-i mahfûza vardır zannıyla 'asker gönderip yarısına kadar yaktırmış ise de bir şey zuhur etmediğinden bakiyesi hâli üzere terk edilmiş ve Mısır hükümdârı el-Zâhir Baybars zamânında ba'zı mahalleri yakmakla başladığından bakiyesinde hedm ettirilmiştir.

-4-

Mısır Vakâyi'-i Târihîyesinin Bidâyeti

Eski Mısır'ın ve orada hükûmet eden fira'unanın ihbâr-ı târîhiyeleri layıkıyla mazbut olmadığından 'umran 'âleminden biri suret-i müteselsilede ve şâyân u şevk 'ad olunabilecek derecede vakâyi'ni hâvi kitâb yoktur.

Ahâli-i kadîme bir vakt kameri şemse zevce ve 'uttâridi karındaş ittihâz ile Şemsi (Osiris), Kameri (İsis), 'Uttâridi (Hermes) nâmlarıyla yâd ve bunların her birisini ma'bûd i'tikâd etmişler idi. Şu i'tikâd üzerine pek çok hurâfâta i'tibâr ederek hatta kevâkib-i mezkûreden mukaddem Birkân nâmında bir ma'bûdun dokuz bin sene müddet hükûmet etmiş olduğunada zâhib olmuşlardır. Mısır **[22]** ahâli-i kadîmesinin ezmine-i mütekaddimede 'ibâdet evsâne temessuklerinin esbâb-ı asliyesi i'tikâd-ı mezkûrden neş'et eyledi.

Misraim bidâyet-i hükûmetine kadar Mısır ülkesinde sebkat eden hükûmât hakkında zikr olunan mevhûmâtdan başka târihlerce ma'lûmât-ı sahîhe yoktur.

Müverrihlerin ifadelerine göre Misraim'den Fürslerin zabtına kadar Mısır ülkesinde yirmi altı 'âilenin hükûmeti sebkat ederek şu 'âilelerin efrâd-ı mülûkî ba'zı vakitlerde yekdiğeri ile mu'âsır ve bir takımı havâlî-i Mısrîyenin cihât-ı müte'addesine mekâti'e suretiyle mutasarrıf idiler. Bunların cümlesine fira'una ve her birine fir'avn ıtlâk olundu.

Mısır ahâli-i kadîmesinin Kıbtî diye kesb iştihâr etmeleri sa‘idde kıbt nâmıyla mevsûm bir medineye nispetlerindendir. Medine-i mezkûrenin bânisi Kıbt nâmında bir kimse imiş.

Fira‘unun birincisi Menes (Menfis) bin Hâm bin Nûh ‘aleyhi’s-selâmdır.

Şu zât Tevrat’ta Misraim nâmıyla zikr olunmuştur. Hükûmet-i Mısrîye ondan mukaddem ‘itikâd-ı mezkûrı tervîç eden kâhinler ellerinde iken hükûmet-i ‘askeriyenin intihâb ve ihtimâmıyla **[23]** kühenenin medâhileti ilgâ ve Misraim hükümdâr ittihâz olundu.

-5-

Misraim Füruslerin zabtına kadar Fira‘une-i Mısır’ın Vakâyi‘-i Târihîyyesi

Kable’l-Hicri

(945-3295)

(Misraim) takriben hicretden üçbin ikiyüz doksan sene mukaddem tufandan yedi yüz yetmiş dört sene sonra mesned-nişîn hükûmet olmuşdur. Teba‘ası kendisini ma‘bûd ittihâz edecek bir dereceye kadar hakkında ri‘âyet gösterdiler. Binâ’en‘aleyh eski Mısır ahâlisi içlerinde putperestlik ‘âdet-i bâtılesi tahdîs eyledi.

Eski Mısır denilen Menfis şehri bunun eseridir. Nehr-i Nil mecrâ-i asliyesinden çevirip ahâlinin zirâ‘atını tahsîn ve içlerinde kavânin-i siyâsiyye vaz‘ ve te’sîs eden Misraim’dir. Ba‘zı müverrihler müddet-i hükûmetini altmış iki sene rivâyet ediyorlar. Zamân-ı hayâtında oğlu Eşveşis otuz sene kadar **[24]** Mısır-ı ‘Ulyâ denilen sa‘id havâlisinde valilik etmişdir.

(Eşveşis) Misraimden sonra mesned-i saltanata oturdu. Bunun müddet-i hükûmeti yirmi sekiz sene gösteriliyor. Menfisde bir takım heykeller, güzel kasrlar yaptırdı. Zamânında ikinci ve üçüncü ‘âilelerden zuhûr eden hükümdârlar etrâfı memâlike tasallut eylediler. İkinci ‘âileden fir‘avn Kayhos saltanatı zapt etti.

(Kayhos) Menfis şehrini bâlâsetile Halkı ma‘bûd ittihâz ettiği Abis(Apis) denilen öküze taptırmıştır.

Üçüncü ‘âile Menfis şehrinden neş’et etti. Hiyeroglif diye ma‘ruf olan Mısır’ın eski yazısı şu ‘âileden Nesterus zamânında zuhûr etmiştir.

Kayhos’tan sonra Menfisde hükümdâr olan zatın ba‘zı müverrihin (Sezohris) ve ba‘zıları (Busiros) nâmıyla mevsûm olduğunu yazıyorlar.

Bilâd-ı sa‘idden Şibe şehrini Busiros binâ eylediği mervîdir. Ezmine-i kadîmede Medain Mısır’ın en büyük şehri mezkûr idi.

Dördüncü ‘âilenin ‘âsimesi yine Menfis şehri idi. (Şuri), (Menkaure), birinci (Sufis) ve birâderi **[25]** ikinci (Sufis), (Şofu) ve karındaşı (Nuşofu) şu ‘âile mulûkının meşhurlarıdırlar.

Ehrâm Mısırdan Cize havâlisinde ki büyük herem yukarıda gösterildiği üzere Şofu ile Nuşufonun eserleri olduğu üzerinde menkûş isimlerinden anlaşılıyor. Medfenleri heremin yanında yekdiğerine karîb iki hacere içinde olduğu ba‘zı târîhlerde mezkûrdur.

Minkârin’in ismi üçüncü heremde menkûş bulunmakla tâbutu buldurulmuştur.

Beşinci ‘âilenin mülûkî dokuz pâdişâhdan ‘ibâret idi. Meşhûrları (Userkif), (Şafri), (Nekrakis)dir. Şafri ehrâm Mısırdan ikinci hermi yaptırdı.

Altıncı ‘âile mülûkünün şöhretlisi (Apapus) ve (Nitokris)dir. Nitokris nisvândan bigâyet hüsndâr bir kârî idi. Müşârün ileyhânın ricâl-i devleti ba‘zı mertebe hased ve garaz üzerine karındaşını öldürdüklerinden hîle ile kâtilleri kasrında tertip eylediği ziyâfete celb edip esnâ-i ta‘âmda bağteten ğark ettirdi.

Yedinci ve sekizinci ‘âileden hükûmet eden fira‘unanın ahbâr-ı târîhiyelerine dair henüz bir şey keşf olunamamıştır.

[26] Dokuzuncu ‘âileden (Aksois)in ismi ma’rûfdur. Şu âdem fira‘unanın zülümlerinden ma’dûddur. Bir timsâhın telefkerdesi olmuştur.

Onuncu ve on birinci ‘âilelerin vakâyi‘-i târihîyeleri meçhûldür.

On ikinci ‘âile zamânında Mısır ülkesi ihtilâfdan kurtulup bir memâliket-i müttehid şeklini almış ve Şibe şehri o memlekete kâ’ide ittihâz olunmuştur. Üçüncü(Osirtazin) bu ‘âile-i mülûkündendir. Matriyedeki dikili taş ile Teb(Şibe) şehrindeki kârnâk ma’bedi bunun âsârlarındandır. Osirtazin hükûmetin istiklâlına ve habeşenin dahi zabtına muvâfık olmuştur. Şu zât Mısır ‘askerini Asya kıt‘asına ve Rum ili taraflarına sevk ile âsâr-ı muzafferiyet olmak üzere gittiği yerlerde yazılı taşlar rekz ettiği mervîdir.

Osirtazin’in halefi (Amnemis)dir. Taştan inşâ olunan ve labirent diye meşhûr olan yeraltı sarayaları bunun eseri olduğunu rivayet olunuyor. Şu saraylar âsâr-ı ‘atike içinde en ziyâde hayreti mûcib olacak eser-i ğariptir. Amnemissin müddeti hükûmeti kırk dört senedir.

[27] On üçüncü ve on dördüncü ‘âilelere dair ahbâr-ı târihiye meçhûldür.

On beşinci ve on altınca ‘âilelerin Şibe şehrinden neş’et ey1edikleri mervî ise de vuku’at-ı târihiyelerinin tafsilâtına ma‘lûmât yoktur. Fakat on altıncı ‘âilenin hükümdâr ahiri(Temaus) olduğu ve ‘Arablardan ‘Amâlika tâ’ifesi Mısır-ı vasati ile Mısır-ı suflâ bunun elinden aldıkları târihçe sabittir.

On yedinci ‘âile mezkûr ‘Amâlika tâ’ifesinden teşkil eden hükûmettir. Şu hükûmetin birinci pâdişâhı (Velid bin Domg)dır. Eski Yunaniler buna Selatis ve hükûmet-i mezkûreye(Hiksos) itlâk eylediler. (Hik) hükûmet ve (sos) çobân maʿnâsına olduğundan (Hiksos) “çobân hükûmeti” demektir.

(Velid) bir büyük ordu ile Mısır havalisine giderek Mısır memâlikini duçâr ihtilâl ve yerli ‘askerini perişan eyledikten sonra Nil deresine kadar zapt ile beraber hükûmeti istilâ ve Menfis şehrini kâ‘ide ittihâz etti ki şu istilâ kabl-ı hicre iki bin sekiz yüz otuz altı senesinde idi. **[28]** Velid lâzım gelen mahallerde ‘asâkir-i muhâfıza ta‘yin ve heyâkilin tahrîbiyle yerlerine kal‘alar inşâ eyledi. Muahharen Abaris nâm şehrin mevki’inde kâbiliyyet gördüğünden orasını bit-ta’mîr bir takım ‘asker ikamesiyle her sene yaz mevsimlerinde şehr-i mezbûre ‘azîmet ve ‘askerin levâzımâtını ikmâl ile ta’lîm ve te’allumlerine dikkat eder idi. Lakin yerli sulâle’-i hükûmdârının

memâlikten tamamı tamamına yed-i idâreleri kat‘ olunamadığından memâlikin bir kısmı dahi onların ellerinde idi. Velid on dokuz sene hükûmet ettikten sonra fevt oldu.

‘Amâlikadan Mısır’da hükûmet eden mülûkden mezkûr Velid bin Domg, Riyân bin el-Velid, Darim bin er-Reyyân, Kâsım bin Ma’dân, Velid bin Mus’ab, nâm hükûmdârlarn isimleri ma’lûm ve diğerleri meçhûldür.

Hazret-i Yûsuf’u ihvânının satması ve nebi-i müşârün ileyhin ‘azîz-i Mısır olması Reyyân beni bin Velid zamânında olduğu cümle-i rivâyândandır.

‘Amâlika hükûmetinin tecâvüzât mütemâdîye ve imtidâd müddetlerinden ahâlî dilgir ve müteneffir olduklarından Şibe şehriyle vilâyât-ı sâ’ire ahâlîleri ekâbir ve erkânı bil-ittifâk hükûmet-i mezkûre ‘aleyhine kiyâm-ı ‘umûmî gösterdiler. Aralarında pek çok **[29]** muhârebeler vuku‘ buldu. Bi’l-âhire hükûmet mağlûb olmakla ‘Amâlika ‘âilesi ve müte’allikâtı Şibe havâlisinden tard olundukları gibi müte’âkiben sâir havâli-i Mısrîyeden dahi çıkarıldılar. Efrâd-ı ‘âile mensûbât ve müte’allikât-ı kesîreleriyle beraber Ovadis kal‘asına ilticâ ve tehassun eylediler.

Ekâbir-i mezkûreden on sekizinci ‘âile-i hükûmeti teşkîl eden (Amosis) kal‘adeki ‘Amâlika cem’iyyetiyle hayli uğraştı lâkin kal‘anın metâneti cihetiyle oradan ihrâçlarına muvâfık olamadı. Amosisin ‘âile-i mezkûreyi teşkîli hicretden mukaddem (2322) senesindedir.

Amosis’in vefâtından sonra oğlu (Tutmozis) hükümdâr olup kulliyetli ‘askerle kal‘a-i mezkûreyi muhâsara eyledi ise de kuvve-i cebriye isti‘mâliyle maksûdına muvâfık olamamıştı. Lâkin ‘â’ile-i merkûmede artık mezâyikât-ı ‘azîme ile düşmanın muhâtarâtı arasında yaşayamıyacaklarını anladıklarından ta’arruzdan masûn olmak şartıyla Mısır havâlisini terk etmeğe razı oldular. Tarafeyn beyninde ulucehle muâhede yapıldıktan sonra mahsûreyn ikiyüz bin neferden ziyâde galibelikle kal‘adan çıkıp ta’arruza tesâdüf etmeksizin Suriye havâlisine ‘azîmet ve havâli-i merkûmenin **[30]**ahâli-i asliyesi olan Fenikeli ve Ken‘ânilerle ihtilâd etmişlerdir.

On sekizinci ‘â’ilenin mülûkı bunlardır.

Amosis, birinci Tutmozis, birinci Aminofis, ikinci Tutmozis, üçüncü Tutmozis, üçüncü Aminofis, Buziris, Ozimandiyas, Muris, dördüncü Aminofis.

Tutmozisin vefâtında oğlu birinci Aminofis yerine geçti. Mısır ve muzâfâtı ‘aliyyü’l-‘umûm Aminofisin yed istiklâlinde kalmış ve bunun zamânına mahsûs âsârdan olmak üzere pek çok at sûretleri bulunmuştur. ‘Amâlika zamânına değin Mısır havâlisinde at yoktu. Ondan sonra tekessür etmiştir. Âsâr-ı ‘atike arasında Aminofisin kendi sûretinde bulunmakla el-yevm Mısır müzehânesinde mahfûzdur. Şu suretin yanında bir melîke-i Habeşiye resmi dahi görülmüştür. Mısrîların Sudanîlerden tezevvüç eyledikleri bundan istidlâl olunuyor.

Çend sene mukaddem Aminofisin tâbûtu dahi bulunup Mısır müzehânesine konuldu. Şu tâbûtun üzerinde **[31]** altından bir kılâde ve altın kordonlu bir kılıç ve bir tâc olup tâcın üstünde altından ma’mûl iki timsâl var imiş.

Ahâli-i Mısır Aminofis zamânında büyük intizâma mazhar olmuş ve Karnakdaki meşhûr revâk bunun âsârından ma’dûd bulunmuştur.

Şu ‘â’ileden kable-l hicre (2222) senesinde teferru‘en iden üçüncü Tutmozis ‘â’ile-i mezkûrenin en büyük fir‘avnıdır. Futûhâtı eslâfından ziyâdedir.

Bâbil ve Âsur hükümdârları bunun dâire-i itâ‘atına girmişlerdir. Yukarıda zikr olunduğu üzere sonraları Rumların İstanbula ve Romaya nakl eyledikleri dikili taşları Tutmozis İskenderiyeden nasb ettirip ismini de üzerlerine yazdırmıştır.

Hazret-i Yûsuf ‘aleyhi’s-selâm ile ihvânının kaziyyeleri bunun zamânında olduğunu müte’ahhirin yazıyor. Kudemâ-i ‘Amâlikadan Velid’in oğlu Reyyân zamânında gösteriyorlar. Müte’ahhirinin ekseri şu rivâyetin ‘ademi sıhhatını beyân eylediler ise de Tevrât Yunânîyeden istidlâl olunan târihler hükmünce de ‘Amâlika zamânında olması anlaşılıyor.

‘Â’ile-i mezkûreden üçüncü(Aminofis) Yunânîlerce **[32]** Memnûn lakabıyla ma‘rûfdur. Bu da fir‘avnın büyüklerinden ve aktâr-ı ğarbiyede sıyt-ı ‘azîmeyi hâ’iz mülûkdendir. Kabri Şibe şehrinde suret-i münferitte olmak üzere mevcûttur. Şu fir’avn

nefsî için ulûhiyyet iddi'âsına kalkışmış ve Nil'in sol tarafında şehr-i mezkûre muhâzî bir heykel inşâ etmişti.

Şu 'â'ileden (Buziris) ve (Ozimandiyas) nâm fir'avnlar dahi meşhûrlarındandır. Buziri Şibe şehrinin ziynet ve 'imâretini artırmış ve Ozimandiyas harben Belh şehrine kadar giderek 'avdetine yaptırdığı ebniye duvarlarına fütûhâtını yazdırmıştır.

Bunun zamânında Mısırîler bir seneyi on iki aya ve her ayı otuz güne taksim edip sene'i tâmmeyi üçyüz almış beş gün altı sâ'at i'tibâr ettiklerinden beş gün altı sâ'at son iki aya 'ilâve eylediler. Mısır ahâlîsinin 'ilm-i hey'etdeki mehâretleri olduğu bundan anlaşılıyor.

'Â'ile-i mezkûrenin hükûmeti dördüncü (Aminofis) zamânında zühûr eden ihtilâl sırasında munkariz oldu.

[33] On dokuzuncu 'â'ilenin birinci fir'avnı Ramzes(Ramses) olup teferr'unı kable-l hicre (2122)senesindedir. Fiumdaki büyük havz bunun eseridir. Havz-ı mezkûrun (180) sâ'at muhîdi ve (300) kadem-i 'umku olup Nil'in esnâ-i feyzânında derûnuna su doldurulur. Ve feyzân-ı zirâ'ata kâfî olamadığı vakitlerde mezrû'âtca o havzdan istifâde olunuyor idi.

Ramsesden sonra oğlu (Setus-Seti) teferr'un eyledi. Buna ba'zı târihlerde beşinci (Aminofis) deniliyor. Mezkûr Setus bir vakitten beri Mısır'da yerleşmiş olan Benî İsra'il'i hidemât-ı şâkkada istihdâm ile nesillerini mahv etmek için etfâl-ı mevlûdelerinin i'dâmını emr eyledi. O esnâda kendi 'iyâli Nil'de istihmâm ederken uzaktan su üzerinde bir sandık gözüne iliştiğinden getirtip açtıkda içinde bir çocuk zuhûr etmekle babasının Benî İsra'il etfâlı haklarında ki umûrı üzerine ebeveyni i'dâmından havfen çocuğu sandığa vaz' ile Nile attıklarını anladığı cihetle çocuğu merhameten kendi sarâyına götürmüş ve terbiye ettirmiştir. Şu çocuk Hazreti Mûsâ 'aleyhi's-selâm efendimizdir.

[34] Setustan sonraki h.(2112) de oğlu ikinci Ramses tasalluden eyledi. Yunânîler buna (Sizosteris) derler Sizosteris kuvvet ve şöhretçe eslâfına tevaffuk etmiştir. Pederinin hayâtında funûn-ı siyâsiye ve 'askeriyece güzel terbiye edilip

fetânet ve zekâvet-i fıtriyesine fevka'l-'âde olduğundan Sinbulug vardıkta 'askerle bi'z-zât 'azîmet ve cezîretü-l 'arabı feth etmiş ve Mısır'ın cânib-i ğarbiyesinde bulunan ba'zı bilâdı dahi yed-i teshîre almıştı. Fütûhât-ı ahîrede 'avdetinde pederi vefât etmekle yerine oturdu.

Zamân-ı hükûmetinde muhârebât ve fütûhâta devam ile beraber memâlikinin âsâyiş ve zirâ'atını muhafazaya ğayret ederek vilâyetini otuz altı dâ'ireye bit- taksim her birisine ashâb istikâmet ve ehliyyetden ve iller ta'yîn eylemiştir. Kuvve-i 'askeriyesini otuz altı bin piyâde ve yirmi dört bin suvâri ile yirmi yedi bin harb 'arabasına iblâğ edip kuvve-i mezkûreye nasb eylediği bin yediyüz zâbıtın hepsi liyâkat ve iktidarca mu'temed ve mücerreb idiler.

Habeş memâlikini bit- teshîr mikdâr-ı muîn altın ve abnos ve fil dişi verilmek üzere vergiye rabtla tedârik etmiş **[35]** olduğu dörtyüz pâre sefîneden mürekkeb kuvve-i bahriyye ile şab denizinin sâhilinde ki bilâdı yed-i tasarrufuna aldı. Asya kıt'asıncada fütûhâtını ileri götürüp memâliki Hind'de vukû' Ğanj Nehrinden Avrupa kıt'asında bulunan Dinup(Tuna) Nehrine kadar mümted olmuştur. Feth eylediği mahallerde heyâkil ve âsâr-ı sâ'ire inşasıyla üzerlerine intisârât ve fütûhâtını nakş ve terkim ve mevâki' lâzimede 'asâkir-i kâfîye ikâmesiyle diyânet ve 'avâ'id-i sâ'iresine neşr ve ta'mîm eyledi. Âsâr-ı mezkûrenin ba'zıları hâlâ mevcûttur. Mısırda dahi ismine mensûb heyâkil-i mute'adddide yaptırıp ve vâdî-i Nil'in ekser mahallerinde âsârını ibkâ etmiştir.

Nilden zarar-dîde olan alçak yerleri yükseltip lâzim gelen mahallerde köprüler inşâ ve cedveller küşâd eyledi. Zamânında Mısır ülkesi ekvâm-ı sâ'irenin mağbûdı olacak derecede ma'mûriyyet ve sa'âdet hale bâliğ olmuş idiği mervîdir.

Harîtanın îcâdı bunun zamânındadır. Memâlikinin cümlesini yaptırdığı harîta üzerine kayd ve tasvîr ettirdi.

[36] Muhârebelerde esîr eylediği mülûku bâr-gîrler gibi 'arabasına koşturup haklarında hakâretler göstermiş ve mevkibine rucu'ât eyledikte o mu'âmeleleri mu'âmelât-ı cemileye tahvîl ettirmiştir.

Fars devleti Mısır'ı istîlâ eylediği zamân Birinci Dara revâk üzerinde Sizosteris'in sûretini görüp kendi resmini o suretin üst tarafına asmak istemiş olduğu hâlde muhâfazasına me'mûr olan kâhin fütûhât ve sa'âdet ahâlîce onun yetiştiği dereceye varmadıkça resmini suretinin üstüne asmağa salâhiyeti olmadığını Dara'ya söylemekle Dara bu sözden müte'essir olmaktan başka kâhinin sözünü tasdîk ve "bende Sizosteris kadar ma'mûr oldum ise memleketinize onun gibi hizmet ederim" diyerek va'd-ı cemîl ile kâhini taltîf eyledi.

Müverrih Manitonun rivâyetine göre Sizosteris altmış iki ve Busifiosun kavline göre almış altı sene ma'mur olmuştur. Ahîr 'ömründe gözlerine 'amâ 'ârız olduğundan intihâr eylediği mervîdir.

Ba'zı seyaheyn Nuba ve Karnak ve Şibe de ki taş direkler **[37]** ve harâbe kasrların üzerlerinde Sizosterisin ismine fütûhâtına da'ir haylî şeyler bulmuşlardır.

Bundan sonra oğlu(Menfet) teferru'en eyledi (2050).

Fir'avn merkûm babası gibi 'ulû himmet ashâbından olmaktan başka kibir ve gurûr ile de mecbûl idi. dâ'vâ-i ulûhiyete kadar cür'et etmiştir. Zamânında bir sene Nil'in ziyâdece tuğyânını gördüğünden gazaba gelip Nili te'dib için bir mızrâk atıverdi. Lâkin şu kibir ve 'azimeti su'i 'âkıbetini muntic olduğundan kendiside Hazreti Mûsâ 'aleyhi's-selâm efendimizin darb-ı 'asâ mu'cizesiyle münfelik olan denize gark ile nâ-bedîd oldu.

Fir'avn Menfet Benî İsra'il haklarında tahammül olunamayacak derecede mezâlim gösterdi. Hazreti Mûsâ Benî İsra'ili kurtarmak için beraber olup Mısırdan hicret ederken Menfet Bi-t ta'kîb Bahr-i Ahmerde garîki deryâ-i helâk olmuştur.

Kudemâ-i Mısıreyn fir'avn merkûmun o suretle mağrûkiyetini işâ'aden 'âr eylediklerinden şu hâdiseyi ketm için sa'idede nâmına bir kabir teşhîr eylediler. Halbu ki öyle bir kabrin vucûdi içinde medfûn olmasına delâlet **[38]** etmeyeceği ve ma'a-mâfiye fir'avn hayâtında öyle bir kabir hazırlayıp gark olduktan sonra boş kalmış olacağı bedîhîdir.

Yirminci ‘â’ileden üçüncü (Ramses) k.h(1922) den ve dördüncü (Ramses) ondan sonra hükûmet etmişler ise de bunların ve şu ‘â’ileye mensûb fir‘aune’i sâ’irenin vakâyi‘-i târihîyeleri meçhûldur.

Yirmi birinci ‘â’ileden (Keops) ve (Şefrn) nâmlarında iki hükümdârın birincisi elli ve ikincisi elli altı sene Mısırda hükûmetle ikisi de mezâlim ve küfriyyâtın envâ‘ını irtikâb ederek beyne’l-‘umûm mutahhar la‘net olmuşlardır.

Bunlardan sonra Keopsun oğlu (Mistrbtobus) yedi sene hükûmet ve halkı ‘adâletle memnûn eylediği mervîdir.

Ba‘zı târihlerde bu ‘â’ileden (Ashis) nâmıyla birisinin teferru‘en etmiş olduğu rivâyet ve Feyyum ile Benî Suveyf arasında vâki‘ Lahun karyesindeki tuğladan ma‘mûl fir‘avn tepesi bunun zamânına nispet olunuyor.

Yirmi ikinci ‘â’ilenin birinci fir‘avnı (Şeşonk)dir. Târih-i tefer‘unı kable-l hicre(1732)senesidir.

[39] Şu ‘â’ilenin ‘âsımesi Basta medinesi idi. Hazreti Süleymân ‘aleyhi’s-selâmın oğlu veyahut meliki Rahbâm ile muhârib olan Benî İsra’il melûkundan Yarb‘oâm mağlûben Bastaya firâr ve Şeşonk’a ilticâ eyledi. Şeşonk Mısrîlerden ve Sudân ve Habeşelilerden mürekkeb bir büyük ordu ile Rahbâm üzerine yürüyüo bi-l muhârebe galebe ve Beyti-l Makdisin hazâ’inini yağmâ etmiştir. Fütûhât ve intisârâtını Kârnâk heyâkilinin duvarlarında menkûştur.

Şeşonktan sonra k.h.(1720) târihlerinde oğlu (Osorkon) teferru‘en eyledi. Tevratta bunun ismi Zarehü’l Habeşiyyu diye zikr olunuyor. Osorkon pek büyük bir ordu ve üç yüz harp ‘arabasıyla giderek vâdî‘i safedde yehûda meliki ile muhârebe için sufûf-ı ‘askeriyesini tesviye eylediği esnâda Mısırîlerin kalplerine havf ‘ârız olduğundan ‘umûmu firâr eylediler. Osorkonun müddeti onbeş senedir. Bundan sonra (herşasib) ba‘de ikinci(sorhon), ikinci(şoşenk), birinci(tekalas), üçüncü (sorhon), üçüncü (şeşonk), ikinci (tekalas) tertib üzere teferru‘en eylediler.

Yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü ‘â’ilelerden **[40]** (Birdipyos) ve (Buşuri) (Hius), (Suis) nâmlarında dört fir‘avn isimleri ma‘lûm ve tafsilât-ı târihiyeleri meçhûldur.

Yirmi beşinci ‘â’ile habeşeden neş’et etmiş ve bunların birincisi (Sebako) olup (1372)den tasallüden eylemiştir. Sebakodan sonra karındaşı (Sevahos) serîr-i mülke oturdu. Tevratta Sevahosun ismi (So)dır.Asur hükümdârı Salmaneserin Benî İsra’il memâlikine tecâvüzi cihetiyle Benî İsra’il meliki Hoşe‘a Sohostan istigâse eyledi.

Bundan sonra Tahrak cülûs etmiştir. Tahrak meşhûrlarındandır. Abu medinesindeki heykele bir büyük kâ‘a izafesiyle Senahirib zamânında Asurîlerle vukû’ bulan muhârebesindeki galebâtını şu kâ‘a üzerine yazdırdı. Yakın vakitlerde Abu şehrinin harâbeleri arasında Tahrakın timsâli bulunmakla şu timsâl üzerinde Mısır ve Habeşe ve bi’l-cümle memâlik Afrikaya hüküm eylediğine da’ir yazılar görülmüştür. Müddeti yirmi beş senedir. Hükûmet-i Habeşe bunda münkariz oldu.

Mülûk-i Habeşe’nin inkırazından ve iki sene müddet ihtilâf-ı hüküm yürüttükten sonra memâlik-i Mısır-ı kübrâ on iki hükümdârın eyâdî’i idârelerinde kaldı. O sırada bir kâhin **[41]** gûyâ hâtif-i gaybiyenin telkîni ile şu hükümdârlardan kangı birisi Velkin denilen sanemin ‘aşkına bakır kadehten şarâb içer ise hükûmette kesb-i istiklâl edeceğini haber vermiştir. Binâen‘aleyh kâhinin söylediği sözün zuhûrına mahall kalmamak üzere zikr olunan hükümdârlar miyânelerinde revâbıt-ı ittifâkı ‘akd ve te’sîs ve bunu yemin ile dahi te’kîd ve te’mîn eylediler. Hepsi mütehammidâne ve müsâlemet-kârâne hareket ederken birgün ma‘bûdlarında Velkin nâm sanemin ‘aşkına beraberce şarâb içdikleri sırada kâhinlerin getirdikleri altın kadehler onbir ‘aded olduğu cihetle hükümdârlardan (Absamis) hâtırına başka bir şey gelmeksizin ittifâk ve yemîn-i sâbıkdan ğafletle bakırdan ma‘mûl tâcını başından çıkarıp içine şarâb doldurduktan sonra Velkin ‘aşkına deyip içmiş olduğundan refîkası bunu görmeleriyle beraber kâhinin sözü hâtırlarına gelip gazab ve hiddetle Absamisi nefy ve tağrîb ettiler. Absamis ahz-ı intikâm esbâbını ararken Akdenizde fırtınaya tutulmuş bir Yunân gemisi ‘askerle memlû olduğu halde Mısır sevâhiline doğru geldiğini görüp şu gemideki ‘askeri bilâ istishâb kendi hevâdarlar ile tevhîd ve sâ’ir hükümdârlara ğalebe ile Mısır ülkesini zabt eyledi.(1286).

[42] Yirmi altıncı ‘a’ilenin birinci hükümdârı budur. Mısırın temeddün ve ma‘ârif ve servetinin tezyidinde Absamisin ‘inâyet-i ‘azîmesi vukû‘ bulmuştur. Kendi hükûmetiyle Yunân ve Sur hükûmetleri aralarında ticâret mu‘âhedesi ‘akd ederek bu vesile ile Mısırı ticâretgâh-ı ‘umûm ‘add edilecek bir dereceye vardırdı. Lakin ordularında Yunân zâbıtlarını istihdâm ile beraber menâsıbın parlaklarını dahi Yunânîleri ta‘yîn eylemesi hakkında ahâli-i Mısırın gayz ve nefretlerini mûcib olmuştur.

Filistin muhârebesinde Yunân ‘askerini sağ, Mısırlıları sol cenâha alması da başkaca tehevvüre sebeb olmakla Mısır ‘askeri harb etmeksizin ma‘rekeden çekilip diyârlarına doğru dağıldılar. Binâen‘aleyh bir işe muvâfık olmaksızın Mısıra ‘avdet eyledi.

Absamis diyâr-ı Mısırda müzeyyen binâlar ve dikili taşlar inşâ ve ikamesiyle haylî eser ibkâ etmiştir. Müddeti hükûmeti elli dört senedir.

Bundan sonra oğlu (Neho)teferru‘en eyledi. (1232). Bununda babası gibi ahvâli re‘âyânın tahsîni ve dâ’ire-i **[43]** ticâretin tevsî‘i hakkında büyük himmetleri vukû‘ bulmuştur. Nehr-i Nilin bir cedvel vasıtasıyla Şap denizine îsâli için ‘indelkeşf küşâde lüzum görünen doksan altı mil mesâfenin hafriyyâtına başlamış ve bu yolda yüz yirmi bin kadar nüfûs telef olmuş iken ikmalen muvâfık olamadı.

Neho Âsyaca haylî memleketler istilâ ve Bâbil hükümdârına harben ğalebe etmiştir. Bâbil muhârebesinden sonra Mısıra ‘avdet ederken Orşelim meliki Yehoya hazi ‘azl ile yerine karındaşı Yakmi nasb ve yehud tâ’ifesi üzerine harâç vaz‘ eyledi. Lakin Yakmin Orşelim hükûmeti zamânında Bâbil hükümdârı birinci Buhtunnasr ‘asâkir-i kesîre ile giderek Orşelim memâlikini zabt ve fir‘avnın oralardan yed-i hükmüni kat‘ eylemiştir.

Nechonun vefâtında oğlu ikinci(Absamis) teferru‘en eyledi.(1216).

Bu da fevt oldukta yerine fir‘avn (Hofra‘) diye ma‘rûf olan oğlu (Apries) cülûs etmiştir.(1210).

Apries cünûd-ı ‘azime ile Âsya muhârebesine giderek sur ve sadayı muhâsara ve Finike bilâdını da’ire’i itâ‘ata idhâl etti. Lakin zamânında Buhtunnas kulliyatlı ‘askerle **[44]** Mısır memâlikini bâlâ-istilâ burçları ve heykelleri tahrîb ve Apriesi de esîr etmiştir. Buhtunnasr Mısır hükûmetine a‘yân-ı Mısırdan (Amasis)i ta‘yîn eyledi.(1191).

Amasis bir müddet hükûmet Mısrîyede kaldıktan sonra kesb-i istiklâl ederek Kıbrıs ceziresini da’ire’i itâ‘atına almışdır. Müddeti kırk dört senedir.

Vefâtında oğlu üçüncü(Absamis) müsned nişîn hükümdârı oldu.(1147).

Fars hükümdârı Kâmpozis (Keykâvus) bunun zamânında ‘askerle Mısıra hücûm ederek beynlerinde büyük muhârebeler vukû‘ buldu. Bi’l-âhire Psamtiki esîr ve tesmîmen i‘dâm ettikten sonra Mısır memâlikini teshîr ve Farsın bir vilâyeti sürresine idhâl ediverdi.(1146).

O târihden kable-l hicre (1035)senesine kadar Mısırda mülûk-i farsın valileri hükûmet eylediler. Târih-i mezkûrde Mısır ahâlisi vilâyet-i farstan tenfirle i‘lân ve ‘isyân ettiklerinden fars me’mûrlarını tard ve istiklâllarını i‘âde etmiş oldukları hâlde üçüncü Dârâ büyük bir ordu ile giderek memâlik-i Mısırı harben yine istilâ etmiştir.(980).

Dârâ’nın sukûtuna kadar memâlik-i mezkûre vilâyet-i farsın **[45]** eyâdî’-i idârelerinde kalıp ondan sonra İskender Yunâniye müntakil oldu.(980).

İskenderin vefâtından sonra memâliki ümerâsı beynlerinde taksîm olduğu sırada Mısır ülkesinde Batlamyus Sotire hisse düştüğünden orada Ptolemaios devleti teşkil eyledi. Kable-l hicre (945).

-5-

Eski Mısırîlerin Medeniyyet ve ‘Avâ’id ve Mezâhibi

Umûr-ı siyâsiyye- Mısırlıların idâre-i mülkiyye ve siyâsiyyeleri bir takım meclislerin vücûdlarıyla mukayyed olup hükümdârlarının sukûtu kâhinlerden başka re‘âyânın cümlesine nâfız idi. Kâhine ashâb-ı şerâyi‘ ve ‘ulûm ‘add olunduklarından

sukût-ı fira‘unadan her vechle sâlim idiler. Mesâha-i arâzi, vergi tevzî‘ hep keheneye ‘â’id vezaîfeden idi. Arâzinin cümlesi fira‘une ve kehenenin mülkleri olmakla ahâli ortaklıkla zirâ‘at ederler idi.

Mahkemeler fira‘unenin her türlü a‘mâl nüfûzundan sâlim **[46]** ve hükümdârlar halkı muhâkeme etmekten memnû‘ idiler. İşbu büyük mahkemenin hükkâmı ahâlinin intihâbıyla ta‘yîn olunup hâkimler ba‘de-l intihâb içlerinden birisini re’îs ta‘yîn ederler idi. Vilâyât-ı muhâkemenin a‘zâsı hükkâm-ı mezkûrenin intihâbıyla nasp olunur idi.

Mısrîlerin her birisi her sene ticâret ve ta‘ayyüşün suret-i ceryanını hâkimlerin inzâr-ı tedkikine ‘arz edip gayr-ı meşrû‘ geçinmekte olduğu tahakkük edenler a‘dâm ve harekâtını doğru söylemeyipte ketm edenler ba‘de-l tahkîk ağır cezâlarla mücâzât ediliyorlar idi.

Br cinâyet sâhibini rüşvetle cezadan kurtaran ve bî-günâhı ithâm eden hâkimlerin cezâları pek ağır idi.

‘Irz ve edip ashâbından olmayanlardan zükûrun alt tenâsülleri kat‘ ile reculiyyetleri ve nisvânın burunları kesilip esbâb-ı hüsn ve cemâlleri iskât olunur idi.

Me‘ârif ve sanâyi‘- âsâr ve tevârih mevcuda gösteriyor ki eski Mısır ahâlisi me‘ârif ve funûn-i ‘akliye ve felsefede pek ileride idiler. Hey’et, nucûm, hendese, tıp fenlerince berâ‘atleri istiğrâb olunacak derece idi. ‘İlm-i hey’ette **[47]** ne derece mahâretli olduğu bir zâtın Dandarah karyesinde bulduğu taştan ma‘mûl mıntıkatü-l burûc sûretinden ma‘lûmdur ki Fransa hey’et-i şinasanı sûret-i mezkûreden pek çok netâyic-i ‘ilmiye istifâde eylediler.

Fenn-i mi‘mâriyette ittikân ve mahâretleri ise eserleri el-yevm meşhûd-i ‘uyûn-ı hayret olan ebniye ve ehrâm gibi şeylerden ma‘lûmdur. O ‘azîmet ve irtifâ‘ı hâvi heremler- ki her parçası on zirâ‘adan yirmi zirâ‘a kadar tûl iki zirâ‘dan üç zirâ‘a kadar ‘arzı olan- büyük büyük taşlardan yapılmıştır. İki taşın arasında bir iğne, belki bir kıl bile geçemeyecek derece mi‘mâriyetinin ittikân ve san‘atlarını isbât ediyor.

Şibe şehriyle Sa‘id içindeki Medain harâbelerinin âsâr-ı ‘atîkasi ise ‘acâib ve ‘azîmet asliyyesini ve oralardaki heykelleri, dikili taşları, timsâlları, müzeyyen

ma‘bedleri nazar-ı dikkatden geçiren seyyâhlar manzarlarını, şekillerini, binâlarını âsâr-ı hâzıraya tatbîke çalıştıkça geçmişlerin hemen ‘azîmelerini mu‘âsırin ile nisbet-i kabûl edemeyecek derecede buluyorlar.

İlâhe-i silsilelerine nispetle yapmış oldukları hadîka’i Mısrîye heykeli o kadar sanâyi‘ garibeyi hâvidki görenlerin nazar-ı **[48]** endâz te‘accub olmaması mümkün olamıyor. Şu heykelde ziyâ olmak için pek çok menfezler olup duvarlarında tesâvîr-i ‘acîbe ve taştan yolunmuş temâsîl-i musta‘ribe mevcûdtur. Cümlesi ümmet-i kadîme’i Mısrîyenin ‘avâ’id ve tasarrufâtını lisân-ı hâl ile ‘ilân edip duruyor. Şu suretler gûyâ ‘ale’l-infirâd ve takım takım ‘ameliyyât mütenevvi‘a ile meşgûldurlar. Kimisi şarâb çıkarıyor, kimisi av avlıyor, avcılar ağlarla balıkları, tutsaklarla türlü türlü hayvanları sayd etmeye çalışıyorlar. Gemiciler su üzerinde yekdiğerine hamleler gösteriyorlar. Oyuncular tuhaf tuhaf oyunlar oynuyorlar

Kuyumcular avâni iʿmal, hamallar arkalarına ağır yükler tahmil ediyorlar. Taşçılar kayalar yarmakta, masurlar temâsil yapmakta, tacirler ticaret etmekte, aşçılar aş pişirmekte, çobanlar koyun gütmekte, ekinciler arazi ekmekte, tohum serpmekte, bağçıvanlar bağ dikmekte, sefine ustaları gemiler inşasına çalışmakta görünüyorlar. Mısırın sanayiʿ ve âsâr-ı garibe’i kadîmesinin çoğu şu duvarların üzerlerinde müşâhede olunuyor ki ahâli-i kadîmenin medeniyet ve sanayiʿce baliğ olmuş oldukları mertebe’i ʿâliye hayret fezâyı ʿukûl olacal derecede olduğu anlaşılıyor.

[49] Altun, gümüş, avani’i muhtelife, sanʿat-ı züccâciye, alat-ı zirâʿiyede, şişeyi eritip zümrüd ve ʿakik gibi dürlü dürlü renklere tahvilde ki hünerleri ne büyük iktidârı ha’iz olduklarına başka başka delâlet eder.

Kitabet- eski Mısırlıların lağnetleri huruf-ı hece ile yazılmayıp eşbâh-ı tabiʿiyeden istiʿare olunmuş işarattan ʿibâret idi. Hiroglif denilen hat budur. Hatt-ı mezkûr iki nevʿidir. Bu nevʿi nokta işarettir ki ba‘zı nukuş u tesâvir buna delâlet eder. İkincisi baʿzı cümle muhtasıraya delâlet edecek işaretlerdir. Şu nevʿ ru’sâyı köhneye mahsus bir kalem idi. Hatt-ı mezkûr ʿasrımıza gelinceye değin beyne’l-halk meçhûl iken milâdın (1822) senesinde Fransalı muʿallim meşhur şebilyun keşif ve hal eyledi.

ʿAvâ'id-i mahsusa- ahâli-i merkûmenin kendilere mahsus bir takım ahkâm-ı garibe ve ʿavâ'id-i ʿacibeleri dahi var idi. Bir kimse diğerinden akçe istikrâz etse babasının kabrini dâyine terhin etmesi lazım gelir ve borcunu verinceye kadar mevtânın kabri dâyinin yed-i zabıtında bulunur idi. Medyûn borcunu vermeksizin vefât eylediği halde kendisinin ve **[50]** evlâdı dahi ifâ etmez ise kezâlik onların cenâzeleri tabutu medfûn olan mevtânın kabristanında defin ve takbirden memnuʿ olur idi.

Ahâli-i merkûme ecânibe ol kadar bağaz ile me'lûf idiler ki hiçbir ecnebi ile bir mahalde oturmaz ve beraberce taʿam yemezler idi.

İçlerinde eşraftan birisi fevt olsa nisvân ve ricâlden bi'l-cümle akarbı yüzlerine çamurlar sürüp göğüslerine evre evre şehrin sokaklarında nevhalar ettikten ve meyyitin cesedini tabutçuya götürüp tahnit ettirdikten sonra kürsi'i kuzat önünde bi'l-ihzar tezkiye olunur idi. Meyyit iʿtikâdlarına muvâfık salâh ve takvâ ashabından olduğu kuzât huzurunda tahkik eder ise muʿazzezen defnine hüküm edilir ve mezmûmiyeti sabit olur ise liyakatın hilâfetinde bir suretle defin ettiriliyor idi. Şu kaʿide eşrafa bile şâmil olup hatta pek çok masrafla hayatında kabrini yaptırmış iken memâtında tezkiyece hüsn-i haline hüküm olunmayan ba'zı feraʿına hakkında dahi şu muʿamele icrâ ve o mekuleler cenâze alaylarından mahrum tutulmuşlardır.

Sanaʿat-ı tahnit- cenâze vech-i âti üzere mumya **[51]** edilir idi. Dimağını burun deliklerinden ve imʿasını boş böğründe deldikleri delikten çıkarıp hurma şurâbıyla yıkarlar ve başına ve o imʿanın içine reyhan ve darçın ve güzel kokulu şeyler doldurup ʿataryât ile tedhin ettikten sonra 30 gün şu hal üzere terk ederler idi. Baʿdehu 40 gün natron suyu içinde bırakılır. Ve reyhan suyuna yatırılmış sargılar ile sarıp şu sargıları dış tarafından sumağ suyu ile serâpâ sularlar ve ağaçtan, yahut taştan maʿmûl tabut içine koyduktan sonra sahibine verirler idi. Sahibi şu tâbutu ya hanesinde ibka yahut kabre defin eder idi. Ol vakitler bu veçhile mumya edilmiş pek çok emvâtın ecsâdı şimdiye değin duruyor.

Mezhep- Eski Mısırlıların diyânetleri bitlere, hayvanlara yıldızlara, tapmaktan ʿibâret. Ve maʿbudlarının en büyüğü buzâğı idi. Şu buzağı ʿindlerinde (iblis) deyu meşum idi. Maʿbud ittihâz edecekleri buzâğı tüyleri siyah, alnında meselseten ilzivâya

bir beyaz, arkasında nesre ve zalʿinde helâle ve lisânı altında hanefsâya benzer birer suret bulunmak, kuyruğunun tüyleri iki türlü olmak üzere meşrut olduğundan tedârikinde büyük müşkilata tesadüf ederler idi. **[52]** Köhne bunu maʿbud ittihâz etmiş oldukları üzerisi (şems) den ve hayvanât sâ'ireyi Özis (kamer) ve hürmüş (ʿatared) gibi nucumdan remz olmak iʿtikâd edip hayvanât-ı merkûmenin hidmetine eşhâs-ı mahsusa taʿyin etmişler idi. Her kim şu hayvanlardan birisini öldürür ise katl ile mücâzât olunur idi.

Maʿbud ittihâz eyledikleri iblis ve kedi, yılan, çaylak ve sa'ir hayvanlar öldükte teşrifât ve taʿzimat-ı mükemmele ile mekâbir-i mahsusaya defn edilir idi.

Ahâli-i merkûmenin emûr-ı mezhebiyeden başka iʿmâl ve ʿâdât ve ahlak müttehizelerinin cümlesi Memduh ve makbul olup yalnız diyanetlerine müteʿallık halleri küfriyâtın envâʿını hâvi idi.

6

Mısırda Batalma Devleti

Kable'l-Hicre

(651-945)

İskender-i Yunani'nin vefâtından sonra mülkünün mukasimeye vaziʿ edildiği sırada Mısır, Kıbrıs, Finike, Filistin **[53]** ve Afrika kıtʿasının Trablusgarba kadar mümted olan Libya memâliki İskenderin emirâsından birinci batalmiyus sütirbin lâgosa hisse düşmüştü. Sutir kable'l-hicre (945) senesinde Mısırda Batalme devletini te'sis eyledi. Sütir İskenderin babası Filbik ba'zı civarisinden mütevellid oğlu olduğu mervidir.

Hükümdâr müşârun-ileyh hazâk, muhib-i ʿulûm, ʿadâletle mevsuf idi. İskenderiyeyi darü'l-mülk ittihâz ederek orada meşhur kütüphaneyi inşa ve bir büyük medrese dahi bina etti. Bir takım medineler iʿmar ve cetveller küşadıyla ticaret ve ziraʿatin tevsiʿ ve ıslâhınada muvâfık olmuştur. Zamânında İskenderiye Gana ve maʿarıfça hayli terakki etti. Lakin Mısırlılar mezhep ve ʿavâ'idce Yunanlılarla kâbil-i

ihtilat olmadıklarından sütir ve ihlafı ahâli-i asliyeye hiçbir vakit kendilerini sevdiremediler.

Sütir'in efkârı iʿmar-ı memleket ve neşr-i ʿadâlet olduğundan muhârebe ile kan dökmeğe meyil etmiyor idi. İskenderin kumandanlarından mukâseme'i mülk esnâsında Asyayı sağirayı temelin itmiş olan intiğonosun sürʿat takdimi ve Kıbrıs ve Finike ahâlilerinin dâ'ire-i itâʿatten çıkmağa meyl **[54]** göstermeleri muhârebeye kıyamını muceb olmakla harekât-ı askeriyeye teşebbüs ederek sur ve sadayı istilâ eyledi. Meyuntâde ser askerlerinden Kıylelis büyük bir hezimete düçâr olduğundan bir müddet ihtiyâr sükûnetle kendisini topladıktan sonra (933) senesinde bi't-tekrâr muhârebelere başlamıştır.

Hayli vakit uğraştı ise de Kıbrıs ceziresinde de bir inhizama tesadüf edip şu hezimetten sonra Entinoğos'un oğlu Dimitriyus memâlikinin ba'zısına sokulmuş olduğu halde bi'l-ikdam defʿ ve tenkiline muvâfık olmuş ve mahlas maʿnâsına olan sütir lakabını şu muvaffakıyet üzerine almıştır.

Hükümdâr müşârun ileyh Şam memâlikine de sevk-i cenûd eylediğinden ʿasâkir-i merkûme kumandanı o havaliyi feth ile tâ'ife-i yahuddan yüz bin kadar nüfûs esir ve beytü'l-mukaddesde ki avani'i zehbiyeyi ahz edip İskenderiyeye gönderdi.

Fütuhatını bi'l-ikmâl memâlikinin tanzimat ve ʿasımasının tezyin ve islâhatına ikdâm ve ba'zı heyakel ve ebniye'i fahire inşasıyla kendisinden sonra veresesi beyninde ihtilaf zuhur etmemek için mevtinden iki sene mukaddem serir-i hükûmetten inip ikinci oğlu Batalmiyus Filodalfos **[55]** iclâs eyledi (905). Minare-i İskenderiye Sütirin âsârındandır.

Filodalfos karındaşına muhabbet edici maʿnâsınadır. Hâlbuki karındaşına bağaz idi. Tehkimen öyle telkib olunmuştur.

Filodalfos dâ'ire-i 'ulum ve funnunun tevsiʿine ve her dürlü sanayiʿin tezyidine ma'il olmakla babasının yaptığı İskenderiye kütüphanesine pek çok kitap vaziʿ ettirilmiştir. Babasının zamânında taht-ı esârete alınmış olan Yahudileri itlak ve Beytü'l-Mukaddesden götürülmüş olan avâni-i zehbiyeyi iʿade eyledi. Zamânında lügat-ı Yunaniye akasi-i memâlike kadar intişâr ettiğinden Tevrat-ı ʿİbrâniyenin lisan-

ı yunaniye tercümesini emir etmekle yetmiş nefer ʿulema içtimaʿ ve kemâl-i dikkatle tercüme eylediler. Bunun için Tevrat-ı Yunaniyeye (tercüme'i sebʿayniye) denildi. Mısırlı kâhin Manito Filodalfos'un emriyle heykellerde mahfuz defâtir-i resmiye ve evrak-ı kadîmeden Mısır târihini cemʿ ve te'lif etmiştir.

Filodalfos babasından tevris ettiği memâlik ile bi'l-iktifâ hurûb ve futuhâta tamʿ etmemiş ve tezyid-i menâfiʿ ve maʿarıf ile tarik-i bahriyenin ve Habeş ve Sudan bilâdıyla **[56]** menba'-ı Nilin iktişâfını bi'l-iltizam müddet-i hükûmetini ikmâl etmiştir. Vefâtında oğlu Batalmiyus Orkitis câlis-i mesned hükûmet oldu. (879)

Orkitis kerim maʿnasınadır. Hüsn-i idâre ve ʿadâletce babasının ve dedesinin mesleğinde gitmiş ve hurub-ı kesîre ile dest-i muzafferiyet ve fütuhatını cezire-i mabeynü'l-nehreyn, Irak, Huzistan ve Azerbaycan'a kadar uzatmıştır. Memâlik-i mezkûrenin istilâsını kuvve-i karibeye götürmüş iken ecl-i müsaʿid olmadığından maksadını kuvveden fiʿile isal etmeksizin vefât ve yerine oğlu Batalmiyus Filopater cülûs etti (844)

Filopater babasına muhib demektir. Şu zât ahlak-ı zımmiye ile mevsuf ve erâke'i dima ile me'lûf idi. Ba'zı akrabasını bile iʿdâm etmiş ve Yahudilere etmediği mezâlim kalmamıştır. Bir vakit gaflete esir ve su'i siretinden halk dilgir olmakla devlet-i selefkiye o gafletten istifâde ederek ba'zı memâlikini istilâya kıyam eyledi. Binâ'enʿaleyh gafletten ayılıp harben hasımasına galebe ettikten sonra yine fezâyih-i ifʿal irtikâb ettiğinden artık kimsede tahammüle takat kalmadığı cihetle ahâli tarafından hakkında büyük büyük hakaretler **[57]** gösterilmiş ve ʿakıbet mesmumen terk-i hayat etmiştir. (827)

Vefâtından sonra oğlu Batalmiyus İpifanis İskenderiyede serir-i hükûmete oturdu. İpifanisin vüzerat hizmetinde bulunan ağa Sokal idâre'i emûra kıyâm ve zulmü iltizam eylediğinden ahâli bi'l-ittifâk ağa Sokolu defʿ ile yerine Hipominyus nâmında birisini ikame eylediler. Ve Hipominyusun dahi emr-i munsibe liyâkati görülemediğinden ânıda defʿ ederek Aristomitusu yerine nasb ettiler. Batalmiyus İpifanisin hadâset sinni ve idâre'i emûrda müstahdem olanların ʿadem iktidârlarıyla emûr-ı inzibatiyenin düçâr-ı ihtilâl olması selefkiye hükümdârı büyük Antiyohasın Suriye ve Finikenin zabtına kıyamını muceb olmuştur. Meyane-i tarafeynde

muhârebeler ceryânıyla Şam ve Filistin vilayetleri Antiyohosun yedd-i zabtına geçti, ve açılan gavâ'ilden nâşi ipifânis hiçbir vakit muvâfık olamayıp zayiʿaı ʿazmiyeden sonra aʿvânının tesmimiyle iʿdâm ve melik elinden istihlâs edilerek Filomatra câlis-i taht-ı hükûmet oldu. (803)

Filomatra anasına muhib demektir. Cülûsunda beş yaşında idi. İdare'i emûru derʿuhde eden anası Klopatra himmet ve iktidâr ile mülkü hüsn-i idâre eyledi ise de vefâtında **[58]** vüzera'i devletinin tamʿ ve irtikâbıyla Filomatranın ʿaczi Suriye hükümdârının harekât-ı hasımanesini celbe sebep olarak Baloz nâm mahalde bi'l-muhârebe hükümdâr müşârun ileyh galebe etmekle menfisi şehrini istilâ ile Batalmiyus Filomatrabı dahi esir eyledi. Filomatra dört sene kadar esârette kaldıktan sonra itlâk ve mülküne iʿade olundu ise de gıyâbında ʿanân hükûmeti yed-i istibdâdına almış olan karındaşı Orkitis itlâkından sonra dahi hükûmet iştirakinden el çekmemiştir. Suriye hükümdârı yine harekât-ı hasımaneye başlayıp ʿaskerle İskenderiyeye gittikte Roma sefiri Bopilyus maksadına mümâneʿat gösterdi. Bundan sonra Filomatra ile karındaşı arasına nizaʿ düşerek Romalıların tavassutuyla karındaşı Kırvan hükûmetine defʿ edilip Filomatra rakipten kurtuldu ise de biraz sonra ʿAsi nehri üzerinde bir muhârebede mecrûhan vefât eyledi.(767)

Filomatranın vefâtında oğlu yerine ka'im olacak iken karındaşı Oriktis İskenderiye'ye gelip memleket-i Mısırı iğtisâb ile biraderinin zevcesi Klopatrayı kendisiyle tezvice icbâr ve biraderinin cülûs eden sağir oğluna şerik-i hükûmet olmasına ısrar etti. Bu maksadına **[59]** cevab-ı red aldığı cihetle sağir mezbûru iʿdâm ve türlü türlü fezâyih irtikâb eylediğinden ahâlinin envâʿ hakaret ve husumetine tesâdüfle İskenderiyeyi terk etmesi teklif olundu. Mısıra giderek orada ikamet ve (739) târihinde vefât edip oğlu Batalmiyus ikinci Sütir yerine cülûs eyledi.

Bunun zamânında İskenderiye'de cereyân eden mezâlimin gösterdiği te'sirat ve hayme kendi zamânına münhasır kalmayıp ihlâfınada intikal etmiştir. Baʿde'l-cülûs idâre-i memleket on sene müddet anası Klopatra'nın zir idâresinde bulundu. Bir vakit sonra selefkiye hükümdârı Entiyohas ile aralarında bab-ı münâzaʿa açılıp türlü türlü fenâlıklar tahdis etmekle bi'l-ahire 703 senesinde birinci el- İskender cülûs etmiş ise

de ez bir müddet hükûmet ettikten sonra yerine cülûs eden ikinci el-iskender matrud ve hükûmetinin 19. günü maktûl oldu. (702)

Batalma sülâlesi ikinci İskenderin maktûliyeti ile munkariz olmuş ve batalmiyus sütrik veled-i gayr-ı meşruʿu olan Oletis cülûs etmiştir. Oletisin veled-i gayr-ı **[60]** meşruʿ olduğu içün Romalılar bir taraftan ve selefkiler diğer taraftan Mısırın istilâsına göz dikti. Ahâli ise Oletise 3. Sütir lakabını verip sütir hayli vakitler Mısırı tecâvüz ecânibden muhafaza etmiş olduğu halde muttasıf olduğu dinâ'et halkı tenfir ettiğinden ahâli kendisini halʿ ve tard etmekle 3 sene menfâde kaldıktan sonra Suriye hükümdârının teçhiz ettiği askeri bi'l-istishab tekrâr iskenderiyeye dâhil olmuştur. 3 sene sonra vefât ederek oğlu Batalmiyus Denyosyos cülûs eyledi. (673) Denyosyos cülûsunda 13 yaşında idi.

Hadâset sinni cihetiyle vasileri idâre-i hükûmet etmiş ve hemşiresi Klopatra Batalmiyusu tezvic ile zemam-ı saltanatı kendi eline almak istemiş olduğundan Denyosyosun vasileri muhalefetle Klopatrayı tard eylediler. Mezbûre kayser Ağustosa ilticâ eyledi. Lakin Ağustos'un zamânında Klopatra na'il-i maksad olamadı. Mezbûre hüsn ü cemâlde balater olmaktan nâşi efharseyâbını iltibas ve Roma ser askerlerinden Antonin ile estinâs eyledikte cazibe'i hüsn ve ânı Antonini aʿcâb etmekle Antonin mezbûreden ayrılmağa tahammül **[61]** edemeyip bi'l-ahire vezâyif me'muresini terk ile beraberce İskenderiyeye giderek orada Klopatra ile tezvic eyledi. Binâ'enʿaleyh diğer zevcesi Oktavyanın biraderi ve Roma ser askeri Oktava ile aralarında husumet tahdis etmiştir.

Batalmiyus Denyosyos (660) târihinde vefât ederek hükûmet-i Mısıriye Klopatra'ya intikal etmiş ve Oktava 'asâkir-i kesîre ile Mısıra azimet ve uzun uzadı muhârebelerle Mısır'ı zabt etmiş olduğundan bu sırada Antonin nefsini hançerle iʿdâm eyledi. Klopatra ise Oktava'yı damʿaşkına düşürmek için her dürlü cehdini sarf etmiş olduğu halde maksadını tahsil edemediğinden hafiyen bir vaʿa içinde celb ettirmiş olduğu bir engerek yılanını memeleri üzerine vaziʿ ederek yılanın lesʿiyle vefât etmiştir. (651)

Batalma hükûmetinin müddeti (294) sene olup bundan sonra Mısırı Romalılar istilâ eylediler.

7

Esyobya ve Esyobiler

(Esyobiler) siyahlardır. Esyobya kıtʿası ezmine-i kadîmede Mısırın cenûb cihetinde ki kataın ʿumumuna itlâk **[62]** olunur idi. Sonra Nil aʿlâ vadisinde ki şelâlelerden Dalfâduya kadar mümted olan Nuba, Habeş, Gerdufân, Darfur, ʿAdil, Makdeşu, Melendeye ve ol vadideki bilâd-ı sâ'ireye itlak olundu.

Esyobya lafzı esyobikösdendir yanmış yüz demektir. Tesmiye'i vasfiye kabilindendir ki kataın hararet ve beşerelerinin siyahlığı için bilâd-ı mezkûrede ki ecnâs-ı ahâliye Esyobi lafzı ism-i ʿumumi olmuştur.

Eski coğrafîler şu bilâdi Esyobyâyı şarki ve Esyobyâyı garbi nâmlarıyla ikiye takdim eylediler. Bu tesmiye Nil'in sahil yemininde ki Esyobileri temyiz içindir. Kıtʿa-i mezkûrede Nil ile bilâd-ı Habeş'de vakiʿ etbara nehiresi meyanında sâkin Esyobilerin asıl Medineleri mervedir. Bunlardan belâmı kabilesi mervenin şarkında ve nobiler garbında, semiriyetler cenûbunda ki bilâd-ı habeşede sâkindirler. Semiriyetlerin bilâdı arasında sembubitis ve eksum Medineleri vakiʿdir.

Bunlardan sonra Elifontoca (fil ekl edenler) Setrosyofaca (devekuşu ekl edenler) Efyofaca (yılan ekl edenler) kabâ'ili dâhil-i bilâdda sâkin olmuşlardır. Bunlar Afrika'nın akvâm-ı vahşiyesi olduklarından ihbar târihiyeleri külliyen meçhûldür.

[63] Esyobilerden Trağladit kabilesi hudut-ı Mısırın sahili üzerinde bab-ı Elmendeb boğazına kadar vatan ittihâz etmişlerdir. Bunların iskelelerinden birisi Odelisdir.

Ahsayofca (balık ekl edenler) cenûb tarafındadırlar. Kabâ'il-i mezkûrenin ba'zısı da Keryofaca (lahm ekl edenler) haylonofaca (kaplumbağa ekl edenler)dir. Makrobi kabilesi dahi Esyobilerdendir ki yüz yirmiden yüz elli seneye kadar maʿmur olurlar.

Esyobilerin yerleri Tevrâtta arz-ı küş deyu mezkûr olduğuna nazaran Küş bin Ham sülâlesinden oldukları melhuzdur.

Mısırlıların enbiyelerinden Nil'in şelâle cihetinde vakiʿ Kamne ve Semne kalelerinden anlaşılıyor ki hicretten 3000 seneden ziyâde mukaddem şu kaleleri Esyobiler bina eylediler. Mısır fir'avnlarından Esirtazin Esyobileri dâ'ire-i itâʿate idhâl eylemiş oldukları keşfiyât-ı cedide hükmünce asâr-ı ʿatikâdan istidlâl olunuyor. Bunlarla ceryân eden muhârebelerin târihi fir'avn merkûmun ser ʿaskerlerinden emini nâmında birisinin kabri üzerinde yazılıdır.

Hicretten yirmi üç ʿasır mukaddem Mısrîlerle Esyobiler **[64]** aralarında hayli muhârebeler vukuʿ buldu. Fir'avn birinci Tetmozis ve birinci Eminofis muhârebelerce Esyobilere galebe eyledikleri Nil etrafında vakiʿ Tombos ceziresinde bulunan âsâr-ı ʿatika yazılarından anlaşılmıştır. Binâ'enʿaleyh fir'avnlar Esyobileri dâ'ire-i itâʿatlerinde tutabildiler ise de kable'l-hicre yirmi ikinci ʿasırda ʿisyan eylediler.

Fir'avn Ramsesin zamânında açıktan açığa ʿisyânlarını iʿlân ederek Mısır mülhakatından sa'ir kabâ'il-i zenciye dahi bunlarla iştirak ettiler. Lakin Mısıriler uzun uzun muhârebelerle galebe ettiklerinden kabâ'il-i mezkûre bir müddet-i dâ'ire-i mezellet ve hakaret altında yaşamış ve mısıriler bunları nehib ve garetle ellerine geçenleri köle ve cariye deyu istihdâm etmişlerdir. Sonra kesb-i istiklâl eylediler.

Kiyânyan devletinin Mısır'a kadar mümted olan istilâsı sırasında Esyobiler istiklâllerini muhafaza ederek Fars Devleti'nin dâ'ire-i itâʿatine girmediler. İskender'in zamânında dahi Yunan hükûmetinin boyunduruğu altına girmeyip Mısır'da teşkil eden Batalma devleti bir müddet bunları kendi hallerine bırakmıştı. Batalma zamânlarına kadar Esyobya'da kâhinlerin şevketleri kuvvet üzere idi.

[65] Hicretten (869) sene mukaddem cülûs eden Batalmiyus Oriktis Esyobya'nın kısm-ı cenûbisini istilâ ederek târih-i intisârâtını beyaz mermer üzerine yazdırmış ise de Batalmiyus müşârun ileyhin vefâtından sonra Esvabilerine hal aslilerine rücuʿ idi virdiler.

Rumların Mısırı istilâlarından sonra Kayser Ağustos Esyobileri dahi teshire kıyam eyledi. O târihlerde Esyobya kıtʿası yerlüden Kandaka nâm melekenin taht-ı hükmünde idi. Kandâka cemʿ askerle Romalıların üzerlerine gitti ise de Roma ser

askeri ve Mısır valisi Galyos müdafaʿa gösterdiğinden muzafferiyet kazanamayıp bi'l-ahire Rumlara biraz vergi iʿtâsını kabul etmiştir.

Esyobiler ezmine-i kadîmede sahur cibâlde bir takım heykeller hafir ve inşâ ve cibâl bir kalde heremler bina eylediler. Şu heremler asâr Mısıriyeden farklıdır. Nil'in üst taraflarında ki âsârın hepsi Esyobilerindir.

Esyobiler ezmine-i kadîmede servet ve temdince meşhur idiler. Kendilere mahsus hükûmetleri ve hükümdârları olup hükûmet veraset üzere ebna'i melûkun büyüklerine ve meliğin **[66]** zevcesi ber-hayat olduğu halde kayd-ı hayat şartıyla ânâ intikal eder idi.

Esyobiler ezmine-i kadîmede ibtidâ din-i yehud üzere idiler. Kandaka zamânında tansir eylediler.

Tâ'ife-i merkûmenin ezmine-i mezkûre de Hiroğlifiye ve Dimotgarafya kitâbetlerini istiʿmâl eyledikleri ve kitâbetleri Mısırlıların kitâbetlerine müşabih ve lugatları muhtelif olduğu Esyobya ihrâmı üzerlerinde ki yazılardan anlaşılıyor. Sonraları yunanilerin kitaplarını tahsil ettiler. Ba'zı heykellerinin duvarlarında hudûd-ı yunaniye görülmüştür.

El-yevm lügat-ı Esyobiye denilen lisan-ı Habeşe memleket müte'ehhiresinde müstaʿmel idi. Şu lügat-ı Afrika'da ki akvâm-ı samiye araplarının istiʿmal eyledikleri lügatin bir ferʿidir. Ba'zı mahallerinde tayağriye ve emhiriye nâmlarıyla birer lisan dahi istiʿmal olunmuştur. Şu lugatlarda Esyobya lugatına müşâbihdir.

8

Habeşe ve Habeşeliler

Habeşe bilâdı Afrikayı şarkiye dâiresinde bir memleket olup şâb denizinin cenûb-ı garbisinde vakiʿdir. **[67]** Hudûdu tamamıyla mukırr değildir. Bu isim çok kere Habeşe bilâd-ı asliyesi dâiresinde kalmayıp hariç-i dâ'ireye de tevsiʿ etmiştir.

Habeşe bilâd-ı sâbıklarda taygırı, mihre, şeva bilâdını şâmil idi. Yeni coğrafiler şevâyı ihraç ediyorlar.

Keyt Joneston nâm coğrafi Habeşe bılâdı ʿarz-ı şimâlinin yedi derece kırk dakikasından on altı derece kırk dakikasına ve tul-i şarkiyenin otuz dört derece yirmi dakikasından kırk üç derece yirmi dakikasına kadar mümted olmasına zâhib oluyor.

Şimâlde Nobenin cânib-i garbisi ve senâr ve cenûb ile Şarkta Gâli, Somali, ʿAdil bilâdı olup arz-ı semhere Habeşe'i hakikiyeyi Şâb denizinden fasl eder. Şu dâ'irenin muʿazzam tûli takriben altı yüz mil mürebbiʿiye ve ʿarzı dahi bu miktara karibdir. ʿAded-i ahâlisi beş milyon raddelerindedir.

Habeşe dâ'iresi mübde'inden vasatına doğru bir takım irtifâʿat mestaha teşkil eder ki şu irtifâʿat şimâlen ve cenûben mümteddir. Mevakiʿ muhtelifesinde selâsil cibâle tesadüf ve aʿlâyı selâseleden bir ciheti bahr-ı ahmere ve diğer tarafı Karaya doğru kesb-i inhinâ eder. Dâ'ire-i mezkûrenin **[68]** sath-ı bahirden yüksek olan mahallerinin muʿaddel irtifâʿı yedi binden sekiz bin kademe kadardır. Oralarda ba'zı enhâr macerâları vardır. Şu inhârın ba'zıları sath-ı ʿumumiden binlerle kadem-i imtidâdında derin yarıklar ihdâs ve arazi-i mücâvereye ceryân ederler.

Mister Kalimtis bir kehhâm İngilizlerin ba'zılarına refâkatle o havaliye giderek bir dereceye kadar tahkikat icrâ etmiş olduğundan şu zât-ı arazi-i habeşeyi vech-i âti üzere tertip eylemiştir.

(1) Suların Mareb nehrine döküldükleri cihet.

(2) Suların nakkaze ve etbâra nehirlerine döküldükleri cihet.

(3) Suların Abay nehrine döküldükleri cihet

Aksâm-ı mezkûrenin birincisi tayğir havalisindedir.

Habeşenin kısm-ı şimâlisi bunda dâhil olup arazinin denizden orada ki irtifâʿı (9000) kademdir. Şu kısımda vasiʿ dereler vardır. Havali-i mezkûrede ki yüksek mahallerin en mürtefiʿi Soyra dağıdır ki irtifâʿı (10328) kademdir. Sinâ nâm mevkiʿ kurbunda bir de Arabi Tiriki nâmıyla bir dağ olduğundan bunun irtifâʿıda(8560) kademdir.

[69] İkinci kısm-ı nakkaza ve etbâra nehirlerinin ceryan eylediği cihet-i mezkûre olup şu cihetlerin ba‘zı mahallerinin sath-ı bahirden irtifâʿı (8000) kademdir. Şâmil olduğu arazi ise zirаʿate kâbil ve pek güzeldir. Kısmı mezbûrun cihet-i şimâliye’i garbiyesi ise bir takım yüksek tepeleri hâvi olmakla dâhil-ı kısımda bulunan bilâd-ı Simyanda ve 13 derece 10 dakika ʿarzında bulunan cibalin en yükseği (15088) ve 13 derece 12 dakikada vakiʿ bu ahat cibâlinin aʿazam irtifâʿı (14362) kademdir.

Üçüncü kısım Nil ezrakın eska ettiği mahallerdir ki Emherenin aʿzami kısmı bunda dâhildir. İhtilâfat mukataʿat ile şu kısmın aʿzam-ı irtifâʿı (11000) ve vâbelâ ve Zaltenta tepelerinin aʿzam irtifâʿı (9000) kademdir. Nahiye’i merkûmede Ceta nâmıyla bir büyük nehr-i câridir ki şu nehrin mecrâsına tesâdüf eden derenin ʿamiki (3500) kademdir.

Bilâd-ı merkûmede ba‘zı bahriyeler vardır. Bunlardan Esenci bahriyesinin tûl-i dört ve ʿarzı üç mildir. Suyu tatlıdır.

Bilâd-ı Habeşeden Müceddelâ nâm mahalde hararet-i yaz mevsiminde altmış beş buçuk ve kış mevsiminde beş derecedir.

[70] Bilâd-ı merkûmenin ehem hâsılâtı hınta, şiʿir, darı, pirinç, pamuk, alçak olan yerlerde bazen kahve, şeker kamışı, keten, lobya, limon, portakal, incirdir. Tayğiri bilâdının ba‘zı mahallerinde üzüm bulunur.

Habeşe ahâlisi evvela tayğiri (Esyobi) kabileleridir. Saniyen emhiri kabâ’ilidir ki emhere ve şevâ taraflarında ikamet ederler. Salisen Ağus kabileleridir. Bunlar dağ ve lâstâ ile şu kısmın diğer vilayetlerinde bulunurlar. İş bu kabilelerin asılları Finikeli oldukları zan olunuyor.

Habeşeliler şehvetleri galip ve kan dökmeğe haris akvamdandırlar. Pek çok adât-ı hususiyeleri de vardır. İçlerinde ba‘zı mertebe maʿarıf dahi bulunur çoğu küçük şeyhlerin evâmirine tabiʿdirler.

Habeşe ahâlisinin ezmine-i kadîmede taklidât-ı siyasiyeleri Seba nâmında bir melekenin kavaneyn-i siyâsiyesi idi. Müşârun ileyha Eksum memleketine hüküm etmiş ve rical-i devleti memleket mezkûrede mukîm bulunmuştu. Habeşenin

medeniyetçe ba‘zı mertebe şöhretleri ve kavmiyetçe bir dereceye kadar galebeleri meşhur idi.

Hicretten mukaddem ki on beşinci ʿasırda feraʿne-i Mısır’ın **[71]** yirmi beşinci ʿâ’ilesi Habeşeden zuhur etmiştir. Mısır mübhasinde gösterildiği üzere ʿâ’ile-i mezkûreyi Habeşelilerden Sebâko te’sis etti. Şu ʿâ’ile Mısır’da kable’l-hicre (1335) senesine kadar hükûmet ettiler.

Ahâli-i merkûme ezmine-i kadîmede ve sünni oldukları halde hicretten (222) sene mukaddem İskenderiye patriki Fromentiyosun evvel ahâliye sevk ve ikâme eylediği papaslar vasıtalarıyla ekserisi din-i Nasraniyeti kabul eylediler. Hükûmetleri bir dereceye kadar terakki ederek cild-i sâbıkta tefsil olunduğu üzere kurûn-ı evvel evâhirinde yemin-i memleketini dahi zabt ve istilâ eylemişler idi.

Din-i Mübin-i İslâm’ın bidâyet-i zuhurunda Habeşe hükümdârı bulunan Necâşinin hak ʿâli’i hazret-i risâletpenâhide gösterdiği hürmet ve müşrikinin ezalarından nâşi müvakkaten Habeşeye hicret eden ashab-ı kirâm haklarında iltizâm eylediği riʿayet kitâb-ı sânide tefsil olunacaktır. İnşallah teʿala.

Memleket-i Habeş’de sâkin emem lügat ve ʿadatca muhteliftirler. Ehl-i seyr-i emem merkûmenin cümlesini beyaz insan kısmından ʿad eylediler. Hâlbuki emem merkûmenin renkleri bigâyet **[72]** esmerdir. Cinsiyetleri zenci ve Sudanlılara beyazlardan ziyâde karib ve tüyleri kıvırcık, dudakları kalınca, burunları Sudanlılardan ziyâde yassı olup nazar-ı dikkat temyiz eder ki bunlar hakikatte ne zenci, ne de beyazlardan ʿad olunabilirler. Belki şu iki beyninde bir kavm-i mahsus sayılırlar. Emem merkûmenin bu suretleri Sudan ve Şark bilâdi aralarında bulunduklarından nâşidir.

Habeş hakiki, berabere, teybo, gale kabileleri habeş kabâ’il-i meşhuresinden maʿduddurlar. Mübahesemiz habeş hakiki tâ’ifesi üzerine mebnidir. Kabâ’il-i sâ’ire haklarındaki maʿlumat pek azdır.

‘Aile-i samiyeden Habeş bilâdına giderek orada kalmış ve nesilleri teksir etmiş olan takımlar fi’l-asl emem samiyeden iken habeşelilerle ihtilât ve tenâkih eyledikleri

cihetle feraʿlarının renklerinde siyahlık hâsıl olmuş ise de bu takımlar levn ve simaca Habeş-i hakikiyeden mümtazdırlar.

Doktor Rublik re'yine göre Habeş-i hakiki akvâmı iki asl-ı aʿzamın ferʿidir. Bu asılların en büyüğü ʿaraplara ve diğeri Sudan'a karibdir. Birinci asl-ı şekilce yakışıklı ve heyetçe bedevilere müşâbihdirler. Bu takımların yüzleri yassı, **[73]** burunları ince, dâ'ire-i vecihleri sahih, ağızları mütenâsib, dudakları kalınca, gözleri hadidü'l-nazar, dişleri güzel ve intizâmlı, tüyleri az kıvırcık, boyları muʿtedildir. Akvâm-ı mezkûre habeşenin cibâl taraflarında ve tezâna bahriyesini muhitolan ovalarda sâkin ahâlidir.

Felişe, ağda, ve sünni takımları şu ahâliden maʿduddurlar. İkinci asıl birinci asıla nispetle imtiyâz hususiyeyi ha'izdirler. Bu kısmın burunları birinci kısımdan az ince ve tulen yassı, tüyleri felfeli ve serttir. Kısm-ı sani-i mezkûr sevâhil-i Habeşe ve Hamasin vilâyetle Habeşenin cihet-i şemâliyesinden aktar-ı sâ'ireden mütevattin ahâlidir.

Baronları Habeşi ve zenci takımları beyninde mukabele icra eyledikte vech-i âti üzere bulmuştur. Zencilere nisbetle Habeşilerin gözleri büyük, munzırları latif, gözlerinin zaviye'i dâhiliyeleri ez ma'il, yanaklarıyla yüzlerinin kavisleri zencilerden ziyâde bariz, yanaklarıyla çene zaviyelerinden mürekkib olan mesles pek ziyâde istikâmetli ve dudakları kalındır. Fakat zenciler gibi maklûb değildir. Ve dişleri güzel ve az çıkıktır. Renkleri evâsıt-ı Afrika'da ki zenciler gibi bigâyet siyâh değildir.

[74] Mısır havalisindeki timsâllerin başları ve hususuyla Ebu'l-Hevl saneminin başı Habeşilerin başları resmindedir.

Kadîm-i Habeş ahâlisinin silahları piyadelerce kılıç ve kalkandan ve süvârilerinin silahları kılıç ve kargıdan ʿibâret idi. Şimdi piyâdelerin de tüfenk dahi vardır. Süvarileri atlarının dizginlerini bırakıp iki el ile muhârebe ve fahazlarının müsaʿadesiyle atları istedikleri gibi tahrîk ederler. On beş metre mahalden attıkları kargıları kime dokunur ise ekseriya hayattan mahrum eder. Her atlı ile bir kılıç dahi mevcut olmadığından kendilere doğru atılan kargıya kılıç istiʿmaliyle defʿ ve katʿ ederler. Atlılıkta ol kadar mahâretleri vardır ki sürʿat-i şedide üzere at sürerken tesâdüf

eyledikleri insanların başları üzerinden öte tarafa sıçradılar. Muhârebe esnâsında saf beste bir şekilde dururlar iken bi'l-icâb atlarını geriye doğru dahi yürüdürler. Attıkları tüfenk kurşunları nadiren hata eder.

Habeş hükümdârlarının tevârih-i ʿarabiye de ʿünvânları necâşidir.

[75]

ÜÇÜNCÜ FASIL

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi beyanındadır.

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla akvamı. Bilâd-ı mağrib kurûn-ı evveli târihi. Kartâcına. Kartâcına vereme muhârebeleri

9

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla akvâmı

Bilâd-ı mağrib şimâlen bahr-ı muhit ve bahr-ı Rum, şarken bilâd-ı Mısır, cenûben Sahra-i kebir, garben bahr-ı muhit garbi ile mahduddur. Bilâd-ı mezkûre Berka, Fezaz, Tunus, Trablus, Merâkiş ile Fasdan ʿibârettir. Şarktan garba muʿazzam tuli (2600) ve ʿarzı baʻzı mahallerde (556) ve baʻzı mahallerde (140) mildir. Ezmine-i kadîmede buna bilâd-ı berber denilir idi. Yirmi milyon nüfûsu hâvidir.

Bilâd-ı mağribi şarktan garba doğru atlas dağlarının silsileleri katʿ ve ikiye tefrik eder. Cihet-i şimâliyedeki **[76]** arazi kesirü'l-meyah ve münbit yerlerdir. Cihet-i cenûbiye bilâd-ı cerid deyu maʿruf olup vasiʿ ve muvahhaş ve pek sıcak mahallerdir.

Atlas dağları mürtefiʿ ve Fas ile merâkeş aralarını fasıldır. Etrafında pek çok orman ve harman, zeytin, narenç, incir, dut, palut ağaçları, üzüm bağları, şeker kamışı vardır. Arazisinde ve hoş, büyük yalanlar, ʿakrablar kesret üzeredir. Oralarda güzel etler ve hecyenler bulunur.

Mısırdan cenûb-ı muhite ve bilâd-ı Berber'e doğru mümted olan mevâkiʿ şimâliye kadîmaca maʿlum idi. Öbür cihetler pekte maʿlum değil idi. ʿAsar-ı kadîmede yalnız bilâd-ı Mısıra ve civarlarına Afrika denilir idi. Arazi-i sâ'ire kartâcına devletinin

teşkilinden sonra Afrika nâmını almağa başlayıp gide gide şimdiki Afrika kıtʿasına taʿammim eyledi.

Bilâd-ı mağribin ahâli-i asliyesi hakkında akvâl-i muvarrihin ihtilâf üzeredir. Kimisi Afrikanın cihet-i şimâliyesine giderek orada menâzil ve mesâkin inşâ eylediklerine, kimisi Yemen ʿAraplarından ve bir takımı da Beni Gassandan olduklarına zahibdirler. Baʻzıları da Beni Kenʿandan ve ʿamâlikadan mahlût olduklarına ve evtân-ı asliyelerine ʿasâkirle hücûm eden melûkun önlerinden **[77]** kaçıp diyâr-ı Mısır'a gittiklerinde melûk-ı Mısır civarlarına nüzullerini kabul etmediklerinden bilâd-ı mağribin ortasına doğru intişâr ile bir takımı sevâhil-i bahirde, baʻzıları da cihât-ı dâhiliyede tavattun eylediklerine zâhib oluyorlar. Baʻzı asâr-ı kadîme üzerlerinde Finike lisanıyla " bizler muğtesib Yeşuʿ ben bunun önünde münhezim olanlarız" ʿibaresi görülmüştür. Beni İsra'ilin Kenʿaniler yedlerindeki mahalleri istilâ ettikleri vakit ahâlisinin o havaliye doğru hicret etmiş olmaları âsâr-ı mezkûrenin mevcut olduğu havalide sâkin olanlar Beni Kenan olduklarını gösteriyor.

Bilâd-ı mağribde bulunan Berber şaʿob ve Betonun asılları Berans ve madiğis nâmlarıyla iki biradere mensubdur. Bunlardan kabâ'il layihası münşaʿib olmuştur.

Berans Şaʿobu nesâbin ʿindlerinde yedi cezmi cemʿ eder. Eczâm-ı mezkûrre izdivâca, Masmude, orba, ʿacibe, kesâme, sanhaca, oriğa batvindir. Selim bin sâbık nâm nesâba lamta, Heskure, Gezule batanlarını da ʿilâve eyledi.

Ebu Muhammed bin Hazm der ki " sanhaca ve lamta nâm biraderler Yaski nâmında bir ananın oğullarıdırlar. Lakin bunların babaları maʿruf değildir. Mezbûre Yaski Oriğ nâmında birisiyle **[78]** tezvic ettikten sonra Oriğden Havar nâmında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Sanhaca ve Lamta Havarın ana bir karındaşları olduğuna maʿlumat yoktur"

Kelebi der ki " keşâme ve sanhaca berber kabâ'ilinden değildirler. Bunlar Yemen Arabları şuʿubundandırlar. Yemen meliki Afrikaş bin Sayfi Afrika taraflarına Gazaya gittikte kesâme ve sanhaca kabileleri beraberce giderek oralara nüzul eylediler." İş bu rivâyet sahihdir.

Eczâm-ı mezkûreden maʿdud izdivâca nâm-ı babadan mestate ve masmudeden gammara ve Oriğden havvara, melik-i Mağd, Kalden, ve havvareden melile, benukhilan, ve melikten satit, ve rafel, seyl, mesrate betuni inşiʿab eyledi. Bunların cümlesine lehâne itlâk olunur. Maʿaz bin Oriğden madâs, zemur, keba, mesray ve kaldenden mümsate, beyanafel, melile batuni teşʿib etmiştir.

Benumadiğis şaʿubi- ki bunlara beter dahi denilir dört cezmi cemʿ eder. Eczâm-ı mezkûre edasa, Nufusa, Zarye, benulu, Alakebirden ʿibârettir. Nefzâve batuni levâla kebirin ve levâta levâla sağirin oğullarıdır.

Levâteden serdâta batnı münşeʿib oldu. Nefzâveden **[79]** betun kesîre inşiʿab etmiştir ki Lehâsa, Gasasa, Zehle, Somata, Versif, Merinze, Zatime, Vergül, Mersine, Verdagos, Verden kabâ'ilinin cümlesi onlardandır. Şu kabâ'ile benû tatûfet denilir. Tatufet nefzâvenin oğludur.

Kabâ'il-i Berber'den nesebleri emem maziyeye raciʿ olanlar haklarında nesâbin-i muhteliftirler. Ba'zıları bunlar İbrahim ʿAleyhisselâm evladından nekkaşâne ve ba'zıları Yemen ʿAraplarına mensûb olduklarını beyan eylediler. Mesʿudi kabâ'il-i mezkûrenin gassân ve sa'ir kabâ'il-i yemenden olduklarını ve seyl-i ʿaramdan sonra tefrik ederek bilâd-ı Mağriba geldiklerini söyledi. İhtilâf ise pek çoktur.

Yemen ʿAraplarından oldukları ekseriyet akvâle merbut olan sanhâca ve kesâmeden maʿada bilâd-ı mağrib kabâ'ilinin cümlesi Kenʿan bin Ham bin Nûh evladından oldukları kaffe'i rivâyâttan sahihdir.

10

Bilâd-ı mağribin kurûn-ı evveli târihi

Bilâd-ı mezkûrenin kurûn-ı evveli vakâyıʿını sıhhat ve tertib üzere beyân edecek bir târih kitâbı yoktur.

[80] Bir dereceye kadar maʿlum olan vakâyıʿ melûk yeminin o havaliye hücûmuyla galebeleri ve oralarda ba'zı medâyin binâ ettirmeleridir. Melûk-ı yemen bilâd-ı mağriba gazalar ederek tebâbeʿadan Afrikaş bin Sayfi ve zü'l-menâr- mübhas mahsusunda zikri sebkat eylediği veçhile- ʿaskerle o havaliye ʿazimet ve akvâmına

galebe etmiş ve Sabtale, celûlâ, mernâk, taka, Afrikiye, Zanata şehirleriyle sair medineler melûk-ı yeminin istilâları zamânlarında te'sis olunmuştur ki bunlar futuhât-ı islâmiye evâ'ilinde ʿinde'l-muhârebeye harab olmuştur.

Atide beyân olunacağı veçhile el-yevm Tunus ve ezmine-i kadîmede Terşiş deyu maʿruf olan medinenin civârında asâr-ı ʿatikası mevcut kartâcına hakkında ba'zı maʿlumât-ı târihiye vardır.

Bilâd-ı Mağribi Romalılar harben istilâ ettikten sonra ahâlinin bir takımı firar ve tahfizlerine medâr olacak dağlara ilticâ etmişlerdir. Dağlara ilticâ eden kabâ'il-i Nevmidiye deyu maʿrufdurlar. Moriyânyâ ıtlâk olunan merâkiş ve cezâ'ir gibi bilâd-ı Heyn-i istilâda Romalılara itâʿatla diyânet-i mesihiyeyi kabul eylediler. Hicretten (605) sene mukaddem beraberden Takferas nâmıyla bir şahıs kıyam ederek ahâlinin itâʿatine mazhar olmuş **[81]** ve ahâliyi Rumların ʿaleyhlerine kaldırmıştı. Bilâd-ı Berberin Rumlar ellerinden kurtarılması için yedi sene muhârebe ettirilir ise maksadlarına na'il olamadılar.

Hicretten (295) sene mukaddem bilâd-ı mağribde Romalıların valisi bulunan Bonifâs neşr-i livâyı ʿisyân ve devlet metbuʿasının dâ'ire-i itâʿatinden huruç ederek istiklâl emeline düşdüğünden ve Vendâliler (Endülüsler)den bi'l-istiʿâne cemʿ eylediği seksen bin ʿaskerle maksadını tervice teşebbüs etti ise de müsaʿade me'mul eylediği akvâmın çoğu kendisine husumet gösterdiler. Bonifas ifʿalinden nâdim olup ʿaleyhine ʿadâvet gösteren ve Vendâlilerle aralarında hayli muhârebeler vukuʿ buldu. Bi'l-ahire başındaki ʿasker mağlub ve münhezim olduğundan dâ'ire-i idâresinde ki mahalleri ve Vendâliler istilâ idi verdiler. İmparator Jostini'nin zamânına kadar bilâd-ı mezkûre ve Vendâlilerin yedlerinde kalmış olduğu halde kable'l-hicre (187) senesinde İmparator müşârun ileyh Bisaryus nâm kumandan refakatiyle ʿasâkir-i kesîre sevk ederek bilâd-ı mezkûreyi zabt etmiştir.

Bilâd-ı Mağrib Rumların istilâlarından zuhur-ı İslâm'a kadar Rumların yedlerinde ve kabâ'il ve şuʿubu Rum hükûmetine **[82]** vergi vermek üzere kendi şuyuh ve ru'sâlarının ayâdi'i idârelerinde idi. İmparator Heraklin zamânına değin Berka ve Trablus ve Endülüs ve sa'ir bilâd-ı miğrab emirâ ve ru'sâsı Rum imparatorluğuna vergi verip Herakil zamânında Efrenciler bilâd-ı mezkûreye tecâvüzle ba'zı mahalleri istilâ

eylediler. Afrika ahâlisi ol vakitlere kadar Rum kayserini melel nasrâniyenin kaffesine hükümdâr bilip Rumlardan başka melel mesihiye olduğunda bilmezler idi. Efrencilerin oralara hücûmlarında bilâd-ı mağrib Rumlar taraflarından mensûb Cercir nâmında birisinin taht-ı idâre'i ʿumumiyesinde idiler. Cercir efrencilerle muhârebe ederken maktûl olmuştur.

Berâberenin bir kısmıda din-i Yehudi üzere idiler. Bu diyâneti Beni İsrâ'ilden almışlar idi. Devr-i islâmda Afrikaca din-i Mübin-i islâmın intişârı sırasında berberlerin aksâm-ı maʿrifesi dahi şeref-i islâmiyetle müşerref oldular. Bilâd-ı mağribce vukuʿ bulan futuhât-ı islâmiye kitâb-ı sanide tefsil olunacaktır inşallah teʿâlâ.

[83]

11

Kartâcna ve Kartâcnalılar

Ezmine-i kadîmede Kartâcna denilen şehir şimdi Tunus denilen medinenin iki mil baʿdinde ve nâmına mensub olan Halicin kurbunda idi.

Aʿsâr-ı kadîmede gelin gibi parlak, ebniyesi güzel, manzarası ferâhfezâ idi.

Finikelilerden Sur hükümdârı Biğmaliyun kız karındaşı Didonun zevci re'isü'l-kehne esirbâsı malına tamʿan iʿdâm eyledikte Didon maktûl merkûmun emvâl ve eşyâsını toplayıp aʿyân-ı beyt ve müteʿallıkatıyla beraber Afrikada vakiʿ sisilya denilen mevziʿ karşısında ki mahalle firar etmişti. Orada arazi-i vasiʿa satın aldıktan sonra arazi-i mezkûrede ahâlinin ve kendi yanında ki Finikelilerin muʿavenetleriyle Kartâcna şehrini binâ eyledi. (kartâcna) lafzı cedid maʿnâsına olduğundan Yenişehir demektir. Şehr-i mezkûrun binâsı Kable'l-Hicre (1468)senesindedir ki Yehuda mülkü yehvâşın zamânına müsadiftir.

O havâli melûkundan Cârbâs Kartâcna'yı baʿde'l-istilâ **[84]** Didon ile tezvic etmemek istedi. Didon ise Kocaya varmak ʿazminde olmadığından Carbâs cebren maksadını icraya kıyam eylediğini gördükte nefsini ihrâk ile helâk etmiştir. Kartâcna memleketinin bedâyet ʿömürânı vech-i mezkûr üzeredir.

Şehir mezbûr ibtidâ bir ticâret-i medeniyesi idi. Finikelilerden maʿdud ve tabiʿatlarındaki ticaret istiʿdâdı baba ve dedelerinden mevrûs olanların saʿi ve ikdâmlarıyla servetleri pek ziyâde vasiʿat ve memleketleri ʿazimet kesb ederek dâ'ire-i hükûmetleri aʿsâr-ı kadîmede memâlik-i sâ'ireden ziyâde ittisaʿ ile meşhur oldu. Ve içlerinde bir büyük devlet dahi teşkil etti. Hükûmetleri evvel emirde hükümdârlık suretiyle mü'esses idi. Sonra iki zatın riyâsetine tabiʿ ve üç yüz aʿzadan mürekkib olmak üzere bir meclis-i ʿâli teşkil ile te'sis-i cumhuriyet eylediler.

Kartâcna'nın şuʿubu muhtelifü'l-ecnâs idi. Fakat hepsinin aslı Finike havalisindendir. Hatta diyânetleri bile Finikeliler gibi olup lisanlarına ʿİbrâni lügatleri karışmış idi. Tamʿ ve hab mekâsib ile mevsuf idiler. Lakin bunlar gava'ilden ihtirâzen hallerini her vakit emem mücâvereden mektûm **[85]** tuttuklarından ahbâr-ı târihiyeleri pekte şayiʿ ve maʿlum olamamıştır.

Ba'zı asâr-ı menkûşa ve sâ'ireden anlaşılan hâlleri ticâretlerinin Sur ahâlisi ticaretine müşabih olması ve keşif ettikleri meʿadının kesretinden ve ahz u ʿitâlarının intizâm ve ezdiyâdından nâşi servet ve ticâretlerinin İskenderiyeye bile tefvik etmesi ve setûtlarının Tunus, Trablus garb, ve sa'ir bu gibi Afrikayı şimâliyenin çoğuna yayılarak Balyar ceziresiyle İspanya, Sardenya, Koriska, Malta taraflarında hayli yerleri feth ve istilâ etmiş olmalarıdır ki sisilyaya galebe ettikleri zamâna kadar setût ve tecâvüzleri mümted olmuş ve cezire'i mezkûreyi istilâları Rumlarla aralarında muharebât-ı ha'ilenin hudusuna sebebiyet vermiştir.

12

Kartâcna ve Rumlar muhârebeleri

Kable'l-Hicre

(767-886)

İtalya'nın cihet-i cenûbiyesinde sâkin bir ta'ife Romalılara ilticâ ve Sisilyada vakiʿ Serkosa hükümdârı heyr ve ʿaleyhinde istiʿane eylediklerinden Rumlar ol taraflarda bir büyük ordu sevk **[86]** ederek Serkuma ve Kartâcna ahâlileri birlikte Rumlara galebe eylediler. Lakin Kartâcnalıların muhârebede gösterdikleri iktidâr ve

Besalet ve Serkoma hükümdârını vehime düşürdüğünden hükümdâr müşârun ileyh Kartâcna ʿaleyhinde rumlarla bir muʿahede kabul etmekle şu muʿahede muharebât-ı hâ'ilenin hudusuna sebep oldu.

O târihlerde Rumların harp edecek kuvve-i bahriyeleri yoğidi. Kartâcnalıların ise mükemmel kuvve-i bahriyeleri var iken Romalılar yüz kadar sefâyin-i harbiye inşasıyla harben galebe ve Kartâcnalıların elli ʿadet gemilerini zabt ettiler. Romalılar şu muzafferiyeti mübde' muvaffakıyet ittihâz ve kuvvetlerini 300 gemiye iblağ ederek bi't-tekrâr Kartâcnalıların muhârebe etmekle altmış gemilerini daha ahz ile beraber Korsika ve Sardenya cezirelerini de istilâ eylediler.

Bundan sonra Afrika nahiyelerinde ileri yürümeğe başlayıp Riğolos nâm kumandan refakatiyle bir büyük ordu Kartâcnaya nüzul ve şehri muhâsara eyledi. Romalılar şu hareketlerinde Kartâcnayı istilâ edecek derecede takrib etmişken Isparta ahâlisinin Kartâcnalılara vukuʿ bulan imdâd ve muʿavenetleri üzerine Romalılar münhezim olup **[87]** maksadlarına na'il olamadılar. Şu muhârebe de Riğolos Kartâcnalıların ellerinde esir olmuştu. Roma devletiyle aralarında ʿakd-ı mesâlihaya da'ir olan şurutu ʿarz etmek üzere Kartâcnalılar Riğolos Romaya gönderdiler. Riğolos ise giderek Romalıları kabul-i mesâlihadan tebʿid ve Kartâcnalılar bunu his ettiklerinden ʿavdetinde Riğolos'u iʿdâm etmişlerdir. Muhârebe-i mezkûre yirmi üç sene mümted olduktan sonra beyinlerinde yirmi üç sene mümted olmak üzere bir mesâliha ʿakd edildi.

Müddet-i mesâlihanın hitâmında Kartâcna ser-ʿaskeri Enibal İspanyanın baʿzı şehirlerini muhâsara eyledi. İspanyalılar Romalılardan istimdâd ile yedi mah kadar muhâsarada sabit eylediler ise de muzâyekaları şehirlerini muhafazadan ümid kesecek dereceye varmakla mahsûrin Medinelerin ihrâk bi'n-nâr idi verdiler. Bundan sonra enibâl ʿaskerle ilerleyip İspanyanın iç taraflarına duhul ve Alp dağlarını geçerek İtalyanın bilâd-ı şimâliyesine nüzul eyledi.

Bilâd-ı mezkûrenin vasatında Roma ʿaskerleri karşı gelip muhârebe eylediklerinde Enibal galebe ile Romalıların çoğunu öldürdü. Enibal şu galebeden sonra İtalya **[88]** havalisinde on üç sene müddet ikâmet etmiş olduğu halde müntezir olduğu imdâdın ʿadem vürudu ve o sırada rumlar Şeyibyo nâm kumandan refakatiyle

pek büyük ordular sevk eyledikleri cihetle bi'l-muhârebe enibal mağlub ve Kartâcnanın İspanya'da vakiʿ bilâdı Rumların dâ'ire-i istilâlarına dâhil olmuştur.

Bu muzafferiyetten sonra Romalılar sefinelerle Kartâcna sevâhiline hücûm ederek Enibal ʿasâkir-i kesîre ile müdafaʿaya yürüdü. Lakin bulunduğu mahalden mevkiʿ harbe giderken esnâyı râhide pek çok mütâʿabe tesâdüfle beraber muhârebelerde dahi kilitli ʿasker zayiʿ ettiğinden Kartâcnalılar akbeh hezimete düçâr ve orduları tarumar oldu. Binâ'enʿaleyh yedlerinde ki bahr-ı met'usat cezâyirinin hepsi hepsi ve Sisilya ve İspanya dâ'ireleri sefâyin-i bahriyeleriyle beraber Romalılara teslim edilmek, on gemiden ziyâde ellerinde sefine kalmamak, fimâ baʿde Romanın ruhsatı olmadıkça hiçbir tâ'ife ile harb edememek gibi ağır şartlar ile beyinlerinde mesâliha münʿakid olup ikinci defʿada açılmış olan bab-o muhârebe şu suretle kapandı.

Bu mesâliha kable'l-hicre (832) den (771) senesine kadar devâm edip o târihte üçüncü defʿa muhârebâtı **[89]** parlamıştır. Bu esnâda cezâ'ir bilâdının eczâsından maʿdud Nomidyâ ahâlisiyle Romalılar aralarında ʿuhud-ı münʿakid idi. Nomidyâlılar Romalılara mağruren Kartâcnanın ba'zı vilâyetlerini gasb eylediler. Kartâcnalılar buna tahammül edemeyerek harbe kıyâm etmekle Romalılar gazablanıp Kartâcnalılar ʿaleyhlerinde iʿlân-ı harb eylemişlerdir. Bina'en ʿalâ zalik Romalılar ʿasâkir-i kesîre sevkiyle dört sene müddet-i muhârebeye devâm ve Kartâcnayı zabt ile ihrâk bi'n-nâr ettiler. (767)

(742)de Rumlardan Grakos şehr-i mezkûru iʿmâr ve derûnunda şuʿub-ı garibe iskân ettirmiştir. Kayser Ağustos şu ʿimâreti daha ziyâde ileriye götürdü. ʿimâret-i mezkûre ile şehrine nemâ bulmağa başlayıp Afrika bilâdının meşhurlarından ʿad olunacak bir dereceye vardı. Kable'l-Hicre (183) senesinde Kartâcnayı ve Vendâliler ve baʿdehu islâm fatihleri zabt ve tahrîb etmekle şimdi harabeleri Tunus'un iki mil şimâlinde ʿazimet asliyesine nişâne'i ʿibret olmak üzere kendisini gösterip duruyor.

[90]

DÖRDÜNCÜ FASIL

Afrika-i Şarkiyye ve Afrika-i Vasati beyanındadır.

13

Afrika-ı Şarkiyye

Afrikâ-i Şarkiyenin gerek coğrafyasına ve gerek kurûn-ı evveli târihine şimdiye değin hakkıyla maʿlumat alınamamış olduğundan suret-i mücmilede taʿrifiyle iktifâ olunur.

Bu dâ'ire dört kısımdır.

(1) Zencidir. Buna Zengibar dahi denilir. Şu kısım ʿarz-ı cenûbının 3 derecesinden on dereccesine kadar mümted ve havası sıhhate gayr-ı muvafıktır. Derûnunda çok filler ve sa'ir hayvânât-ı estovâ'iye vardır. Keylo ceziresi şu kısımda dâhil olup bunda Keylo ismiyle bir medine mevcut ve mevkiʿ iki nehirden hâsıl bir cezire'i hâdisenin karşısındadır. Orada ʿac ve devekuşu ve şemʿ ve ʿakâkir-i tayyibe bulunur.

[91] Bu dâ'irede ve ʿarz-ı cenûbiyenin dört derece ve üç dakikasında, tûl-i şarkinin otuz dokuz derece kırk bir dakikasında, deniz kenarında mümbâse nâmıyla bir medine vardır. Dâhil-i dâ'irede bir takım selâsil-i cibâl olmakla bunlardan baʿzı inhâr ceryân eder.

(2) Mozimbik dâ'iresidir. Bunun kaʿidesi Mozimbik medinesidir ki mevkiʿi ʿarz-ı cenûbunun on beş derece iki dakikasında ve tûl-i şarkinin kırk derece dört dakikasındadır. Ahâlisinin ticâreti köle ve cariye satmaktır.

(3) Mekeznika dâ'iresidir. Buna menûmetbâ dahi denilir. Mozimbik'in cenûb-ı cihetindedir. Dâ'ire-i mezkûreyi bir takım nehirler hark eder. Ahâlisi siyah ʿarablardır. Cümlesi isnâmperestirler.

(4) Delkova dâ'iresidir. Bu isim ile maʿruf bir körfez kenarında vakiʿ olup dâhil-i dâ'ireden bir takım nehirler câri ve haliç mezkûre münsab olur. Ahâlisi ve hayvanâtı vahşidirler.

Şu dâ'irenin kurûn-ı evveli vakâyıʿ-i târihiyesi külliyen meçhûldür.

[92]

14

Afrikâ-i Vasati

Afrikâ-i Vasati dâ'iresi Sudan bilâdıdır. Hudûdu şimâlden sahra, garbdan Sinkâmbiyâ ve Gine olup bakiye-i hudûdu meçhûldür. Bilâd-ı mezkûre mıntıka-i harede ve hat-ı estovânın iki canibinde olduğundan havası, havâsılı, hayvanâtı sair ekâlim-i estovâ'iyede olanlar gibidirler. Şu dâ'irenin bir büyük kısmına siyahlardan hiçbir kimse dâhil olmadığından kısmı mezkûre maʿlumat alınamamıştır. Siyahların dâhil oldukları mahallerden verdikleri maʿlumâya nazaran Sudan bilâdı vilayât-ı müteʿaddideye Munkasım ve Darfur, Bağrami Darakla, Dangala mesellü bir takım Medâyin ve Kasabatı hâvidir. Bağrami kasabası Darfurun garbında ve Daraklanın şimâlinde olup bununla Nöbenin arasında bir Gobladi vakiʿdir. Berno şehri şu bilâddan maʿduddur.

Gevkâ, berni, engerno Medineleri ve mendâreden burnunun cenûbuna kadar mümted olan mahaller bilâd-ı mezkûre dâ'iresindedir. Kürsi-i bilâdı Gevkâya yüz seksen mil mesafede vakiʿ Mora medinesidir.

Sudan'da vakiʿ Çad bahriyesinin mevkiʿ ʿarz-ı şimâlinin **[93]** on dört derecesinde olup dâhil-i bilâddan ceryân eden Şâri nâm nehr-i kebir şu bahrireye dökülür. Nehr-i mezkûrun üzerinde Lağun nâmıyla bir kasaba vardır. Bu dâ'irenin garb tarafında Felâte bilâdı olup arazisi güzeldir.

Sudan dâiresinde bulunan Hartum şehri Nil ezrakla Nil-i ebyezin mültikasında ve ʿarz-ı şimâlinin on beş derece otuz altı dakika, tûl-i şarkinin otuz altı derece otuz yedi dakikasında vakiʿdir.

Şehr-i mezkûr esbak Mısır valisi müteveffa Muhammed Ali Paşa zamânına kadar on haneli bir köyden ʿibâret iken müşârun ileyh zamânında kesb-i ʿimâret ederek şimdi yirmi bin nüfûsu hâvi bir medine olmuştur. Havası latiftir.

Emem Sudaniye esnâf ve şuʿub-ı kesîreyi hâvidir. Ba‘zı nesâbin asıllarını Ham bin Nûh’a nisbet ediyorlar. İbn-i ʿAbdalber Sudan akvamı Kut bin Hamın ve ba‘zıları Kabt bin Hamın evladından olduklarını rivâyet eylediler.

Afrikayı vasatanın dahi kurûn-ı evveli vakâyıʿ-i târihiyesi meçhûldür.

[94]

Beşinci fasıl

Afrika-i Garbiye, Afrika-i Cenûbiye, Cezâir-i Afrika

15

Afrika-i Garbiye

Afrika kıtʿasının sevâhil-i garbiyesi aksâm-ı muʿtedideye ve bir takım vilayete munkasımdır. Bunlardan birisi Sinkembiya dâ’iresidir. Senegal ve Kembiya nehirleri şu dâ’irede câri oldukları için öyle tesmiye olundu. Hudûdu şimâlden sahra, şarktan bilâd-ı Sudan, cenûbdan Gine-i Ulyâ, garbdan bahr-i muhit-i Atlantikidir. Aksâm-ı ʿumumiyesi ʿarz-ı şimâlinin 9. ve 18. dereceleri beyninde vakiʿdir. Arazisinin ekseri düz ova olup Rasahzar nahiyesiyle cihât-ı cenûbiyede ve Seyrü’l-Yun Nehri üzerinde vakiʿ tepelerden maʿada arazisi düz ovalardan ʿibârettir.

Dâ’ire-i merkûme arazisinde hurmâ, narcıl, temerhindi, incir, limon ve portakal ağaçları ve hayvanâttan yılanlar, mûzîler hayvanât me’lufe kesret üzere bulunur.

[95] Havalisi bigâyet sıcaktır. Oralarda hazirandan Teşrin-i sâniye kadar yağmurlar yağar. Afrikayı garbiyede câri inhârın ikisi zikrolunan Senegal ve Kembiya nehirleridir. Bunlara müteʿaddid nehirler ve nehireler dökülür. Şu enhârın etrafında ki arazi münbet ve mezruʿdurlar.

Dâ'ire-i merkûmede müteʿaddid bahriyeler vardır ki bunların ba'zıları her vakit bâki bulunur. Baʿzıları yaz mevsiminde kururlar. Şutût-ı bahriye üzerinde güzel ve küçük cezireler vardır.

Afrikayı garbiyenin hâvi olduğu ahâli (10,000,000) nufusdur.

Ahâli-i merkûme pek çok kabâ'ilden mürekkibdir. Baʿzıları baʿzılarıyla muhârebeler etmekte ve yağma ve esir ederek tuttukları esirleri Amerikâyı cenûbi taraflarına gönderip satmaktadırlar. Garbi-i afrika aksâmından Kinya (Gine) denilen dâ'irenin eczâsı ʿarz-ı cenûbunun on altı derecesiyle ʿarz-i şimâlinin on derecesi beyninde vakiʿdir. Arazisi ve havasili güzeldir. Hayvanâtı sa'ir ekâlim-i Estovâ'iye gibidir. Ahâlisi siyah olup (7000000) nüfûstur.

Bilâd-ı merkûme Kiniyayı ʿulyâ ve Kiniyayı süflâ dâ'irelerine **[96]**münkasımdır. Birincisi şimâlden Sinekâmbiya ve bilâd-ı Sudân, şarktan eczâ'i meçhûle, cenûb-i şarkiden Kiniyayı süflâ, cenûb ve garbdan bahr-ı muhit ile mahduddur. Derûnunu bir takım nehirler hark eder. Rokel, Şerber, Mesurad nehirleri onlardan maʿduddurlar.

Nevâhi'i merkûmenin en meşhur kısmı benin memleketidir. Memleket-i mezkûre Kiniya halicinin şimâlinde ve dehûmi memleketide beninin şimâlinde ve Aşenti memleketi ikisinin garbında vakiʿdir. Bu dâ'irenin ahâlisi memâlik-i Sudan ahâlisinden kavi ve ekserisi betperest olup ilahelerine zibâyic-ı beşeriye takdim ederler.

Kiniya'yı süflâ kısmının hudûdu şimâlden Kiniyayı ʿulyâ şark ve cenûbdan arazi-i meçhûle, garbdan bahr-ı muhit Atlantikidir. Dâ'ire-i merkûmenin münkasım olduğu aksâmın meşhurları, Gönkü, Enkola, Benkovila, Levankodur.

Kiniyayı süflâ derûnunda inhâr-ı müteʿaddide caridir. Bahr-ı muhite mensub olurlar.

Hayvanât ve havasılı sa'ir ekâlim-i hare gibidir. Şu dâ'irenin cihât-ı dâhiliyesinde ki ahâliyi kabâ'il metuhaşeden olup insan etini ekil eder takımdan **[97]** olduklarından siyahlardan hiç birisi oralara gidememişlerdir.

Afrika-i Garbiyenin kurûn-ı evveli târihi meçhûldür.

16

Afrika-i Cenûbiye

Afrika-i Cenûbiye Râs, Hotnetut ve Kefere bilâdı aksâmına maksumdur.

Bilâd-ı Râs: Râs recâi sâliha nisbetle öyle tesmiye olundu. Afrikanın (1493) sene'i milâdiyesinde Portokallılar maʿrifetiyle keşif olunan mahallerindendir. Bu tarikten Hinde gidilir. Sonraları İngiliz devleti temlik eyledi. (1650) târih -i milâdisinde Ras bilâdını Hollandalılar temlik etmişken (1814)de İngilterenin yed-i temlikine geçmiştir.

Bilâd-ı merkûmeyi şarktan garba doğru imtidâd eden cibâl-i mütevaziye silsileleri hark eder. Bu silsilelerin birincisi bahirden (60-20) mil mesafede vakiʿ ve ikincisi cibâl-i Suddur ki birincisinden mürtefiʿdir. Üçüncüsü bahrdan (100-80) mil beʿidü'l-mesafe olup irtifâʿı (10000) kademdir. Şu dağların **[98]** aralarındaki dereler ve ovalar pek güzeldir. Dağlardan gelen nehirler ve nehirelerin sularıyla esika olunurlar. Ovaların ba'zıları sudan hâli ve kış mevsimlerinde otlar ve çiçekler ile doludur. Yaz mevsimlerinde sıcaktan muhterik ve yerleri munşak olur.

Nehr-i cebel, nehr-i fil inhâr-ı mezkûredendirler ikisinde dahi kayıklar ve ʿariz denilen nehirde büyük gemiler işler.

Bilâd-ı râsın hayvanâtı sa'ir bilâd-ı Afrikadakiler gibidir. Havasılı cenûb, keten, kahve, şeker kamışı olup otlarının içlerinde türlü türlü güzel çiçekler vardır. Oralarda üzüm pek çok olduğundan hamrın envâʿını ʿimâl ederler.

Maʿadeni gümüş, kurşun, demir, kihreçleden ʿibârettir.

Dâ'ire-i mezkûrenin ahâli-i kadîmesi Hotentonet tâ'ifesidir. Bunlardan şimdi Ras bilâdında az nüfûs kalmıştır. Lakin cihât-ı dâhiliyede Hotentotlar pek çoktur. Cümlesi hâlet-i cehil ve gabâvettedirler. Bilâd-ı merkûmede Basman nâmıyla bir takım kabâ'il dahi mevcuttur ki mağaralarda ikâmet ederler.

[99] Hepsi Kabihu'l-sura ve Galize'l-tabiʿdirler. Koyun ve keçi derilerinden elbise ittihâz ve sayd ve hoş, sirkat, nehib ile taʿiş ederler.

Bilâd-ı Ras Medinelerinin meşhuru Râs medinesidir. Şu medine re's körfezi üzerinde vakiʿ dağeteğindedir. Sükkanı akvâm-ı muhtelifeden mahlûttur. Yirmi bin nüfûsu hâvidir.

Bilâd-ı kefere şimâlen Mezambik ve cenûben Ras bilâdı arasındadır. Ahâlisinin bir kısmı safahatça kavkasilere diğer kısmı Sudanilere benzer. Kavkasilere müşâbih olanların kafa kemükleri müstedir ve burunları ince ve Sudanlılara müşabih bulunanların tüyleri kıvırcık ve dudakları kalındır. Ahâli-i merkûme ne mezhebde oldukları meçhûldür.

O nevâhinin dağ taraflarında ki mahallerin hevâsı latif ve sevâhil cihetlerinin hevası vahimdir. Sahralarında kurt ve fil gibi hayvanât çoktur.

Dâ'ire-i mezkûreninde kurûn-ı evveli vakâyıʿ-i târihiyesi meçhûldür.

[100]

17

Cezâ'ir-i Afrika

Afrika cezirelerinin birisi ʿarz-ı şimâlinin otuz iki derecce otuz sekiz dakikasında ve tûl-i garbının on altı derece elli dakikasında vakiʿ Müdbira ceziresidir. Bu cezire letâfet-i hava ile meşhurdur.

Diğeri ʿarz-ı mezkûrun 12 derece 58 dakikasında ve tûl-i mezbûrun on altı derece 25 dakikasında vakiʿ bir Tosanto ceziresidir. Bu cezirelerin ikiside Portoğal emlakındandır.

Cezâ'ir mezkûreden maʿdud- kadîmanın mübde' tûl iʿtibâr eyledikleri- cezâ'ir halidât yedi adet cezireyi ve (203000) nüfûsu hâvidir. Etrafında baʿzı cezâyir sağire vardır ki hepsi İspanyaya tabiʿdir. Bunlardan tenzif ceziresinde bu nâm ile yâd olunur bu dağ vardır. Şu dağın irtifâʿı (12000) kademdir. Ve yeşilburun adaları on cezireden

ʿibâret olup en büyüğü ʿarz şimâlinin on dört derece elli altı dakikasında ve tûl-i garbının yirmi üç derece yirmi dokuz dakikasında vakiʿdir.

[101] Cezâyir-i mezkûrenin hevâsı latif ve toprağı münbit, havasılı kesirdir. Portoğal devletine tabiʿdirler.

Giniya halicinde dahi müteʿaddid cezireler olup ʿarz-ı şimâlinin on ve tûl-i şarkının sekiz derecesinde bulunan Marto ceziresi onlardan maʿduddur. Bu cezirenin havası vahim ve toprağı latiftir.

Râs recâi sâlih ile Brezilya beyninde üç cezire'i gayr-ı meskune vardır. En büyüğü Teristan ceziresidir. Bu cezirenin muhiti on iki mildir. Eşcar ile memludur. Oralarda yaban hınzırı ve dağ keçileri ve tuyyur-ı bahriye bulunur.

Cezâ'ir-i Afrikadan maʿdud medekesker (Madağaşkar) ceziresi ʿarz-ı cenûbunun yirmi derece on iki dakikasıyla elli bir derece kırk dakikası beyninde vakiʿdir. Tûli (480) ve ʿarzı (220) mil-i coğrafidir.

Derûnunda şimâlden cenûba mümted selâsil-i cibâl olup şu silsilelerden inhâr-ı kesîre ceryân eder.

Havasılı şeker kamışı, narcıl, tütün, çivid, felfel, keten ve baʿzı ʿakakirden ʿibârettir.

Hayvanâtı öküz, Camus, koyun, siyah renkli bir **[102]** nevʿ kuş ve inhârında timsah olup at, fil, arslan ve kaplan oralarda yoktur.

Maʿadeni nuhas, kurşun, kalay, demir, cıva, kehriba, zümrüd, ve sair baʿzı ihcâr-ı kerimedir.

Ahâlisi (4500000) nufusdur.

Madağaşkar ceziresiyle bir Afrika arasında bir takım küçük cezireler vardır.

Ve Kömüras ve Hangevan cezireleri onlardan maʿduddur. Yohna medinesi Hengevân ceziresinde ve ʿarz-ı cenûbunun 12 derece 9 dakika, tûl-i şarkinin kırk dört derece on dokuz dakikasında vakiʿdir. Cezâyir mezkûrede ekâlim-i hare hâsılâtının

hepsi mevcuttur. Burbun ceziresi Madağaşkarın şarkında ve ʿarz cenûbunun beş derece kırk üç dakikasında olup Fransaya ve ʿarz-ı mezkûrun yirmi derece on dakikasında, tûl-i şarkının elli yedi derece yirmi dokuz dakikasında bulunan Morinos ceziresiyle sa'ir müteʿaddid küçük cezireler İngiltereye tabiʿdirler.

Madağaşkar ceziresinin sayfi Teşrinisanide başlayıp **[103]** Nisanda ve şitâsı Mayısdan bede' ile Teşrinievvelde müntehi olur. Arazisi pek güzeldir. Pirinci aʿlâdır.

Cezire-i mezkûre arazisinde sevâh nâmıyla bir nevʿ eşcar vardır. Her dalının aşağısında kese gibi bir şey sarılı olup nabet olmakla yağmur yağdığı vakitlerde şu keselere yağmur suları dolup lezzetini zayiʿ etmeksizin mahfuz ve her kesede yüz elli dirhem su mevcut bulunur. Yolcular kargı ile mezkûr keseleri delip sularını içerler.

Derûn-ı cezirede (9000) kadem irtifâʿında yüksek dağlar vardır. Cezirenin en büyük şehri İnsananaryova medinesidir ki seksen bin nüfûsu hâvi olup memleketin merkez hükûmetidir. İskele-i bahriyesi olan tamataf kasabası (3000) nüfûsu şamildir.

Madağaşkar ceziresinin şuʿubu birisi Saklavan, diğeri Malikâz akvâmıdır. Saklavan kısmı levn ve ʿavâ'idce kölelere benzerler. Ahâli-i cezire esmer, saçları uzun, burunları kalın, gözleri büyük ve parlaktır.

[104] Dâhil-i cezirede hevâz nâmıyla bir kabile vardır ki kabâ'il-i ʿumumiyenin setût ve şevketçe en muʿteberi bu kabiledir. Kabile-i mezkûrenin hindde vakiʿ malakaşebe ceziresinden oralara gittikleri maznun ise de kabâ'il-i asliyenin nereden ve ne vakit cezire'i mezkûreye gittikleri maʿlum değildir.

Madağaşkar ceziresininde kurûn-ı evveli vakâyıʿ-i târihiyesi meçhûldür.

[105]

DÖRDÜNCÜ KISIM

Avrupa kıtʿasının coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi

Avrupa akvâmı ve coğrafyası- Yunan- Rumlar ve İtalya- Bizans (İstanbul) ve rum şark imparatorluğu- İspanya- Cermanya- Galyalular ve tefriʿatı- Britanya ve

tefriʿatı- Asyadan Avrupa'ya hicret ve hücûm eden Türk akvam-ı kadîme'i muhtelifesi.

Birinci Fasıl

Avrupa Kıtʿasının Coğrafyası ve Akvâmı

Taʿrif ve Tesmiye ve Maʿlumat-ı hâsıla. Mesaha ve Nüfûs ve Hudûd. Müştemilat.

Avrupa Akvâmı

-1-

Avrupanın Taʿrif ve Tesmiyesiyle Avrupa'ya Hâsıl Olan Maʿlumat

Avrupa kıtʿası kürre'i arzın hâvi olduğu beş kıtʿanın birisi ve Avusturalya'dan maʿadasının en küçüğüdür.

[106] Mevkiʿ coğrafya cihetiyle Asya kıtʿasının şimâl garbiyesindedir. Ezmine-i kadîmede Asyadan maʿdud Berişbe cezire iken sonraları başlıca bir kıtʿa iʿtibar olunmuştur.

Târih-i temden cihetiyle ehemmiyeti ha'izdir.

Kıtʿa-i mezkûrenin yüzde yirmisi göller, nehirler, sahralardır. Aksayı şimâlinin süknâyı beşer ittihâzına kabiliyeti yoktur. Yüzde otuz altısı ziraʿate ve mevâşi terbiyesine kâbildir. Avrupa'nın ziraʿate kâbil arazisinin en güzeli Britanya, cermanya, fransa dâireleridir.

Eski Yunaniler şu kıtʿanın kendi dâirelerine karib yerlerine Avrupa itlak ederler idi. Vech-i tesmiye: Va'zı rivayetçe Finike hükümdârı Ağinurun kızı (Oropi)ye nisbetidir. Yunani ve Finikelilerin iʿtikadlarınca mezbûre Oropi müşterinin maʿşukası idi. Ba'zıları (oros)a nisbet ederler. Oros havayı cenûbu maʿnasınadır. Kimisi eskis esanında arz-ı müstaʿrize demek olan (Oris ve Ebya)ya nisbet ediyorlar. Ba'zılarıda lügat-ı ʿİbraniyece beyaz yer maʿnasını şâmil (hurafa)dan Mushaf olduğunu beyan etmişlerdir. Daha başka vech-i tesmiyeleri var ise de tefsiline lüzum görülemedi.

[107] Omirosun cetvel-i aktarında (Avrupa) ismi zikrolunmamıştır. Ba‘zı muhakkakin “ Omiros (eplon) içün tanzim eylediği kasidede Avrupa lafzını zikredip bu ismi Bilobonis ve cezâ’ir yunaniyeye tahsis eyledi” diyorlar. Lakin İtalya’nın cihet-i cenûbiyesiyle ağrikya (yunan ve cezâ’ir bahr-ı sefid ve Eyonya ve Alman ve Sereka dâ’ireleri)nin maʿadası olan Avrupa bilâd-ı dâhiliyesine Omirosun maʿlumâtı yoğidi.

Muvarrih İkaptosun zamânına müsadif kıbeli’l-milâd (500) târihlerinde bi tarikü’l-icmâl ispânya ve galiyayı cenûbiye, Reyn nehrinin mahrecinin kurbunda vakiʿ iklim ile danub (Tuna), Karadeniz sahili, balos mines (Azak denizi) dâ’ireleri ba‘zı mertebe dâ’ire-i maʿlumata dâhil oldu. Müteʿakiben bahr-ı mütevassit cezâ’iriyle seraka memâlikine de tamamıyla maʿlumat alındı.

Hirodot zamânında Avrupayı şimâlide ol vakte kadar meçhûl olan bir kısma ve sonra galiyen ve şimâlen dâ’irelerinin orta yerlerinde bir büyük kısma maʿlumat istihsal olunmuştur. Lakin kısm-ı cenubi-i mütevassıt aksâm-ı sâ’ireye nisbetle maʿlum idi.

[108] Esterabon ʿasrında Avrupa hudûd-ı şimâliyesinin intihâsı bahr-ı Şimâli ve Bahr-ı Baltık iʿtibar olunur idi. Ortada kısımlar ile aksâm-ı şimaliye-i mutavassıta tamamıyla maʿlum değil idi. Rusya’nın bu günki günde Avrupa kıtʿasında ki müstemlikâtının çoğu meçhûl idi.

Romalıların Avrupa’ca istilâ eyledikleri vilayetlerce sebkat eden tahtitlerine nazaran anlaşılıyor ki Derosos Nironun kıbeli’l-milâd (9-12) ve Cermanikosun baʿde’l-milâd (15-13) târihlerinde ihdâs eyledikleri muharebât-ı şimâliye zamânlarında cermâniyayı şimâliye aklımlarına maʿlumât-ı sahiha yoğidi. Evvel vakitlerde sakındına veya şimâli-i Rusya ve Okyanus Erketiği cihetlerine maʿlumat hâsıl olmuştur.

Bundan sonra imtidâd eden istikra-i beledân üzerine Avrupaca maʿlumat-ı coğrafya tevsiʿ ve tekmil eyledi.

-2-

Mesaha ve Nüfûs ve Hudut

Gota ve sa'ir muʿtemed coğrafilerin takvimlerine nazaran Avrupa kıtʿasının mesahası (2.627,000) mil **[109]** mürebbiʿdir. Tûli hakkında ki tahkikatın sıhhate karib olanı Riter nâm zatın kavl-i atisidir.

Avrupanın şimâlden cenûba doğru tûli: ʿarz-ı şimâlinin 17,10 ve tûl-i şarkının 25, 46 dakikasından ʿarz-ı mezkûrun 36 ve tûl-i garbinin 5,46 dakikasına kadar

Avrupa'nın garbdan şarka doğru tûli: ʿarz-ı mezkûrun 38,46 ve tûl-i garbının 9.31 dakikasından ʿarz-ı mezkûrun 68 ve tûl-i şarkının 60 derecesine kadar

Binâ'enʿaleyh kıtʿa-i mezkûrenin muʿazzam tûli (2490) ve ʿarzı (2420) mildir.

Avrupa'nın hudûdu şimâlen Bahr-ı müncemid şimâli şarken Oral dağlarıyla Oral nehri ve Bahr-i hazer, cenûben kuvve-i Kaf silsilesi ve Karadeniz ve bahr-ı mutavassıt, garben Okyanus Atlantiği ile mahduddur. Lakin Avrupa ve Asya aralarında ki had-ı fâsıl şimdiye değin ihtilâftan salim olacak derecede takrir etmemiştir. (1872) sene'i mîlâdîyesinde neşr olunan resmi takrirlere nazaran Avrupa kıtʿası (301,700,000) nüfûsu hâvidir.

Kıtʿa-i mezkûre ka'imü'l-zaviye bir meseles şeklinde ve bu meselesin zaviye'i ka'imesi Bahr-ı Hazar üzerindedir. Meseles mezkûrun **[110]** cevn-i beskâydan nehr-i karaya kadar mümted olan kısmının mesâhası (2,650,000) ve derûnundaki mürtefiʿ mahallerin mesahası (860,000) ve cezirelerinin mesahası (200,000) mil mürebbiʿdir.

Avrupanın üç ciheti su ile muhattır. şimâlden kıtʿa-i mezkûreyi ihata eden okyanusun mesafesi (400) mildir. Akdeniz bundan ayrılıp teşkil etmiştir.

-3-

Avrupa kıtʻasının müştemilâtı

Kıtʿa-i mezkûre pek çok bahriyeleri ve körfezleri hâvidir. Müştemilatından birisi Bahr-ı Sefid (akdeniz)dir. Şu deniz bahr-ı müncemid şimâliden Rusya bilâdına dâhil olmuştur. Derûnuna on üç nehir munsab olur. Mesahası (40,000) mil mürebbiʿinden ziyâdedir. Muʿazzam sahili mıntıka'i muʿtedilede vakiʿ ve garben bahr-ı Muhit-i Atlantiki ile mahduttur.

Birisi de bahr-i şimâldir. Buna bahr-i Cermani dahi derler. Şarken Norveç ve Danimarka ve garben Cezayir Britanya aralarında vakiʿdir. Muʿazzam ʿamiki (190) ve muʿaddel ʿamiki (31) kulaçtır. Mesahası (153,709) mil mürebbiʿdir.

[111] Biriside Bahr-i Baltıktır ki İsveç ve Rusya beynindedir. Mesahası (151, 900) mil mürebbiʿi, ʿamiki (60) kulaçtır. Bahr-ı Baltıkta iki körfez vardır. Birisi bu saniya haliçtir ki Rusya ve İsveç bilâdını fasıl eder. Diğeri Finlanda Halicidir ki Rusya bilâdının içerisine girmiştir. Bu denizde müteʿaddid cezireler vardır. Bahr-ı Baltıkla Bahr-ı Cermani arasını Şelif Boğazı fasıl eder. Buna Senacrak dahi denilir.

Avrupa kıtʿasında vakiʿ bahr-ı mütevassıt Rum Denizi demekle maʿruftur. Bununla bahr-i Muhit arasını Cebel-i Tarık Boğazı fasıldır. Şu boğazın tûli (28) ve akl-ı ʿarzı (8) mildir. Bunun ortasında sular okyanustan bahr-ı mütevassıta ve iki canibinde ʿaksine ceryân eder. Bahr-i mütevassıt mezkûrun mesahası- Avrupa ve Cezayir Rum Denizleri müstesnâ olmak üzere –(860,000)mil mürebbiʿi ve ʿarzı Endülüsle Afrika Beyninde (150)ve sedre Körfeziyle Adriya denizi arasında (700) mildir. Bahr-ı mezkûr Avrupa ile Afrika'nın arasını fasıl ettiği için (bahr-ı mütevassıt) deyu mevsûm oldu. Şu bahirde dahi müteʿaddid cezireler vardır.

[112] Yine Avrupa Kıtʿasında vakiʿ Bahr-ı Asud (Karadeniz) İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi vasıtasıyla Bahr-ı mütevassıta ittisal eder. Karadenizin mesahâsı (23300) mil mürebbiʿdir.

Avrupa Bahriyelerinin ekserisi Sevisra (İsviçre), İtalya, Almanya, Rusya, İsveç bilâdındadır. Bunların en büyüğü Rusya bilâdında ki (Laduka) bahiresidir ki mesahası (6340) mil mürebbiʿidir.

Avrupa nehirleri pek çoktur. Mecrâlarına tesadüf eden arazinin çoğunu iska ederler. Lakin başka kıtʿalarda ki nehirler gibi büyük değildirler. En büyüğü Avrupa'nın Asyaya ittisal edeceği cihât-ı şarkiye de vakiʿdir. Buna çok nehireler mensub olur.

Avrupa dağlarının başlıcaları Alp, Epen, Albert, Balkan, Oral kirbas İskandinav dağlarıdır. Alpdağı Sevisra ve şimâli'i İtalyada vakiʿdir. Aʿlâsına Belank dağı denilir. İrtifaʿı (15700) kademdir. Şu dağ bilâd-ı sevisradan (13000) mil-i mürebbiʿi miktarı selasil-i kesîre teşkil eder (8000-7000) kadem irtifâʿında her vakir kar bulunur. Albert dağı Fransa ve İspanya beynini fasıl ve kirbas dağı Avusturya bilâdını Dono Nehrinin **[113]** şimâline kadar katıʿdır. Balkan dağları devlet-i ʿaliye'i ʿosmaniye bilâdındadır. Oral dağları Avrupa ve Asya beynini fasıldır. İskandinav dağları İsveç ve Norveç aralarını fasıl eder.

Avrupa'da üç volkan vardır. Birisi Atina'da diğeri Napoli'de birisi de İslanda ceziresindedir.

Avrupa kıtʿası mıntıka'i bardede bulunduğu için cihât-ı şimâliyede hevâsı soğuktur. Cihat-ı mütevassıta ve cenûbiyesinin hevası muʿtedildir. Fakat asyanın cenûbi civârında hararet ziyâdedir.

Avrupa'nın havasal ve maʿadeni ve müştemilât-ı sâ'iresi mübahas-ı âtiyede tefsil olunacaktır inşallah teʿâlâ.

-4-

Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi

Avrupa akvâmı emem kesîre'i muhtelife nesillerinden munşebiʿdir. Bu ümmetlerin en büyüğü avruba'i Hindi ferʿidir. Avrupa'nın kısm-ı garbi ve kısmı

cenûbisinde ki ahâli fecr-i târihin neşr-i envâr etmeğe başladığı vakitte külleti ve ibirilir ve şark ve şimâl şarki sükkânı emem ağrıye[42] yedlerinde idi.

[114] Lâbe (Labland) fene, macar akvâmı emem mezkûre bekâyasıdır.

Ezminete kadîmede (I)slavlar Karadeniz'in cihet-i şimâliyesinde vakiʿ mahallerde idiler. Sonra yüzlerini şimâl-i şarkiye çevirip ağrıların yerlerini yavaş yavaş zabt ettiler. Ezmine-i mezkûrede şarkta Ağrı ve (I)slav ve garbda külleti ümmetleri aralarında emem Cermâniye var idi. Bunlar sakandinav yayı feth için şimâlen ve Fransayı feth için cenûben takdim edildiler.

Avrupa'nın cenûb-ı şarkisini Asya ve Afrika ümmetleri vatan ittihâz etmişler idi. Ağrıkya ve İtalyada haylanya ve Romanya nâmlarıyla iki ümmet müştehir olmuşlardır. Avrupa'da en ibtidâ livâyı maʿarıf ve temeddini neşr eden tâ'ife-i heylanya emtidir. Romanya fatihleride bunlara münzam oldu. Baʿdehu menfaʿatleri bahr-ı mütevessit etrafında ki aktara taʿmim eyledi. Romanilerin kuvvetlerine halel ʿârız oldukta emem şimâliye bunlara galebe etmişti.

Aradan kurûn-ı müteʿaddide mürür ettikten sonra Romaniler bir temden cedide vaziʿ esas eylediler.

Romalıların temden cedidinden sonra İtalya'ya Heydula, **[115]** Estoroğot, Lombarda, ve sair emem Tütünya ve İspanya'ya Su'ev, Vizyağot, ve Vendale ve Galiya (Fransa)ya Frenk, bir Gandi ve Britanya'ya İngala, Sanson (sakson), Cune, ferizi akvâmı duhul ve tavattun etmişlerdir.

İtalya ve Galiya'nın fatihleri buldukları emem ile ihtilât ve ʿâdetleriyle istinâs ederek nesillerinin ihtilatlarından lâtin cinsi neş'et eyledi. Britanyaya gidenler akvâm-ı asliyeyi ve Lir ve Karnaval ve kemberlend taraflarına tard ettiler. Lakin Fransalılar ve Normendiler sonraları onların bilâdına gaza ederek ihtilâtlarından külleti ve engâlosakson ve nurmendi akvâmından ümmet ve ahada terkib eyledi ki ümmet-i mezkûre mürekkib olduğu halde (İngiliz) nâmıyla müştehir olmuşlardır.

[42] Ağrıya Moğol akvamıdır. Kadîmaca bunlara eskit denilir idi.

Mü'ehhiren ʿArablar ve Tatarlar ve sa'ir baʿzı akvâm dahi Avrupa'ya yayılmakla bunların vukuʿat ve fütuhatları kurûn-ı vasati ve kurûn-ı ahirede vukuʿ bulduğundan keyfiyetleri ikinci ve üçüncü kitaplarda tefsil olunacaktır. İnşallah teʿâlâ.

[116]

İkinci Fasıl

Yunan bilâd ve akvâmı ve kurûn-ı evveli târihi beyanındadır. Yunan bilâdı coğrafyası. Yunan akvâmı. Yunan aʿsarı hurafiyesi. Teru'e muhârebeleri. Isparta, Atina. Yunan ve Fars muhârebeleri. Makedonya, Epir. Yunan maʿarıf ve medeniyet ve mezâhibi.

-5-

Yunan bilâdı coğrafyası

Yunanistan kadîm dâ'iresi şimâlen İlirya (bilâd-ı Boşnak) ve Misya (Sarb), cenûben Bahr-ı Rum (Akdeniz), şarken Rumilinin cüz'i şarkisinden ʿibâret olan Trakya ve Adriyatik (Venedik körfezi) ile mahdût bir kıtʿadır.

Şu kıtʿanın hâvi olduğu bilâd dört büyücek aksâm-ı tabiʿiyeye ve her kısım dahi bir takım küçük dâ'irelere munkasımdır.

Aksâm-ı erbaʿa-i mezkûrenin birincisi İpiros (Yanya) ve Tesalya (Tırhala), ikincisi Arnavud bilâdının cezâ'ir şimâliyesiyle Rumilinin cüz'i garbisini teşkil eden Makedonya, **[117]** üçüncüsü bilâd-ı Rumdan ʿibâret olan Helas, dördüncüsü Beloponis (Moraşbe cezîresi) dâ'ireleridir. Bilâd-ı merkûmeye (Ağrikya) nâmı itlak olunmuştu.

Baʿzı coğrafya kitaplarında kıtʿa-i mezkûre şimâli, vasati, cenûbi iʿtibarıyla üç kısım iʿtibâr olunmuştur.

Kısm-ı şimâli kamboni dağları ve komatya silsileleriyle tefrik olunur. Kısm-ı vasati silsile'i mezkûreden kordos berzahına kadar mümted mahallerden, kısm-ı cenûbi Moraşbe cezîresinden ʿibârettir.

-6-

Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi

Yunanistanın en ibtidâki ahâlisi Palascı (Palazgı) tâ'ifesidir. Terakıs, Elirni, Elnus, Vardani, Pe'onis kabileleri Balazgı akvâmdan Vâje'i (Eke'i), Olis, E'onis, Dori takımları da Alnoslardan inşiʿab eyledi.

Olis tâ'ifesi pek büyük bir kabile olup ibtidâ tesâliya kıtʿasının cihet-i şimâliyesinde sâkin idiler. Sonraları Peloponis dâ'iresine yayılmış ve hicretten mukaddem ki on dördüncü ʿasırda Yunanistanı terk ile Anadolu taraflarına geçmişlerdir.

[118] Doru tâ'ifesi Tesalya civârında -el-yevm Doris denilen kıtʿada- idiler. Sonraları mağara ve Girid dâ'irelerine nakil eylediler.

Aha'i denilen kabile Olis füruʿundan maʿduddur. Olislerin Peloponis dâ'iresini vatan ittihâz eyledikleri vakitlerde içlerinden bir tâ'ife ve o dâ'irenin iha'iya tesmiye edilmiş olan parçasında sâkin olduklarından Onam ile şöhret verdiler.

Usul-i akvâm ʿaddolunan kabâ'il-i mezkûrenin füruʿu çoktur. Başlıcaları yazdıklarımızdan ʿibârettir.

-7-

Yunanistanın Bedâyet Meskuniyet ve A'sar-ı Hurafiyesi

Kable'l-Hicre

(2265-3062)

Yunanistan kadîm kıtʿasının bedâyet meskûniyetinden Farsların tecavüzlerine kadar geçmiş zamânlara müteʿallık vakâyıʿın çoğu meçhûl ve maʿlum olanlarında ekseri hurafat ile mahlûdtur.

[119] Muvarrihlerin ekseri Yunan tâ'ife-i kadîmesini evlad-ı Nûh'dan Yafan (Yavan)a nisbet ediyorlar. (yunan) bunun muhrifidir. Heridotun yunan aslıya da'ir olan rivâyetinde buna yakın birşeydir.

Helâs- Yavan'ın Helâs, Terşiş, Ketim, Dodayim nâmlarıyla müvessim oğullarından Terşiş Asyayı sağirâya, ketim, İtalya denizi sahiline, Dodayim Reriste şehrinin cenûb tarafında vakiʿ Arnavud bilâdının bulunduğu mevkiʿe giderek tavattun eyledikleri gibi Halas dahi takriben hicretten (3062) sene mukaddem başında ki kalabalıkla Yunanistanın garb cihetinde bulunan kıtʿaya ʿazimet ve orada tarh-ı süknâ ve ikâmet eyledi.

Şu tâ'ifenin evâ'il hallerinde taʿiş ve tavattunları hayvânat-ı sâ'ireye yakın bir surette olup hepsi vahşetle me'lûf edilir. Koyun otarırlar, dağlarda ki mağaralarda yatıp kalkarlar idi. Köklerinden, giydikleri hayvanât derilerinden ʿibâret idi. Şu hal üzere ʿömür geçirirken sonraları içlerinden palazgı nâmında birisi pelut bulup yemeğe başladıklarından Palazgıyı re'is ittihâz ile ona nisbetle şöhret verdiler.

[120] Titâniler- o esnâda Finikeden titâni dedikleri tâ'ife Yunanistan'a hicret eyledi. Ahâli-i asliye ile birleştiler. Ve ahâli-i merkûme onlardan baʿzı maʿarıf ahz ile vahşilikten kurtulmağa başladılar.

Yunaniler titânileri Uranüs evladı iʿtikâd etmiş ve Finikelilerin maʿbudları olan Uranus (sema) Saturus (zahel), Jupiter (müşteri) gibi yıldızlara tapmışlardır. Şu isimlerin her birisi vaktiyle birer insana mahsus idi. Müsemmaları birer cihetle kesb-i iştihâr ettikleriçün sonraları aralarında maʿbud ittihâz ettiler. Hurafat-ı yunaniyenin aslı budur.

Titâniler Yunanistan'da ba'zı şehirler yaptılar. Libanto Körfezinin yanında ki sisom şehri bunların âsârındandır.

Titaniler Hazret-i İbrahim ʿAleyhisselâmın ahar eyyamına tesâdüf eden (2478) de Argos şehrini bina etmiş oldukları mervidir. Bunların hükümdârlarından Oğiraş nâmında bir şahış rivâyet olunuyor. Zamânı kable'l-hicre (2418) târihinde imiş.

[121]

-8-

Atina Şehir ve Hükûmetinin Coğrafyasıyla Vakâyi‘-i Târihiyesi

Kable’l-Hicre

(1690-2265)

Atina şehir ve mevkiʿi -ʿOsmanlılarca Atina deyu meşhur olan şehr-i kadîme Yunanlılar (Esinâ) ʿAraplar (Medinetü’z-zeytün) Fransızlar (Etin), İngilizler (Etniz) derler. Şehr-i mezkûr Yunanistan’ın şark cihetinde bulunan küçük Atikaşebe cezîresindedir. ʿarz-ı şimâliden (36,27) tûl-i şarkiden 38,23 noktada ve denize bir buçuk saʿat mesafesi olan Akropol tepesinin eteğindedir. Sonraları şehrin iç kalesi Akropol diye şöhret verdi.

Atina şehrinin Falirus, Munihya, Portoliyun (pire) nâmlarıyla maʿruf üç ʿadet iskelesi olup şehirden pire iskelesine kadar iki büyük duvar çekilmişti.

Şehr-i yedi kısmı ve on üç dervazeyi şamil ve Erbağos, Odyon, Britanyon, Bakilus, Akadamya, sekiz köşeli bir cism-i berc, Likiyos gibi büyük büyük binaları ve Jupiter, **[122]** Rüzgâr, Sifes, İntişar heykellerini ve Necûs, Heridos Antikyos tiyatrolarını hâvi idi. Ebniye’i mezkûrenin hepsi sanayiʿ garibe ile yapılmış ve nakkaşlar, suretler ve türlü türlü yazılar ile müzeyyen bulunmuş idi. İnkilâbat-ı devran cümlesini harab ederek meydânda sanayiʿ asliyesini andıracak âsâr-ı ʿatikadan başka bir şey bırakılmamıştır. Atina arazisi el-yevm âsâr-ı ʿatikaca hazine itlak olunacak bir haldedir.

Kagropes- Titanilerin inkirâzından iki ʿasıra karib zamân mürurundan sonra Kable’l-Hicre (2265) târihinde hekimayı Mısırdan Kegropos Yunanistan’a hicret ve orada on iki medine bina eyledi. Atina şehri o Medinelerin birincisidir. Kegropos ol vakit yunanilere riyâset etmekte bulunan zatın kızını tezvic eylediğinden kayın pederinin vefâtında Yunanistan hükûmeti kendisine müntakil oldu.

O târihlere kadar Yunanistan ahâlisi cemʿiyet-i müttemeddine suretiyle yaşamak bilmeyip her familya suret-i müteferrikada taʿiş eder ve hepsi bir şahsın riyâseti altında bulunur idi. Kegroposun himmetiyle medeniyet yoluna girmeğe

başlayıp on iki kabileye bi't-taksim her kabile zikrolunan Medinelerin birisinde yerleştirildi. Ondan sonra buğday ve zeytin ziraʿat **[123]** ve (Eri'obagos) ʿunvanıyla bir mahkeme teşkil edip izdivaç ve defin-i emvât gibi muʿamelât hakkında bir takım kaʿideler dahi kabul ettiler.

Kegroposun ʿâsıması Atina şehri idi. Kendisinden sonra kernâ'us ve baʿdehu Emfiktiyun Atina merbutâtında birer divân teşkil ederek her divâna birisi aʿayandan ve diğeri ʿavamdan ikişer na'ib nasb edilmiş ve kabâ'il-i ʿalâ'l-ʿumum dâ'ire-i ittihat ve intizama alınmıştır.

Hariçten o dâ'ireye girmek isteyenlere " emfiktiyun şehirlerinden hiç birisinin harabını muhib olacak muʿamelede bulunmayacaklarına, yunan gemilerini denizde seyirden menʿ etmeyeceklerine, maʿbudlarının mallarını yağma edenlere, yahut başkasının yağma etmesine göz yumanlara ağır ʿukubet göstereceklerine" yemin ettirildikten sonra dâire'i ittihada kabul olunmak üzere bir kaʿide'i merʿiyye vaziʿ eylediler. Ol vakite kadar dâ'irelerine civâr mahallerde te'sis eylemiş olan küçük cumhuriyetler Emfiktiyun zamânında yunan hükûmetine kesb-i münasebet ve irtibât etmişlerdir.

Emfiktiyun'dan sonra hükümdâr olan Erihsuniyosu volkan ile Minrovanın oğlu deyu iʿtikâd ederler idi. **[124]** Esinâ dedikleri maʿbedleri için zeytün ağacından bir heykel yaptırdığından şehir Esina (atina) nâmıyla şöhret bulmuştur. ʿAraplarda o heykel münasebetiyle Atinaya medinetü'l-zeytün itlâk eylediler.

Erihsoniyus hakkında türlü türlü hurafat rivâyet olunuyor. Güya anası Minreve bekâretini muhafaza eylediğinden Erihsonyos kendisine oğlu olmak üzere gökden yere düşüp bir ayağı topaş olmuş ve Sakardısın kızları yerde bulup Minreveye götürdüklerinde heykelde terbiye ile büyütülmüş imiş.

Erihsoniyus hükümdâr olduktan sonra ʿadalet ve umûr-ı siyasiyece herkesi memnun edecek derecede hizâkat gösterdi.

Erihsoniyusdan sonra birinci Bendiyun, Erihsosikinci Kegropes, ikinci bendiyon müteselsilen hükûmet eylediler.

İkinci Bendiyundan sonra hükümdâr olan Eseryus (İfes) hurefat-ı yunaniyeden olmak üzere Terzine şehrine giderek oranın hükümdârı Petisyosun kızıyla izdivaç ettikten sonra kılıcını bir kayanın altında sakladığından oğlu **[125]** dünyaya gelipte o kayayı yuvarlayabilecek dereceyi buldukta kılıcı alıp yanına gelmesini zevcesine tavsiye etmiş ve oğlu Sisyus mezbûreden tevellüd edip büyüdükte babasının vasiyeti üzere taşın altından kılıcı ahz ile berren atikaya giderken yolda pek çok hırsızlar ve canavarlar öldürmüş imiş.

Eseryus iʿtisâb hükûmetiçin ʿaleyhinde ʿisyân gösteren biraderzadeler ile muhârebeye tutulmakla muzaffer olduktan sonra geride ʿazimet ve oralarda insan yemeğe Haris Minotaros nâm canavarı telef etmiş ise de oğlu Sisyosu o canavarın yutmuş olduğunu tahayyül etmekle kendisini Akdenize itmiş idi.

Eseryusdan sonra oğlu Sisyus hükümdâr oldu. Atina hükümdârlarının en makbulü ve sülünün mü'ehhiren ıslah eylediği nizâmatın vaziʿ budur.

Sisyus'un nâmını Yunanilerce tahlid eden esbâbın büyüğü kendi nâmına nisbetle yaptırdığı sisyum heykelidir.

Sisyus Amazona ʿazimetle harben galebe ve oranın kraliçesi Antiyobuyu esir etmiş ve büyük Atika'ya hücûm eylemiş ise de mağlub olmuştur. Sisyus sonraları Sekirus ceziresine gittikte hükümdâr Likosun hıyanetiyle **[126]** maktûl oldu. Cenazesi Sekirusda kalmışken kable'l-hicre (1901)de kemikleri Atina'ya getirilip Sisyum heykeline vaziʿ olunmuştur.

Sisyosdan sonra Minisyostos Atina hükümdârı oldu. Meşhur True muhârebesi bunun hükûmeti zamânına müsadif olmakla yunanilere haylimuʿavenette bulunmuştur.

Minsistostan sonra Dimofun, Aktestisis, akidas, semitis, milansos, kadros müteselsilen hükümdârlık eylediler.

Kadros şu hükümdârların son kişidir. (1690) da Peloponise tâ'ifesinin Atina'ya hücûm eyledikleri cihetle güya " Atina hükümdârı Kadrosun nefsine zarar dokunmaz ise muzaffer olursanız" deyu Hatef gaybı haber verdiğinden şu tâ'ifenin re'isi bunu

ʿaskere tefhim ile Kadrosa zinhar mazarrat vukuʿa getirilmemesini tavsiye etmiş imiş. Keyfiyet Kadrosa ve Atinalılara münʿakis oldukta kadros kendisini bildirmeyecek bir kıyafetle hafiyen Peloponise ʿaskeri içine gidip orada bir münazaʿa çıkarmış ve esnâyı münazaʿada maktûl olup Atina muhafazasıçün nefsini kurban vermiş olduğunu Peloponise ʿaskeri **[127]** işittiklerinde hezimet korkusuyla muhârebeden ferağat ve yerlerine ricʿat etmişlerdir.

Kadrosun vatan-ı selâmeti için nefsini kurban vermesi Atina ahâlisi içinde nâmını büyüttüğünden şanına riʿayet mahsusa olmak üzere kendinden sonra Atina hükümdârlığı ilga ve Erhun ʿunvanıyla Atina'da bir cumhuriyet ihdas olundu. Kable'l-Hicre (1690)

-9-

Tru'a Muhârebesi

Kable'l-Hicre

(1892-1902)

(Tru'a) Asyayı sağiranın kısm-ı garbisinde bir medinenin ismi idi. Şu medinenin mevkiʿ Çanakkale Boğazının haricinde ve Anadolu sahilindedir. Denizden uzaklığı iki ʿaskerin hareketine kifayet edebilecek derecede idi.

Yakın vakte kadar medine'i mezkûrenin vücuduna Tru'a Muhârebelerinin şöhretinden başka delil yok idi. Bundan on sene mukaddem Cermanyalı Doktor Hanri Sulmen Asyayı sağiraya seyahatle şehr-i mezkûrun harabelerini bulmuştur.

[128] Tru'a hükümdârı Beriyamusun oğlu Paris Lakonya hükümdârı Menela'usun dokuz yaşında bulunan zevcesi heylaneyi Tru'aya kaçırdığından bu madde yunanilerin namusuna dokunup Muharebat-ı mezkûreyi netice verdi. Binâ'enʿaleyh ahz-ı intikâm için yunaniler tedârikat-ı harbiyeye vakitler sarf ederek meydana getirdikleri bin sekiz yüz aded sefineye yüz binden ziyâde ʿasker vaziʿiyle şu kuvve-i cismiye hicretten (1902) sene mukaddem harekât-ı Tru'a şehrini muhâsara eyledi.

Yunan ordusu Menelaosun karındaşı Kahraman meşhur ağa mennun kumandasında olup Kuruntos, Sisyon, Eşil, Patrokol, Ergos hükümdârı Deyumya, Kahraman Olis, hekim meşhur Mentur iş bu ordu içinde idiler. Tru'a ordusuda Beriyamusun ve karındaşı Hektor ile serbidon ve İnyas nâm bahadırların kumandalarında idi. Muhârebelerde ibtidâ yunaniler galebe eyledi. Güya maʿbudları bir tepe üzerinde şu muhârebeleri temâşâ ederlen yunaniler etrafında bulunan ahâliye sarkıntılık eyledikleri için aralarına nifak düşürdüklerinden ağa memnun ile eşil meyânelerinde yüz gösteren ihtilaf muhâsaradan ʿadem istifâdeye sebep olmakla **[129]** on sene müddet ikdâm etmiş oldukları halde Tru'ayı zabt edemediler.

Sonra Olis sandıklar içine ʿasker koyup desise ile şehre soktu. Bu tedbir ile Tru'ayı istilâ ve şehri serâpa tahrîb ve yağma eylediler. Baʿde'l-galebe Beryamus ile oğullarını bi'l-ʿidâm ʿâ'ilesini esir etmişlerdir.

Tru'ayı muhâsara edenler zaʿimlerce maʿbudlarının gazablarına uğradıkları cihetle ʿavdet ederken herbirisi bir belâya tesadüf eylediği gibi Olisin dahi bindiği gemi paralanıp on sene müddet dar-ı diyarından cüdâ ve zamân seyahatinde hayli bilyeler ile düçâr-ı ibtilâ olmuş imiş.

Yunani şaʿir meşhur Omiros Tru'a muhârebelerini (İliyada) ʿunvanlı kasidesinde tafsil edip şu vakıʿa pekte esassız değil iken ifâdatını hemen aslı bile inkâr olunacak derecede hurafat ve mevhumat ile karıştırmıştır.

Olisin seyahatine da'ir Omirosun (Odis) ʿunvanıyla meşhur bir kasidesi vardır. O kasidede bu seyahat maddesi dört kısma taksim ile birinci kısımda Olisin bindiği gemi paralanıp kendisi Ocicya (mohom) ceziresine düşdüğünden zevcesi Neblubanın ʿaşıklarından dolayı **[130]** mezbûre ile oğlu Talmak için bir merkez-ı hatırda olduğu halde cezire'i mezkûre hükümdârı Kalapso'nun biraz müddet yanında ikâmetle mazhar-ı riʿayet olduğu ve kalapso'ya mahsus olan sarayın Tosifâtı, ikinci kısımda Ocicya ceziresinden çıkıp Atika'ya vusulüne kadar serkezişti, üçüncü kısımda eminleri çoban Omidosun hanesinde oğlu Talmak ile birleşip zevcesinin aşıklarından nasıl intikâm almalarına da'ir vukuʿbulan müzakereleri, dördüncü kısımda intikamın ne suretle icra edildiği tafsil olunmuş ve şu kaside Fenelunun yazmış olduğu meşhur Talmak romanına esas olmuştur.

-10-

Atina cumhuriyeti

Cumhuriyetin teşkilinden sonraki vakâyıʿ-i târihiye

Kable'l-Hicre

(916-1690)

Peloponis tâ'ifesinin Atina'ya hicretlerinden sonra Atina hükümdârı Kardos nefsini vatan selâmetine kurban vermiş olduğu ve şanına riʿayeten kendisinden sonra **[131]** hükümdârlık ilga olunarak Erhun ʿunvânı altında bir cumhuriyet ihdâs edildiği yukarıda yazılmıştır.

İş bu cumhuriyetin bedâyet teşkili olan hicretten mukaddem ki (1690) târihinde Kardos'un oğlu Midon cumhuriyetin riyâsetine taʿyin olundu. Midonun vefâtına kadar riyâset ʿuhdesinde kaldı. Vefâtından sonra Erhunların her birisine onar sene ve bir vakit sonra birer sene müddet tahdid eylediler.

(1336) târihine kadar Erhunluğa Midonun evlâdı mutasarrıf olmuşlardır. Bundan sonra Erhunluk müddeti yine on sene bi'l-iʿtibâr artık Midonun evlâdına münhasır tutulmayıp ʿâ'ilesinden her kim intihâb kazanır ise o taʿyin olunur idi.

(1305) senesinde Erhunluk müddeti yine bir seneye tenzil edildi. Fakat Midonun ʿâ'ilesine de inhisâr sureti lağv edilerek şart-ı ehliyetle mukayyid olmak üzere her hangi ʿâ'ileden olur ise olsun münasipleri Erhun intihâb olundular.

Erhunlar mukaddemleri padişahlar gibi nâfizü'l-kelâm ve merʿi idiler. Sonraları zaʿifa tesâdüf etmekle iʿtibârları pek ziyâde eksildi. Hatta Erhun bulunan zâtın taht-ı riyâsetinde ki **[132]** dokuz aʿzanın herbirisi bi tarikü'l-galebe Erhun nâmıyla yâd olunmağa başladı.

Erhunların iʿtinâ eyledikleri mevâdın başlıcaları Bahus, Eplun, Deyana nâmlarıyla yâd olunan aʿyâd-ı milliye ve eytâm işleriyle emûr-ı irsiyeye müteʿallıka mesâ'il idi.

Erhun ʿunvanının efrâd-ı aʿzaya taʿmiminden sonra birinci Erhun re'is sıfatında bulunup ikincisi emur-ı dîniye, üçüncüsü emûr-ı ʿaskeriye ve hariciyeye mürecciʿ ittihâz olundular.

Atina'nın en parlak zamânı Kardos sülâlesinden (1280) târihinde tevellüd eden Sülünün Erhunluğu vaktinde idi. Sülünün zamânından evvel Atinalılar eşrâfın mezâlimi ve fakir ve zaruret belliyesi altında muʿazzeb idiler. Şu haller fesâd-ı ʿumumiye istiʿdâd verdiğinden idâreyi yoluna koymak üzere iktidârına iʿtimâd eyledikleri Sülün (1216) târihinde Erhun intihab olunmakla vatanın saʿadet halini te'min için bir takım nizâmat-ı cedide vaziʿ etmiştir.

Sülünün vaziʿ eylediği nizâmatın hülâsası "erhun bulunan zât emûr-ı siyâsiyece her türlü kuvve-i tasarrufiyeye mâlik ve bi'l-cümle velât-ı erhunun emirine tabiʿ **[133]** bulunmak ahâli dört kısım iʿtibârıyla beş yüz mademni buğdaydan ziyâde irâd-ı senevisi olanlar birinci ve üç yüz mademni buğdaydan beş yüze kadar hâsılât-ı seneviyesiyle muhârebede eseb iʿtâsına kudreti bulunanlar ikinci ve senevi iki yüz mademni buğdaydan aşağı irâde mâlik ve bir çift öküz beslemeğe muktedir takımlar üçüncü ve kısm-ı salisin madonundakiler dördüncü kısım ʿad olunmakla birinci sınıf iʿtibâr olunan me'muriyetler kısm-ı evvel ashabına münhasır olmak, ikinci sınıf me'muriyetlerinde kısm-ı sâni ve sâlisden me'murlar istihdâm edilmek, ikinci kısım efradından süvâri ve üçüncü kısımdan ağır silahlı piyâde ʿaskeri kullanılarak dördüncü kısmın her türlü vergiden muʿaf tutulmalarıyla beraber bunlar hafif silahlı piyade ʿaskerlikte bi'l-istihdâm me'muriyât-ı sâ'irede kullanılmamak ve Erhunların ve sa'ir hükkâmın intihâblarında aksâm-ı erbaʿa-i mezkûrenin esuvât hakkı ceryân etmek, Senato nâmıyla dört yüz aʿzâdan mürekkib bir hey'et ikamesiyle aksâm-ı merkûmenin her takımından hey'et-i mezbûre aʿzalığına yüzer nefer alınmak, gerek tasarrufât ve hayat ahâliyenin gerek nizâmat-ı bilâdın muhafazalarında Eri'obagos denilen mahkemenin her türlü salahiyetleri bulunmak" maddelerinden ʿibâret idi.

[134] Nizâmat-ı mezkûre ahşabdan levhalar üzerlerine yazdırılarak ibtidâ Atina'nın iç kalʿesi olan Akropoldeki kasr-ı hükkama ve sonra Britanyon denilen sa'ir kuzat-ı maʿrufeye mahsus kasırlara teʿallık olundu.

Bunlardan başka bir mükemmel kütüphane'i ʿumumi yaptırılıp derûnuna pek çok kütüb-i nefise konuldu. Çocukların tedris ve terbiyeleriçün lüzumu kadar ʿulemâ, şaʿira ve sanʿatkârân celb ve ikâme edildi.

Atina'da hayli ebniye'i müntezime yaptırılarak şehrin tezyinâtı bir suret-i mükemmeleye iblâğ ve Jüpiter heykel ʿazimine de vaziʿ esas ettirildi.

Bu işler yoluna konulduktan sonra iktisâb edeceği fevâ'id-i siyâsiye ve medeniyeden ebnâ-i vatanını müstefid etmek ve on sene müddet mümted olmak üzere bir seyâhat-i ihtiyar edip Mısıra ve Lidyaya kadar ʿazimet eyledi. Lakin kendisi Yunanistandan çıktıkta idâre-i hazıranın intizamına halel gelmez iʿtikâdında iken kendisinden sonra türlü türlü uygunsuzluklar yüz gösterdi. Yerine ikâme eylediği Besternos hasımlısının hücûmuyla mecruh ve Atinadan matrûd olduğundan on sene kadar ötede beride dolaşıp **[135]** cemʿ eylediği kuvve-i ʿaskeriye ile Atina'ya ʿavdet ve hasımasına galebe ile bi'l-istiklâl icrâyı hükûmet etmeğe başladı. Sülün seyahatinden ʿavdet eyledikte her iş vaziʿ ettiği noktadan erilmiş ve Bisteranos Erhunların hükmünü yed-i ihtilâsına alıp zirve'i istibdâda çıkmış olduğunu görmüştür.

Lakin Bisteranos kuvve-i istibdâdiye ile zemâm-ı idâreyi tamamıyla yed-i istiklâline aldıktan sonra Sülünün Kavaneyn ve nizâmâtını muhafazaya başlayıp ʿadl ve mürüvveti iltizâm eyledi.

Zamânında Atinalılar hayli rahat ve saʿadet bulmuşlardır. Etrafından topladığı hüküma ile serâyını bir medrese'i hükûmete döndürmüş ve şaʿir Omirosun ol vakte kadar şunun bunun yedinde müteferrik olan işʿarının ekserini bir yere cemʿ ettirmiştir. Bisteranos (1149)da vefât ederek yerine oğulları Hiparus ve Hipyas halef oldular.

Hipyarhos Atinalı bir karı hakkında ba'zı gûne fenalık gösterdiğinden mezbûrenin karındaşı Aristobiton ba'zı eşhâs ile bi'l-ittifâk milletçe icrâ olunan bir alayda Hiparhosu urup öldürdüler.

[136] Hipyas karındaşının intikâmını almak için mezâlimini çok ileriye götürdü. Atina ahâlisi Ispartalılardan istiʿane ile Hipyas'ı tard eylediler. Hipyas ol vakit Fars padişahı bulunan birinci Daraya ilticâ eyledi. (1132)

Lakin Hipyas tard olunduktan sonra Atina'da idâreye sükûnet gelmeyip ru'sadan Kılıstinos ve İsagorsun her birisi Kalay hükûmetinin bir tarafına yapışıp keşâkeşle muʿarazaya başlamış oldukları halde kalıstinos galebe ve isagorsi tard etmekle Kalay hükûmet yed-i istiklâlinde kaldı. (1130)

Kalistinos Sülünün nizâmâtını baʿzı mertebe taʿdil ile senatonun aʿzâsını beş yüz nefere ve ahâlinin esnâfını on kısma iblağ etmiştir. Şu taksim her kısımdan bir fırka ʿasker ihrâcını teshil eylediğinden Atina'nın kuvve-i ʿaskeriyesi büyüdü.

Bu sırada tarik-i takdimde yürümeğe çalışan Ispartalılar hükümdârları Kalyominis kumandasıyla Kalistinos ile muʿarazaya kıyâm ederek Atinalılara karşı harben mağlub oldular. Şu muʿarazanın bedâyet şüyuʿunde asyayı sağirada bulunan Hipyas bi't-tekrâr hükûmeti yakalamak hülyasıyla Atinaya **[137]** doğru gelir idi. Ispartalıların mağlub olduklarını işittikte yine Daranın yanına gitti. Dara ise o aralık Yunanistanı istilâ etmeği kararlaştırmıştı. Hipyasın dehâlet ve teşviki efkârına bir kat daha kuvvet verdi.

Binâ'enʿaleyh (1112)de Farslarla yunaniler beyinlerinde muhârebeler başlamıştır ki atide beyan olunacağı veçhile şu muhârebeler çok zamân imtidâd eyledi.

-11-

Isparta Coğrafyasıyla Farsların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

Kable'l-Hicre

(1112-2502)

Isparta şehrinin mevkiʿ Lakdomuna denilen medine'i kadîmedir. Vaktiyle Lakonya memleketinin kaʿidesi ve Peloponis dâ'iresinin en büyük medinesi idi.

Medine'i mezkûre İnos ve Tinaz nehirlerinin denizden yirmi mil mesafe buʿdunda mensub oldukları Eyuret nehrinin sağ tarafında altı mil muhiti bulunan bir vadi içinde idi.

[138] Şu vâdi şarken ve garben Taykit ve bürütün silsileleriyle mahdutturlar.

Ispartalıların harise'i memleket iʿtikâd ettikleri Filkiyekus heykeli şehrin sağ tarafında vakiʿ Akropolis tepesinde idi.

Akropolis tepesinin kurbunda heyâkel ve temâsil ile memlû bir bakʿa var idi. Ispartalıların senâtoları ve kuzata mahsus meclisleri şu bakʿada tecmiʿ ederler idi. Mevkiʿ mezkûrda farslardan iğtinâm eylemiş oldukları mallardan yapılmış bir revâk ve maʿbudât-ı yunâniyenin aʿzami olan Eplone ikrâmen genç oğlanların ve kızların rakslarına mahsus- Hurs nâmıyla maʿruf- bir meydan dahi var idi.

Ispartadaki ebniyenin büyükleri Neptun heykeli ile bir tiyatro idi. Bunlarda devâze'i şehrin yanında bulunan Delb nâm mahalde bina kılınmışlar idi.

Ispartalılar " nakısü'l-aʿzâ doğan çocukların vatana fa'ideleri olamaz" diyerek hayatlarını istemediklerinden öyle çocukları ilgaya mahsus Isparta civârında Deromes demekle maʿruf meydân içinde bir büyük çukur var idi.

[139] Kalʿa ve istihkâm ahâlinin şecâʿatini izâle edecek şeylerdir iʿtikâdıyla Ispartalılar kalʿaya iʿtibâr etmezler idi.

El-yevm şehr-i mezkûrun mevkiʿ kadîminde baʿzı asâr-ı ʿatikaddan başka bir şey yoktur. Eski Isparta'nın enkazından yapılmış olan müstera medine'i mevcudesi mevkiʿ mezkûrun dört kilo metre beʿidindedir.

Kornifusun oğlu Esperton hicretten (2502) sene mukaddem zikrolunan vâdiye gelerek başında bulunan galebelikle bi'l-ittihâd Isparta şehrini bina eyledi. Isparta hükümdârlarının birincisi budur. Bunun teşkil eylediği ʿâ'ile-i hükûmet Heraklid tâ'ifesinin o havâliyi istilâ ettikleri zamâna kadar mümted olmuştur.

Ispartondan sonra Lilkos, Milis, Eyotas, Lakdomon tertip üzere hükûmet eylediler. Lakdomonun bedâyet hükûmeti (2199) târihindedir.

Isparta medinesi lakdamon zamânında tevsiʿ etmiş ve Lakdamonun şöhretini almıştır. Lakin Omiros işʿarında Isparta ile Lakdamon Medinelerini başka gösteriyor.

Baʿzı muvarrihlerin rivâyetine göre Isparta arazisinde ibtidâ Lice tâ'ifesi mütevattın ve Lilkos tâ'ife-i mezkûrenin **[140]** birinci hükümdârı idi. Jüpiterin oğlu

Lakadmon Isparta şehrini bina ve nâmına nisbetle Lakadmon tesmiye eyledi. Bina'en aleyh tâ'ife-i mezkûre dahi Lakadmoniler nâmıyla müştehir oldular.

Lakadmon ʿâ'ilesinden gelen hükümdârların son kisi olan Tiyaminos zamânında devirleriyle Heraklid tâ'ifesi oraları istilâ etmişlerdir. Şu istilâ sırasında Lakonya memleketi Heraklid Kumandanlarından Eristodimis'in hissesine isabet eyledi.

Eristodimis esnâyı muhârebede fevt olduğundan oğulları Eyoristis ile Perokilis bi'l-iştirâk hükümdârlıkta bulundular. Şu iki hükümdârın her birisinden bir ʿâ'ile-i hükûmet inşiʿab etmekle ʿâ'ilenin birisi Eyoristisid, diğeri Proklisid nâmlarıyla maʿrufturlar. Hepsinin isim ve târihlerini muşaʿar aşağıda bir cetvel derç edeceğiz.

Heraklid ve Dori tâ'ifeleri Isparta dâ'iresini istilâ eyledikleri vakit oralarda bulunan Lakolu ve Eha'i kabilelerini taht-ı hükûmete alarak cizyeye rabt ve ister istemez hizmet-i ʿaskeriyede istihdâm eylediler.

Eyoristis ve Prokolis vefât ettikten sonra ʿâ'ileleri bi'l-iştirak hükûmet ederken aralarında husumet kapısı **[141]** açıldığından şu kapı Lıkargos'un zamânına kadar açık kalmış ve onun vaktinde kapanmıştır.

Likargos hükümdâr değil idi. (1506) târihinde vefât eden Isparta hükümdârı Polidkotosun karındaşı idi. Polidkotos vefât eylediği vakit zevcesi hamile olduğundan onun hamlinden başka meydanda varis-i malik olacak evladı yok idi. Likogos hamil mezkûrun veladetine intizaren emur-ı hükûmeti nibâyet suretiyle idâreye başladı. Zevce'i mezbûre Likargosa numâyân olan meyil ve ʿalâkası üzerine çocuk doğduğu vakit hafiyen ʿidâm edilmek ve hükûmet Likargosa kalmak üzere izdivâca talep gösterip şu talebi Likargosa açtıkta Likargos pek çirkin gördü ise de kerhini meydana koysa mezbûre çocuğa bir ihânet eder mutalaʿasıyla zamirinde olanı ifşâ etmeyerek çocuk dünyaya geldikte kendisi hafiyen iʿdâm etmek üzere yanına göndermesini mezbûreye ifade etti. Çocuk tevellüd ederek yanına gönderildiğinde Likargos derhal erkân ve aʿyânı cemʿ ile " Isparta'nın hükümdâr-ı meşruʿu şu çocuktur" deyu iʿlân ve çocuğu Harla'os tesmiye ile bi'l-muhafaza emur-u niyâbeti idâreye devam eyledi.

Bunun **[142]** üzerine hakkında mezbûrenin tahdis eden husumeti rahatsızlığını muceb olduğundan Ispartayı terk ile Girit ve Mısır taraflarına girmiştir.

ʿAzimetinden sonra Isparta'nın her tarafını fesâd istilâ eylediğinden ahâli Likargosu celb ile emur-ı niyâbeti kendisine tefviz ettiler. Binâ'enʿaleyh Likargosun vaziʿ eylediği nizamâtın hüsn-i idâreci büyük te'sirâtı görülmüştür.

Nizâmât-ı mezkûrenin hülâsası " ahâli üç şuʿbeye munkasım olup birinci şu'be olan Isparta'da sâkin fatihler (Heraklid ve Doriler) tâ'ifesinin bir kısmı me'muriyât-ı ʿumumiye ve diğer kısmı ʿaskerlik hizmetlerinde kullanılmak, ikinci şuʿbe ʿad edilen Isparta'ya civar Medinelerde sâkin bir yası (Lakoni) tâ'ifesi hürriyet tameyi ha'iz olup fakat kuvve-i siyasiyeden hissedâr olmamakla berâber ziraʿat ve sanaʿatle bi'l-iştigâl ellerindeki araziden hükûmete vergi vermek ve muhârebe zamânlarında teçhiz-i ʿasker hizmetinde bulunmak ve üçüncü şuʿbe ʿad olunan Helosiler (köleler) takımları Isparta'da sâkin olanlara ʿa'it araziyi ziraʿatle baʿzen mesalih-i ehliye ve harbiye hizmetlerine kabul edilmek" maddelerinden ʿibâret idi.

[143] Bu nizâmât ile Ispartalıların arazisi 9000 hisseye taksim olunup ahâliden otuz yaşına ayak basanların şu hisselerden birisine ortak edilmesi ve bunların her birisi nizâmât-ı mevzuʿaya itâʿat ve ʿaskerden maʿarıf tutulmaları, mevludleri kuvvetli olmak için nisvânın jimnastik ile işgâl edilmeleri gibi bir takım nizâmât-ı ʿumumiye dahi vaziʿ olundu.

Ve kezâlik on sekiz aʿzadan mürekkib bir divân teşkil olunarak şu divânın riyâseti hükümdârlara tahsis edildi.

Nizâmât ve kavaʿid mezkûre hükmünce o târihinden iʿtibâren Isparta idâresi bir cumhuriyet şekline girmekle hükümdârlar o cumhuriyetin re'isi olmuşlardır. Bu icrâ'at ile ihtilâf sevdâsında olan mukaddemki hükûmet-i müşterekenin ihtilâfâtı dahi ber taraf olduğundan Isparta cumhuriyetine tabiʿ arazinin gittikçe ʿumrânı tezâyüd ve sükkânı teksir ederek çok vakitler nizâmat-ı mezkûreye halel gelmedi.

[144]

-12-

Misine Muhârebeleri Ve Ispartalıların Bakiye'i Vukuʿat Ve Ahvâli Kable'l-Hicre

(1112-1346)

Hicretten (1346) sene mukaddem Ispartalılar ile Misinalılar aralarında bir muhârebe kapısı açılmıştır.

Şu iki hükûmetin hudûdu üzerinde bulunan bir çayırda Misina zenginlerinden Polikar nâmında bir şahsın çobanları öküzlerini otlatıyor idi. Çayır sahibi hem çobanları hemde öküzleri satıverdi. Polikar hakikat-i hali öğrendikte iddiʿâya kıyam eylediğinden öküzlerin behâlarını tesviye etmek üzere çayır sahibi polikârın beraber alıp götürdüğü oğlunu hudut başında öldürdü. Polikâr Isparta hükûmetine müracaʿat etmiş olduğu halde daʿvâsına kulak bile verilmediğini gördükte hudûda çekilip Ispartalılardan eline geçeni iʿdâm ve ahz-ı intikam eyledi. Isparta hükûmeti polikârın taraflarına teslimini Misina hükûmetinden iddiʿaya ısrar eyledikte onlardan şu talebin tervicini iltizam etmediler.

[145] Bu sebepten ötürü Ispartalılar Misina aleyhine iʿlân-ı harb ederek ʿaskerle hudûdu tecâvüz ve merkez hareket olmak üzere dağ tepesinde bulunan Emfe kasabasını istilâ eylediler. Misinalılar evvel emirde Ispartalılara karşı duramadıklarından Lakonya bilâdında yağmagirlikle meşgul oldukları halde sonra kuvve-i kalbiye hâsıl eyledikleri cihetle bir gece içinde bağteten düşmana mukâbil bir istihkâm inşâ ve arkasından Isparta ʿaskeriyle harbe iʿtinâ etmişlerdir. Bu muʿamele Isparta ʿaskerinin gözlerini yıldırdığından muhârebeden ferağat ve memleketlerine ʿavdet ettiler ise de rast gelenin lum ve Takbihine tesadüf eylemeleri bi't-tekrâr Misinalılar üzerlerine hücûm etmelerine sebep oldu. Birinci muhârebede galip ve mağlub ma'lûm olmadı. İkinci muhârebede Misinalılar büyük zayiʿata tesadüfle ovada bulunan şehirleri düşmana bırakıp İtumi dağına çekildiler.

Güya muhârebede galebe kazanmaları hükümdâr familyasından bir kızın cehennem maʿbuduna kurban edilmesine mütevekkif idüğünü hatef gaybi haber vermiş imiş. İsmine karʿa isabet eden bir bakire kızın babası rüşvetle maʿbudlarından müsaʿade kazandığından şu kızın hükümdâr neslinden olmadığı Misinalılara ihbar olundu.

[146] Hükümdâr familyasından Aristodimos vatanın selameti için kendi kızını cehennem maʿbuduna takdim etmek istedi. Nişanlısı kızın bekrini daha evvel izâle etmiş olduğunu ortaya atması Aristodimosun namusuna dokunmuş olması kızı öldürmesini muceb oldu. Hatef gaybi ise böyle bikri izâle edilmiş bir kızın öldürülmesini cehennem maʿbudu kurban ʿad edemez haberini verdiğinden o sırada ʿinde'l-muhârebe maktûl olan hükümdârın yerine Aristodimosun iddiʿa eylediği hak verasetini kızını kat etmesi cinayeti iskât eyledi. Bundan sonra Aristodimos- kızı siyahlar giymiş, göğsünü, yarasını göstererek calib-i hüzün olacak muʿamelede bulunmuş olduğunu görmekle Aristodimos bu ru'yadan olacağını ve kızı haksız öldürdüğünü bi'l-istidlâl kızın kabri üzerinde nefsini katl etti.

Yukarıda gösterildiği veçhile Misinalılar bozulduktan sonra eytumi dağına çekilmişler ise de orada dahi mukâvemet edemediler. Ve memleketlerini düşmana terk ile Ispartalıların ayadi'i esaretlerinde kaldılar.

Misinalılar kırk sene müddet Ispartalıların kayd-ı esaretleriyle bağlı kalıp sıkıntıları tahammül olunacak dereceyi geçti. **[147]** Hükümdârları neslinden besaletine iʿitimad eyledikleri aristominisi üzerlerine kumandan intihâb ve Ispartalılara karşı iʿlân-ı ʿisyân eylediler.

İki taraf arasında yüz gösteren muhârebelerde Misinalılar galebe eyledi. Aristominis'in şu muhârebelerde gösterdiği şecaʿat hakkında ʿumumun takdir ve riʿayetini celb etmekle vatanına ʿavdet ederken tâ'ife-i nisvân yolları çiçeklerle tezyin ve istikbâl eden efrâd muzaffariyetini alkışlarla tahsin etmişlerdir.

Lakin Misinalıların Ispartalılar ʿaleyhlerinde kökleşmiş olan düşmanlıkları hiçbir veçhile za'il olamadığından aralarında bir büyük muhârebe daha vukuʿ buldu. Bu muhârebede yine Misina ʿaskeri galebe etmişken kol kumandanlarından ba'zılarını

Ispartalılar akçe ile kendilere meyil ettirmeleri galebenin öte tarafa yüz çevirmesini muceb olmuştur. Şu mağlubiyetten sonra Misinalılar İra dağına çekildiler.

Aristominis oradan arkası kesilmeksizin Isparta memleketine akın salmağa devam ederken iki defʿa esir olur kurtulmuş ve nihayetü'l-emir mecruh olarak bir gece İra kalʿasında uyur ve havanın pek ziyâde yağmurlu olması cihetiyle böyle **[148]** vakitte düşman hücûm edeceği hatırlara bile gelmeyip herkes ʿâlem-i istirahatte lakaydane bir surette zevkiyle meşgul bulunur iken esirlerden birisi fırsat vakti olduğunu o civardaki Isparta ordusuna bir takrib ile haber verdi.

Ispartalılar kazayı nâgihânı gibi bağteten hücûm ve kalʿeye duhul eylediklerini Misinalılar görmeleriyle beraber ıslahaya sarılıp üç gün üç gece muhârebeye devâme eylediler ise de galebe edemediklerinden Aristominis düşmanın muvaffakıyetle zekûr ve nisvânı bi'l-istishab oradan Rodos'a ʿazimet ve memleketlerini Ispartalılara terk ettiler.

Bu mağlubiyetten sonra Misina hükûmeti külliyen munkariz ve ahâlisi Ispartalıların haricgüzârı olmuştur. Bunlar evkât-ı mesâlimette Ispartalıların yerlerini ekerler ve muhârebe günlerinde himâyetlerine müteʿallık hizmetlerde bulunurlar idi. Şu ahvâl-i mahkûmiyet iştimâl Misinalılara nefislerini hayatlarından bıktıracak derecede te'siratı müstelzim oldu.

İçlerinden büyücek bir cemaʿat ayrılarak bir kısmı Arkadaya, diğer kısmı Alman taraflarına gittiler. Almanyaya gidenler Zenkli şehrini yapıp orada ikamet etmekle şehr-i mezkûr onlara nisbetle şöhret verdi.

[149] (1225) târihlerinde Ispartalılar Arkadiyanın Eyuret vadisinden yukarıda ki yerleri istilâ eylediler. Ve o yerler ahâlisi naçar ve nahoh Ispartalılara mutavaʿat gösterdiler. Bu suret ise Arkadiyalıların merzi'i ʿumumileri haricinde olduğu için aharü'l-emir tarafeyn aralarında muhârebeleri intaç eyledi. Lakin ʿinde'l-muhârebe arkadiyalılar mağlub olmakla arkadiyanın ʿasıması olan Süreyya şehri dahi Ispartalılara itâʿat etmiştir. (1182)

Ispartalılar Ergolide dâ'iresinide harben itâʿatlerine rabt ettikten sonra (1169)den (1146) târihine değin Ergolidelilerle aralarında muhârebeler devam ederek

ergolideliler dahi mağlub ve memleketlerinden Seyre ve Kinorya şehirleri Isparta memâlikine munzam oldu.

Bu futuhât Isparta hükûmetini yunanistanca mertebe'i ʿulyâda gösterdiğinden hükûmet-i mezkûre Hikmonya (birincilik) ʿunvanını ihrâz eyledi. Farsların târih-i tecâvüzleri olan (1112) sene sene değin artık yunanilerden hiçbir tâ'ife Ispartalılara karşı çıkmadılar.

[150]

-13-

Yunanilerle farslar aralarında muhârebe zuhurundan

Romalıların Yunanistanı istilâları zamânına kadar Yunanistan vakâyıʿı

Kable'l-Hicre

(768-1112)

Yunan kabâ'ilinin baʿzıları Asyayı sağirâda Eyolonya (Sivâs, Saruhan, Aydın)ve Eyolya (Asyayı sağiranın garb cihetinde ki bilâd) dâ'irelerinde müsteʿmirat ittihâz etmişler idi. Şu memleketler Lidya hükümdârı Karisosun yed-i istilâsında olduğu halde Fars padişahı Keyhüsrev oraları zabt eylediğinden Keyhusrevin damadı daranın zamânında bilâd-ı mezkûre ahâlileri Fars hükûmetinin boyunduruğu altından çıkmağı arzu eylediler. Ve ahâli-i merkûme Atina, Cezayir bahr-ı sefid taraflarından bi'l-istimdâd gönderilen sefâyin ve ʿaskeri kendi kuvvetleriyle birleştirip Farsa tabiʿ iskelelerde muhârebeye bede'i ile Farslara müteʿallık Lidyanın kaʿidesi olan Serdiş şehrini dahi bi'l-muhâsara ihrâk ettiler.

[151] Dara şu vukuʿata tahammül edemedi. Yunanistanın istilâsına kıyam ve ol vaktin ʿadeti üzere sefira gönderip itâʿatlerine delil olmak üzere memleketlerinin toprak ve suyundan birer miktar irsâl etmelerini talep eyledikte yunaniler " istediğiniz miktar elinizde Efendinize götürünüz" diyerek sefirlerin kimisini kuyulara, kimisini baloʿalara attılar.

O ʿasırlarda Fars devletinin kuvve-i galebesi dünyayı ditrecek derecelerde kesb-i ʿazimet ve iştihar etmişti. Yunanilerin kuvveti Farsların kuvvetine nisbetle Keenne lem yekûn kâbilinden iken bu muʿameleleri daranın gazab-ı şedidini muceb olmakla dara berren ve bahren kuvvet-i cismiye sevkine teşebbüs ve damadı mardinosun kumandası altında olmak üzere üç yüz sefine ve hayli ‘asâkir-i beriye yunanistana sevk eyledi. Lakin sefâyin-i mezkûre cebel-i esus (ineruz) cihetinde bir büyük fırtınaya tesadüfle berbâd olduğu gibi kuvve-i beriyede Makedonya taraflarını dâ’ire-i itâʿate baʿde’l-idhal Atina ve Ispartaya doğru açmalarıyla beraber yunanilere karşı münhezim ve perişan oldular.

Dara (1112) senesinde Datis ve Ertigon nâm kumandanlar kumandalarıyla altı yüz sefine ve bir cism-i kuvve-i beriye **[152]** tertib edip Yunanistan’a sevk eyledi. Şu kuvve-i ʿazime Erişbil (Osikanya) cezâ’irine bi’l-hücûm oralarda hayli yerlerin istilâsıyla ahâliyi esir ve bilâd-ı Farsa tesyir ettiğinden sonra atika sevâhiline teveccüh ediverdiler. Farsların yüz on bin neferden mürekkib bir kuvve-i beriyeleri yunanistandan matrud Hipyas kumandasıyla ilerledi. Atinalılar Ispartadan istiʿane eyledikte Ispartalılar her ne kadar muʿavenet vaʿdinde bulundular ise de ʿasâkir-i muʿavene muhârebe zamânına yetişemedi. Hipyas ordu-i mezkûr ile bilâd-ı yunaniyeden sahil-i bahirde ve Atinanın on mil beʿdinde vakiʿ Maraton beldesi üzerine varır varmaz yunanilerin tedarik edebilmiş oldukları on bin kadar mevcutlu ordu milityadisin kumandasında olarak harbe hazırlandı. Farsların kuvve-i cismiyelerine böyle ʿaşırı miktari ʿaskerle mukabelede hatır melhuz iken yunan ʿaskeri nefislerini ölüme bi’t-tavattin harbe karar verdiler. Maraton düzünde şiddetli bir muhârebe ceryan eyledi. Farslar yedi bin maktûl bırakıp akınç hezimete güriftâr olduklarından gemilere kaçtılar. Hipiyas bu muhârebede maktûl olmuş ve yunanilerin ʿaskerce telefâtı ise iki yüz neferi geçmemiştir.

Farslar şu acıyı yutamadıklarından ikinci defʿa olmak **[153]** üzere hücûmlarını tekrâr ve yine hezimet-i kabiha ile memleketlerine firar eylediler. Miltiyadis bu muzafferiyetle büyük şöhret kazandı.

Bundan sonra Atinalılar Farsların cezâyirde istilâ eyledikleri yerleri yedlerinden nizaʿ etmeğe kıyam ederek paros ceziresinden maʿadasınıda ahza

muvâfık oldular. Lakin yunan kuvve-i harbiyesi Atina'ya ʿavdet ettikte ahâli Parosun zabt olunamaması için miltiyadisi bi'l-ittihâm nefi ederek erhunların re'isi Timistokalis ve aʿyandan Aristidisin himmetleriyle yüz kadar gemi hazırlayıp bilâd-ı Farsa hücûm edecekleri sırada Dara vefât ve oğlu Ekzer kesis cülûs etti. Ekzer kesis Yunanilerden intikam almağa teşebbüsle dört sene müddet ve o uğurda çalışarak bin iki yüz sefine ve iki milyon kadar ʿasâkir-i beriye istishab ve bilâd-ı yunana doğru hareket eyledi.

Atina'ya yakın bir mahalle kadar ilerleyip Termil Boğazında tarafeyn şiddetle muhârebe eylediler. Yunan ʿaskeri pek az idi. Mukâvemetlerden tahfize medâr olmak üzere tutmuş oldukları boğazın zabtını teshil edecek bir tarik bir yunanlı tarafından hıyanetle Farslara gösterildi. Ekzer kesis **[154]** o yoldan yunan ordusunun hattı ricʿatini kestikte muhârebe-i mezkûrede bulunan Isparta hükümdârı liyonidas yanında ki kuvve-i kalile ile farslara mukabele etmiş ve kendisiyle refâkatinde ki üç yüz nefer Ispartalı harb ede ede telef olmuştur.

Şu muhârebe-i beriye esnâsında bahren dahi fars ve yunan ʿaskerleri aralarında harb ceryân ederek ibtidâ yunaniler galebe eylediler ise de Liyondasın fevtini işittiklerinde gayretlerine soğukluk geldiğinden Atina sahiline doğru girildiler. Fars ʿaskerleri rast geldikleri yerleri tahrîb ile Atinaya hücûm edip orayıda yağma ve ihrâk etmişlerdir.

Lakin Temistokalis kumandasına aldığı kuvve-i bahriye ile Salameyn boğazında Fars donanmasıyla bi'l-muhârebe boğazın darlığından nâşi iraniler sefâyin mevcudelerini istedikleri gibi idâre edemediklerinden Temistokalis şu halden istifâde ve muhârebe-i bahriyeye şiddet iʿtasıyla galebe eyledi. (1102)

Ekzer kesis sahilden şu muhârebe-i bahriyeyi seyrediyor idi. Fars donanmasının mağlubiyetini gördükte Mardinos kumandasıyla otuz bin ʿasker o havalide bırakarak kendisi kuvve-i bakiye ile firâren bilâdına ricʿat etmiştir.

[155] İkinci sene Ispartalı Pozanyas ve Atinalı Aristidis kumandalarında toplanan yüz bin kadar mukatil ile Mardinosun üzerine hücûm ederek Biyotya ovasında beyne'l-ferikayn muhârebe-i ʿazime vukuʿuyla mardinos maktûl ve Farslar

tarumar oldular. Yunaniler Biyotya ovasında harb ederken asyâyı sağiri sevâhilinde ki yunânilerden Farslarla bi'l-muhârebe galebe ederek serdişte bulunan Ekzerkesis şu hezimetlerin haberini aldıkta kendi bilâdına ʿazimet etmiş ve etbaʿından birisinin su'i kasdıyla maktûl olmuştur.

Lakin yunâniler Kars muhârebelerinden geri durmayıp Eyonyalıları Farsların dâ'ire-i itâʿatlerinden çıkmağa tahriş ve haklarında muʿavenetler icrâ ile Kıbrıs ceziresini zecren Farsların yedlerinden aldıktan sonra Bizantiyum (Kostantiniyye) şehrine bi'l-hücûm orayıda yağma eylediler.

Memleketlerine ʿavdet eylediklerinde aldıkları gana'im ile Atinayı taʿmir ve tezyin ve iskelesini tevsiʿ etmişlerdir. Yunaniler şu muzafferiyetlerden sonra gittikçe kuvvetlerini arttırdılar.

Kumandan ʿumumi Pozanyas bundan sonra Yunanilerin hakaretlerine tesadüf eylediğinden Fars padişahıyla gizlice muhâbere ederek kendisi valiliğe Yunanistanda kalmak ve ekzer **[156]** kesisin kızını nikâhla almak şartlarıyla bilâd-ı yunani Fars devletine teslim edeceğine taʿahhüd eyledi. Yunaniler baʿzı şüpheye zâhib olduklarından yüz inâsi taht-ı mahkemeye aldılar ise de seririşte bulamadılar. Lakin sonra baʿzı muhâbere evrakını ele geçirdiklerinden üzerine hücûm ettiklerinde heykele kaçmış olmakla heykelin kapısını Pozaynasın üzerine sed eylediler. Derûn-ı heykelde aç ve susuz kalıp fevt oldu. Yunaniler heykeli sed ederken birinci taşı Pozaynasın anası vaziʿ etmiştir.

Yunaniler bundan sonra Timistokalisi Pozanyasın hıyanetine iştirakle ittihâm ve nefi eylediler. Timistokalis nefyinden sonra Fars padişahı ikinci ekzer kesise ilticâ ve ekzer kesis riʿayet ve memnuniyetle kabul etmekle vefâtına kadar orada kaldı.

Timistokalisden sonra Aristidis erhunlara re'is olup vefâtında Milityadisin oğlu Simon re'is oldu. Baʿzı esbâb üzerine ahâli Simonu ʿazl ve nefi ederek yerine Periklisi ikâme eylediler. Ve beş sene geçtikte tahdis eden fesâdât-ı dâhiliyeden nâşi Simoni celb ile ʿasker kumandanlığına taʿyin ettiler. Yunaniler bundan sonra da Farslarla hayli muhârebeler ederek muzaffer olmuşlardır.

[157] Bu muhârebelerde Farslara zaʿif külli yüz gösterdiğinden ekzer kesis baʿzı mertebe Ohama zahib olmakla Simon ile bi'l-muhâbere fimâ baʿde Asyayı sağirada ki emlak-ı yunaniyeden el çekmek, emlak mezkûre memâlik-i müstekile olmak, yunan sevâhili denizlerinde Fars gemileri keşt ve güzâr etmemek, farslar hudûd-ı yunâniyede üç milden ziyâde tahatti edememek şurutuyla beyinlerinde mesâliha ʿakd edildi.

Simon Kıbrıs ceziresinde harb ederken mecruh olmakla mesâliha ʿakibinde müte'essiren vefât etmiştir. (1071)

Priklas Atinada Simon'un fevtinden sonra yirmi sene riyâsette kalıp Atina'nın taʿmirât ve tezyinatına ve tezyid-i maʿarıfa pek çok himmet eyledi. Son vakitlerinde Atina ve Ispartalılar aralarında nifâk ve ihtilaf tahdis ederek yirmi sene müddet-i muhârebeler vukuʿ bulmuştur. Hurub-ı mezkûre (Piliponis muhârebeleri) deyu meşhurdur.

Korontos ve Korfo cezireleri aralarında muhârebe vukuʿu ve Periklis Atinalıları Korfo ahâlisine muʿavenete tahriş eylediği cihetle Ispartalılar Atina hakkında zaten muzmir olan hiddetlerini meydana koyup Periklis'in o teşvikini nakz-ı ʿuhde sebeb ʿad eylediklerinden hurub-ı mezkûre tahdis eyledi.

[158] Muharebât-ı mezkûre (1053) senesinde başlayıp (1026) senesine kadar mümted olmuştur. Şu muhârebelerde Isparta, Korontos, Ergosa varınca Mora Vilayetleri bir tarafta ve memâlik-i şimâliyenin ekserisiyle tesâliya ve cezâyir Erşebil (Cezayir Bahr-ı Sefid) memleketleri Atinalılar ile diğer tarafta idiler. Atinalıların kuvve-i ʿaskeriyeleri otuz iki bin ve Ispartalıların altmış bin nefer olup galebe baʿzen Atinalılara, baʿzen Ispartalılara yüz gösteriyor idi. Galebe'i ahire Ispartalılarda kaldı. Şu galebeden sonra Atinalılar Isparta Hükümdârlarının dâ'ire-i itâʿatlerine dâhil olmak üzere beyinlerinde mesâliha münʿakid olmuştur.

Mesâlihanın takririnden sonra Ispartalılar Atina cumhuriyetini ve nizâmât-ı kadîmeyi ibtâl ile idâre-i memleketi otuz nefer aʿzadan mürekkib bir hey'ete havale eylediler. Hey'et-i mezkûrenin mezâlimi halkı tenfir etmekle Atina ahâlisinden ve

ashab-ı dirayetten Trasibolos ahâli ile bi'l-ittifâk hey'et-i mezkûreyi tard ve cumhuriyetle Sülünün kanununu iʿade eyledi (1020)

Bundan sonra Asyayı sağirada mütevattın yunaniler Fars padişahı daranın oğlu Ekzer kesis ʿaleyhine kıyam ve Ispartadan **[159]** yardım talep ettiklerinden Isparta hükümdârı Arijilas kumandasıyla muʿavenete giden ʿasker birleşerek Farslar ʿaleyhlerine iʿlân-i harb etmekle bi'l-muhârebe Yunaniler Firikyeyi istilâ ve bilâd-ı Farsa takdim ettiklerinde Ekzerkis havfa zâhib olduğundan Atina ve sa'ir bilâd-ı yunani Ispartalılar ʿaleyhlerinde tahrîk eyledi. Binâ'enʿaleyh Atina ile Isparta aralarında husumet ve muhârebe başladı. Varijilas kendi bilâdına ʿavdete mecbur oldu. Bu madde üzerine Farslar tehlikeden kurtuldular.

Atinalıların şu muʿameleleri ve Ispartalıların ʿavdeti ʿakd-ı mesâlihayı daʿvet eylediğinden Asyayı sağiri ve Kıbrıs ceziresi Farslara iʿade olunmak ve Heylas ve cezâyir mülhakası memleket-i müstakile iʿtibar edilmek, Limnos ve Embiros ve Siroz Atinaya kalmak üzere bir mesâliha ʿakd edildi. Şu mesâliha (Entelisdas) nâmıyla şöhret bulmuştur (1010)

Atinalıların ol veçhile Ispartalıları işgal eylemelerinden dolayı meyâne-i tarafeynde muhârebeler yüz gösterdikte memâlik-i Yunaniyeden Teb şehri takviyet bulmağa başladı. Lakin Ispartalılar memâlik-i Yunaniyeyi tamamıyla istilâ fikrinde oldukları halde Tebliler tezâyüd şevketine dayanamayıp bir büyük kuvve-i **[160]** ʿaskeriye sevkiyle şehr-i mezkûru teshir ve Ispartanın bir vilayeti makamına tenzil eylediler.

Ispartadan taʿyin olunan velâtın her türlü mezâlim-i irtikâb eylemeleri Atinalıların gayretine dokundu. Teblilere muʿavenete kıyam edecek olduklarında Isparta hükûmeti Teblileri teskin için mezâlim-i irtikab edenlerin te'diblerini bi'l-iltizâm Teb şehrini yine dâ'ire-i hükümlerinde ibkâ ettiler. Mü'ehhiren aʿyân-ı Teb'den İbaminodas ve Bilobidas nâmlarında iki zat kıyam ederek Ispartalıların Teb şehrinde ki me'murlarını harben tard ettiklerinden Teb ve Isparta beyinlerinde muhârebe başladı. Muhârebeler biraz müddet ceryân ederek Tebliler Arkadiya bilâdından Loktera kurbundaki muhârebede bir muzaffariyet kazanıp Isparta şehrinin

kapılarına kadar takdim ve şehri bi'l-ihrak mülhakatını yağma ettikten sonra muzafferen memleketlerine ʿavdet ettiler (1001)

Bundan sonra bi't-tekrâr Teb ve Ispartalılar aralarında muhârebeler vukuʿ buldu. Yine İbaminondas galebe etti ise de esnâyı harbde maktûl olmuştur. Teb şehrinin sututu İbaminondasın bedâyet zuhurunu müteʿakib başladığı gibi edbaride vefâtını taʿkib eyledi. (983)

[161] İbaminondas'ın vefâtından sonra Teb ve Ispartalılar aralarında mesaliha münʿakid olup bu mesâliha hükmünce Teblilerin istiklâlleri baʿzı mertebe tenzil etti.

Isparta hükümdârı Erijilas seksen yaşına varmış ve ʿömrünü harb ile geçirmiş idi. Farslarla muhârebe için Mısır taraflarına gittikte orada fevt olmuştur. Ispartanın dahi takdimi anın zamânında idi. Sonra tenzile yüz tuttu.(983)

Şu esnâda Makedonya hükümdârı Astanas üç nefer oğlunu terk ile vefât eylediğinden üçünden birisi Tebliler maʿrifetleriyle müsenned hükûmete oturdular. Ve bunlardan Filib memleketin aʿyanıyla rehin olarak Teb şehrine götürüldü. Tefsilâtı (Makedonya) mübhasında yazılacaktır inşallah teʿâlâ.

Atina Erhunlarına da'ir yukarıda bahsi geçmişti. Bunlar romalıların Atina bilâdını istilâ eyledikleri zamâna kadar devâme eylediler. Lakin bedâyetinden nihayetine kadar gelenlerin isimlerini gösterecek cetvel yoktur. Fakat (1306) senesinden (916) târihine değin Atina'da Erhunluk etmiş olan zevât üç yüz doksan iki adet oldukları halde bunlardan iki yüz otuz altı ʿadedinin ve (1107) senesinden **[162]** (916) senesine kadar kıyam eden Erhunların isimleri maʿlum olup ʿaded-i mezkûr haricinde olanların isimleri meçhûldür.

Ispartanın bedâyet ʿömüranından (983) târihine kadar muharebat ve muʿamelatı beyan olunmuştu. Birinci hükümdâr Espirtonun bedâyet hükûmeti olan (2502) senesinden (1814) târihine kadar Espirton ʿâ'ilesinden isimleri maʿlum olan hükümdârlar bunlardır.

Ispartada Esperton ʿâ’ilesinden

Hükûmet Edenler

Esâmi’i hükümdâran	Bidâyet-i târih-i hükûmetleri Kable’l-Hicre
Esperton	2502
Lilkas	2334
Milis	2302
Eyortas	2253
Lakedmon	2199
Emiklas	2102
Agalus	0000
Kınurtas	2037
[163] İbalus	0000
Ebukovan	0000
Tindaros	1950
Menela’us	1902
Orestefis	1862
Tisaminus	1814

Şu ʿâ’ileden sonra zikrolunduğu üzere Ispartayı zabt etmiş olan Herakil evladından Aristodimos vefât ettikte iki oğlu ve baʿdehu onların her birisinden münşeʿib birer ʿâ’ile bi’l-iştirâk hükûmet eylediler. Bunlardan isimleri maʿlum olanların isimleri ve bidâyet-i hükûmetleri târihleri vech-i âti üzeredir.

Heraklid hükûmeti teşkil eden Aristodimosun

Târih-i cülûsu Kable'l-Hicre (1812)

(birinci ʿâ'ile)	Bidâyet-i hükûmetleri târihi
Esâmi'i hükümdâran	Kable'l-Hicre
Aristodimos'un oğlu Peroklis	1808
Se'us	
Eyoribon	
Peritanis	1608-1764
[164] Onos	1698
---	0000
Bolidkotos	1529
Harila'us- naibi likargos	1502
Niktederos	1431
Tepobmibos	1392
Zefkisdamis	1345
Anaksidamis	1312
Erahdamis	1273
Enmasiklis	1267
Ariston	1219
Dimaratis	1142
Liyotihdas	1114

Birinci arihidamos	1091
----	0000
----	0000
----	0000
İkinci Ajis	960
Birinci efdamidas	952
[165] Üçüncü Erihdamos	000
Dördüncü Erihdamos	918
İkinci afdamidas	883
Üçüncü Ajis	863
Afridamis	861
Oklidas	856
Zalim likorgos	841
Zalim mihanidas	832
Zalim vabis	813-827
İkinci ʿâ’ile	bidâyet-i hükûmetleri târihi
Esâmi’i hükümdârân	Kable’l-Hicre
Eporistis	
Ajis	
Labotas	

--

--	1608-1808
Dorisos	1608
Ajilas	1579
[166] Arhila’us	1531
---	0000
Tilikas	1475
Alkaminos	1435
Bolidoros	1398
Birinci Orikratis	1346
Anaksenderos	1300
Le’on	1268
Anaksenderidos	1219
Birinci kalyominos	1141
Birinci lonidas	1113
Telisterhos	1102
Bistovankas	1088
Pozatyas	1041
Birinci Ejisiybos	1020
Birinci Kalyomberotes	1002
İkinci Ejisiybos	993

İkinci Kalyominos	992
Birinci Artiyas	931
Akrotatos	887
[167] İkinci Artiyas	886
İkinci lonidas	878
İkinci Kılomberotes	865
İkinci Lonidas (saniyen)	861
Üçüncü Kalyominos	860
Ejisyibolis	813-821

Şu târihe değin zikrolunan iki ʿâ'ile müştereken Ispartada hükûmet edip ondan sonra ihtilâl zuhuruyla mezkûr ʿâ'ilelerin hükûmetleri münkariz olmuş ve 813 da Isparta hükûmeti zabt eden mahanidos İha'iyalularla mâsiniyada harb ederken münhezim ve maktûl olduğundan Isparta Navis nâm zatın yed-i zabtına geçmiştir.

Ceryan eden ihtilâl hükmünü gittikçe teşdid eylediğinden (803) senesinde Yunanistan zirve-i istiklâlden düşmeğe başladı. Romalıların kıtʿa-i mezkûreyi istilâya teʿallık eden efkârlarına kuvvet ve revaç hâsıl olup ahâli-i Yunan bu dahiyeye karşı durmak için son günlerde bi'l-ittifâk pek çok ikdâm göstermişler ise de istiklâllerini muhafaza edemedikleri cihetle kıtʿa-i mezkûre Kable'l-Hicre (768) târihinde romalılar taraflarından zabt edildi.

[168]

-14-

Makedonya Memleketi Kurûn-ı Evvel Târihi

Kable'l-Hicre

(768-1418)

Makedonya dâ'iresi adalar denizinin şimâlinde bir memleket-i kadîme idi. Makedoniler ve Yunaniler komitece aslı vahidden neş'et eylemiş oldukları maznundur. Fakat Yunanistan'ın kurûn-ı evvelde dâ'ire-i medeniyete girmeğe başladıkları zamânlarda Makedonya dâ'iresinde ki ahâli o dâ'ireden mütebâʿid ve yunâniler beyinlerinde berabereden maʿdud idi. Binâ'enʿaleyh emfiktiyon meşuratında Makedonyalıların hiçbir güne sutları yok idi.

Kurûn-ı evvelde Makedonyalılar hayli ʿasırlar hükûmet-i müntezime'i siyâsiye tebʿitinde yaşamayıp takım takım içlerinde ki aʿyân ve eşrâfın idârelerine tabiʿ idiler. İş bu eşrafın ise idâreleri bir güne istiklâle merbut olmadığından hükümleri ahâliye tamamıyla nâfiz değil idi. Yalnız muhârebelerde re'islerine itâʿat ederler idi.

Hicretten (1418) sene mukaddem Karanus nâmında bir zat **[169]** Makedonya da bir hükûmet teşkil eyledi. Karanosdan bede' ile büyük İskender'in babası Felip'in zamânına kadar hükümdârlık edenlerin târihçe şayân-ı beyân olacak vakâyıʿ mühimmeleri olmadığından yalnız bunların isimleriyle bidâyet-i hükûmetleri târihlerini atide ki cetvelde derç ile iktifâ ederiz.

Makedonya Hükümdâran KadÎmesi

Kable'l-Hicre

(982-1418)

Esâmi'i hükümdârân	Bidâyet-i hükûmetleri târihleri
Karanos	1418

Konos	1388
Tirimas	1350
Perdikas (1)	1217
Ergos (1)	1269
Filib (1)	1231
Ejropas	1198
Elsetas	1178
Emintas (1)	1160
Aleksandır	1088
Perdikas (2)	1074
[170] Erhila’os (1)	1051
Oristes	1027
Erhila’os (2)	1024
Emintas (2)	1020
Porsanyas	1020
Ergos (2)	1012
Emintas (2)	1010
Estanas	997
Aleksandır (2)	992
Peteloma	991
Perdikas (3)	988

İş bu cetvele nazaran Makedonya melûk kadîmesinin yirmi dördüncüsü ʿad olunmak lazım gelen ikinci Filib meşhur büyük İskenderin babası ve hükümdâr Estanasın oğludur.

Estanasın vefâtı sırasında Makedonyaca bir büyük ihtilâk hüküm yürütüyor idi. Filib ile iki biraderleri aralarında melik için tahdis eden münazaʿanın rahatsızlığı ol ihtilâle munzam olduğundan ahâlinin Teb hükûmetine müracaʿatları üzerine hükûmet-i mezkûreden Pilopidas **[171]** nâm kumandan refakatiyle ıslah için Makedonyaya ʿasker gönderildi. Pilopidas ihtilâl ve münazaaʿayı teskin ve Astanasın oğullarından ikinci Aleksandır (İskender)'i Makedonyaya hükümdâr taʿyin ettikten sonra Filib ile baʿzı aʿyân-ı memleketi rehin olmak üzere Teb şehrine götürdüler.

Filib götürüldüğü vakit on yaşında idi. Bilopdas'ın hanesinde ikâmet ve fen-ı harbe ve emûr-ı siyâsiyeye da'ir olan derslere devâm ederek yirmi beş yaşına vardığı esnâda Makedonyaca ihtilâl zuhur eylediği haberini almağa Teb'den vatanına firar eyledi. Makedonyaya vusulunde birader zadesi dördüncü Emintas nâm sabi'i nâ baliğ hükümdâr idi. Filib emur hükûmeti Emintasa vesayetle idâreye başladı. Birader zadesinin taraftarları şu vesâyet maddesinin ʿaleyhinde bulundular. Kuvve-i cebriye ile Filibi menʿe kıyâm eylediklerinde Filib tedârik eylediği kuvvetle bi'l-mukâbele galebe eyledi. Ahâli ʿumumen ʿarz-ı itâʿat ve Filibi hükümdârlığa kabul eylediler. Kubeli'l-hicre (981)

Filib bi'l-asale müsned hükümdâriye oturduktan sonra sa'ir memâlik-i yunaniye'nin kendisine itâʿatlerini muceb olacak vesâ'it ve tedâbire teşebbüs etti. O aralık Atina **[172]** ve Ispartalılar gerek yekdiğeriyle ve gerek Farslarla devam eden muhârebelerden dolayı bir hal-i zaʿid iştimâle tesâdüf etmişler idi. Tebliler ise Ispartalılarla vuku' bulan muhârebelerinden nâşi iktidârları mahv olacak bir dereceye gelmişti. Filib Yunan memâlikinde nifakve şikâkın tezyidine çalışmasını maksadına muvâfık gördü. Bu gibi işlerde iktidârlarına iʿtimâd eylediği aʿyân memleketini istihdâm ve beriyândan dahi Makedonya memleketinde bulduğu maʿdenlerden altın ve gümüş çıkarıp tahsil-i merama bezl-i nukud ihtimâm eyledi. Filib tedâbir-i

mezkûreye devâmı sırasında kesb-i iştidâd etmeğe başlayan muharebat-ı mukaddeseyi husul maksadına müsaʿid görüyor idi.

Muhârebât-ı mezkûreye sebep Fusidya ahâlisinin Aplon maʿbedi evkafına merbut baʿzı araziyi ayine mugâyir olarak ziraʿat etmiş olmaları idi ki emfiktiyun mahkemesi kefâret zenûb için ahâli-i merkûme ʿaleyhinde kilitli tazminata hüküm vermiş ve şu hükmün infizânı Lokarilerle Teb ahâlisine tefviz etmişler idi. Kosidya ahâlisi hükm-i mezkûre muhalefetle iʿlân-ı ʿisyân eylediler. Binâ'enʿaleyh Fosidya, Isparta,Teb, Tesalya, Lokarya memâliki ahâlileri beyinlerin açılan muhârebe on sene müddet-i imtidâd eyledi.

[173] Muharebat-ı mezkûrenin şiddeti esnâsında Filib intihâz fırsatla tesâlya ve Bizans (İstanbul) havalisine taʿarruz etmeğe başladı. Bununla berabet memâlik-i merkûmeye salahiyet-i resmiye sıfatını ha'iz olmak için kendisinin bir mesalih-i mütevassıt suretiyle kabul edilmesini memâlik-i mezkûre ahâlisine teklif eyledi. Atinalılardan maʿadası bi'l-kabul Filibi emfiktiyun cemʿiyeti azalığına da intihâb ettiler. Lakin Atinalıların hatibleri meşhur Dimostin Filib'in desas ve hilekâr olduğunu ve bundan maksadı hürriyetlerini nizaʿ etmekten ʿibâret bulunduğunu derk etmekle mü'esser nutuklarla Atinalıları muhalefete daʿvet eyledi. Atinalılar teklif-i mezkûre cevab-ı red iʿtâ eylediler. Filib ise memâlik-i sâ'irenin kabulünden bi'l-istifâde teçhiz eylediği ʿaskerle evvel be evvel ehemmiyet-i mevkiʿiyece maksadıyla mütenâsib olan Termobil boğazını zabta kıyam eyledi. Dimostin bir kuvve-i ʿaskeriye ile menʿine kıyam ederek Atina ʿaskerinin boğaza takrib eylediği sırada Filib iş büyüyeceğini ve maksadını derdest için tedârik etmiş olduğu kuvvetin tenâkıs edeceğini bi'l-mülâhaza başka bir fırsata intizaren ʿaskerini bi'l-muhârebe Termobil boğazından geriye aldı.

[174] Bundan sonra Lokarya ahâlisinin bir takımı Apolon heykelinin ba'zı arazisine vaziʿ yed eylediler. Emfiktiyun mahkemesi bunlar hakkında dahi hükm-i sâbıkı iʿtâ eyledi. Lokaryalıların kabulünden istinkâfları hurub-ı mukaddesenin tecdidine sebebiyet verdi. Bu defʿaki muhârebelerde Filib ʿasâkir-i müctemiʿaya kumandanlığa çağırılmakla aldatmak maksadıyla ibtidâ ba'zı mertebe ʿadem kabul sureti gösterdi ise de ikinci defʿa vukuʿbulan teklife muvaffakat erâ'e ve beyutya ve fusidya memâlikine ʿasker sevk etti. Teb ahâlisi ise Filib'in bu hareketinden dehşete

tesâdüf ettiler. Dimostinin tahrîkiyle Atinalılar Filibe muhalefet ve tertib ettikleri otuz bin ʿaskeri Filib üzerine sevk etmekle Beyanya medâyin şimâliyesinin birisinde telâkki'i tarafeyn vukuʿbulup iki taraftan işiʿal nâ'ire'i kıtal olundu. Filib galebe ederek Atinalılar mağlub ve münhezim oldular (960).

Filibin taraf taraf gösterdiği galebe üzerine memâlik-i yunaniyenin cümlesi dâ'ire-i itâʿatine dâhil olduğundan yunan ahâlisinin kendi yüzünden tesadüf eyledikleri mesa'ibi ahâli-i merkûmeye unutturmak için Farslar ʿaleyhlerinde bir meclis-i meşuret ʿakd etmekle meclis-i muhârebeye **[175]** karar iʿta ve şu muhârebede Filib'in kumandanlığını kabul eylediler. Lakin kumandanlığına daʿvetini muşaʿar evrâk vasıl olmazdan mukaddem etbaʿından Pozanyas Filibi urup öldürdü. (958)

-15-

Büyük iskenderin vakâyıʿ-i târihiyesi

Kable'l-Hicre

(945-958)

İskender kable'l-hicre (978) târihinde Filib'i n zevcesi Olmibyas'dan tevellüd etmiş ve tedris edecek sene vasıl oldukta hükm-i meşhur Aristo'nun taʿlim ve tehzibine tevdiʿ olunmuştu. Tahsil-i kemâlat edebiye ve siyasiye ile bir şab cemil olduğu halde pederinin vefâtında câlis-i serir hükümdârı oldu. (958)

Dimostin ahâliyi Filibe itâʿatten tahzir ettiği gibi İskendere dahi itâʿatten tahzire devam eyledi. İskender'in cülûsundan sonra Trakya ahâlisi revayı ʿisyân gösterdiler. İskender (30000)ʿaskerle üzerlerine gidip Teb şehrini teshir ve tahrîb ve ahâlinin çoğunu furuht idi verdi. Bu iktidâr ve şiddeti gördüklerinde yunan bilâd **[176]** bakiyesi korkularından taraf taraf kendisine revâyı itâʿat göstermeğe başladılar.

Binâ'enʿaleyh Korontos şehrinde ʿumum-i memâlik-i Yunaniyeden celb ve teşkil olunan cemʿiyet-i devliye mukaddema Filibe tevdiʿi kararlaştırdıkları ʿasker kumandanlığını İskenderin yed-i besâlet ve iktidârına teslim etmeği tensib eylediler.

İskender şu vazife'i mühimmeyi bi'l-kabul pederinden kalma hazineyi tedârikât-ı ʿaskeriyeye sarf ile tertip eylediği (30000) piyâde ve (6000) süvâri ile ibtidâ Travada ahâlisine ʿazimet ve Tru'a muhârebesinden maktûl yunanilere ikrâmen zebh-i karabeyn ettikten sonra yüzünü memâlik-i Farsa çevirdi.

Fars padişahı üçüncü dara İskenderin harekâtından haber aldıkta istihza ve iskenderi "sabi mecnun" deyu yâd etmeğe başladı. Ve (300000) nefer mukatil teçhiziyle Asyayı sağirada Garanikos Nehrinin kenarında muhârebeye hazırlandı. İskender'in maʿiyetinde ki kumandanlar daranın kuvvet ve şevketini tahkik ettikte İskender'e müracaʿatle şu kuvve-i cismiyeye otuz altı bin ʿaskerle mukabele tehlike'i ʿazime bî müntec olacağını bi'l-ihtâr mukabele suretiyle **[177]** muhârebeden sarf-ı nazarla şebhun göstermelerini istizân ettiler. İskender "ben öyle muvaffakıyet hırsızlığını kabul edemem" cevabını verdi. Nehr-i mezkûr kenârında tarafeyn karşılaşıp aralarında ceryân eden kıtâl-i şeddide daranın ʿaskerinden (200000) ve İskenderin ordusundan pek az maktûl olduğu halde daranın kuvve-i mevcudesi münhezim ve perişân oldu.

Dara bu hezimetin acısını çıkarmak üzere ikinci sene (600000) mukatil ile Kilikyada vakiʿ Ayas kasabası kurbunda İskender'in ʿaskeriyle bi'l-muhârebe daranın ordusu akbah suretle münhezim olmuştur. Ve daranın ana ve zevcesiyle kızları esir düştüklerinden İskender bunlar haklarında fevkʿalade hürmet ve riʿayet göstermiştir.

Dara inhizâm ve firardan sonra ana ve zevcesiyle kızlarını kilitli fidye ile kurtarmak tedbirine teşebbüs eyledi ise de İskender teslimlerini daranın bi'z-zât ʿazimet etmesine teʿallık etti. Dara bu surete cür'et edemedi.

İskender'in Fars ʿaskerine karşı galebe'i mezkûresi Sur şehrinden maʿada Suriye bilâdının tamamıyla kendisine itâʿatlerini muceb oldu. Sur şehride yedi ay **[178]** muhâsara ile teshir ve tahrîb edildi. Bunu müteʿakib gaza şehri isyân etmekle iki ay muhâsara ve ʿunvaten feth olunarak ahâliden (100000) nefs-i köle ve cariye deyu furuht ve hükümdârı Banis akbah teʿazzib ile iʿdâm olundu.

İskender Kudüs'ün fethine yüz çevirdikte re'is ihbar elbise'i resmiye ile istikbâl ettiğinden haklarında muʿamelat-ı cibriyeden taraf-ı nazarla mazhar-ı te'min oldular.

Bu fütuhatın hitamında ʿaskerle Mısır'a teveccüh eyledi. ahâli bilâ mukâvemet kapıları açıp şehri teslim ettiler. İskender baʿde'l-teslim sahrada vakiʿ Jupiter heykeline giderek zebh-i karabeyn ve kendisini Jupiter'in oğlu deyu yâd etmelerini köhneye teklif etmekle ol veçhile telkib olundu. Fakat heykel mezkûre giderken tesadüf olunan kumlu yerlerde hayli ʿaskeri telef olmuştur. İskender bundan sonra İskenderiye şehrinin mevkiʿine ʿazimetle şehr-i mezkûre nâmına nisbetle vaziʿ esas eyledi.

İskender fütuhat ve intisarat mezkûreden sonra bi't- tekrâr dara ile muhârebe etmek üzere Fars bilâdına gittikte dara ferâtın cânib-i garbisinde ki memâlikini kâmilen terk etmek **[179]** şartıyla sulha talip oldu. İskender kabul etmediğinden dara alâ ihtilâfü'l-akvâl cemʿ eylediği altı yüz bin nefer ʿaskerle müdafaʿaya kıyam etmiş olduğu halde İskender'in erebiyle tabiʿ Gogamla sahrasında tesadüf olunan altmış bin mevcutlu bir ordusuna karşı pek büyük bir inhizâma düçar ve bâkteriyane havalisine firar eyledi. Firar ederken ümerasının gadriyle ne veçhile mecruhen vefât eylediği Keyanyan mübhasında zikrolunmuştur.

İskender fütuhat mezkûre ile kanaʿat etmeyerek Hinde ʿazimetle çok yerlerini feth etti. Ve müşrik tarafına doğru fütuhatını temdid niyetinde olduğu halde Mişak seferinden ʿaskerin usanması arzusuna maniʿ ve ricʿatini muceb oldu. ʿavdet ederken bilâd-ı Farsın meşhurlarından Perisyolpelis medinesini ihrak etmiştir.

Bundan sonra Babil Şehrine ʿazimet eyledi. Şehr-i mezkûru taʿmir ile ʿâsıme-i devlet ittihâzını murâd ederek kilitli ʿamele cemʿ ile iʿmara başlamış ve o sırada Kartâcna ve Avrupada İspanya ve İtalya memâlikinin feth ve teshiri tasavvurunda da bulunmuştu. İnkiza'i ʿömrü şu makasıdının vücut pezir olmasına maniʿ olmakla hükûmetinin on üçüncü ve ʿömrünün otuz **[180]** üçüncü senesi Babilde vefât etmiştir. Kable'l-hicre(945)

-16-

İskenderin Vefâtından Makedonyayı Romalıların İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyıʿ

Kable'l-Hicre

(768-945)

İskender vefât ederken yerine kimin hükümdâr olacağını vasiyet etmemiş ve zevcesi bulunan Rüksana (Daranın kızıdır) hamile bulunmuştur. Erkân-ı devlet İskender'in heyn-i vefâtında parmağındaki mührünü çıkarıp ümeradan Pirdikasa bi'l-iʿtâ hükümdâr taʿyin edinceye kadar yedinde kalmasını tensib eylediler. Hamlin zuhuruna intizaren Perdikas tarafından niyabet suretiyle idâre-i emûr olunması bahsinde ümerânın ittifâkı hâsıl oldu. ʿaskeri takımı buna razı olmayıp İskenderin birâderi Erhidâsın hükûmetini talep ettiler. Erhidâs her türlü iktidârdan bi behre bulunmuş olduğu halde bi'l-zarur onun hükûmeti kabul olundu. Ve Perdikas muʿavin hükûmet oldu.

Perdikas memleketi otuz dört vilâyete bi't-taksim İskenderin **[181]** ümerasından her birisini bir vilâyete vâli taʿyin ve irsâl ve emûr hükûmeti kendi yed-i ihtiyarında idâreye devam eyledi.

Rüksana o sırada bir oğlan çocuğu tevellüd ettiğinden babasının ismiyle tesmiye edilerek Perdikas çocuğu kendi dâ'ire-i vesayetine aldı. Biraz sonra Perdikâs ʿaleyhinde bir dâ'ire-i buğuz ve hased açılarak bu dâ'ire gittikçe vasiʿat bulmakla hilafkirleri iʿdâmı suretini aramağa başladılar. Bu cemʿiyetin re'isi- İskender Makedonyadan çıktığı vakit orada vekil-i hükûmet taʿyin etmiş olduğu- intipatir idi.

İskender'in vefâtı şayiʿ oldukta intipatir Makedonya'da Perdikas'ın ʿaleyhine kıyâm imâresi gösterirken Yunaniler istiklâl sâbıklarının iʿadesi arzusuna düştüler. Atinalı hatib Dimostin daʿvayı hürriyet ve istiklâle kıyam etmeğe teşvik ile hepsi ayağa kaldırdı. Atinalıların kıyam etmeleriyle beraber yunanistanın bilâd-ı sâ'iresi ahâliside o daʿvayı alkışlayıp Atinalılara muvaffakıyet ve cümlesi yed-i vahid gibi ittihad ve ittifâk eylediler.

Perdikas'ın izâlesi için Makedonya teşkil eden cemʿiyet-i muhtelife Yunanistanda ʿalevlenmeğe başlayan ateş-i ihtilâfa **[182]** karşı kendi fikirlerini takdime cür'et edemediler. Entipatir evvel be evvel o fesâdatın izâlesini iltizâm ederek cemʿ eylediği ʿaskerle tesâyülen iʿmalinden lâmiyâde akvâm-ı müttefika ile harabe tutuştu. Kendisi mağlub ve refakatinde ki ser ʿasker Yunat maktûl olmuşken mü'ehhiren kumandan Karatid ile Karatun'da tekrâr muhârebe vukuʿ bulmakla akvâm-ı müttefika bozulup tarumar oldular.

Entipatir'in şu galebesinin te'siriyle tesâlya ahâlisi dâ'ire-i itâʿate dâhil ve Atinalılarda dahi muvaffakat zaruriye hâsıl oldu. Masarıf-ı harbiye muhalefet göstermiş olan akvâm-ı müttefika'i merkûmeden alınmak ve Makedonya ʿaskeri bilâd-ı yunandan Munihyada ikâme edilmek ve bunları fesada teşvik eden hatip Dimostin ile Hipar Entipatire teslim olunmak şartıyla bi'l-mesaliha defʿ cidâl edildi. Dimostin ve Hipar firar ettiler ise de hipar derdest ve iʿdâm olunup Dimostin ele geçeceğini anladıkta Kalurya cezîresinde vakiʿ Nebtun heykelinde nefsini tesmim eyledi.

Entipatir şu işleri gördükten sonra fimâ baʿde muhalelfette bulunmalarına dair İtolya ahâlisinden dahi sulhan te'minat istihsâl ve artık asyada Perdikas ile muhârebe esbâbını **[183]** istikmâle istiʿcâl etmiştir. Lakin cemʿ eylediği ʿaskerle Perdikas üzerine iʿlân-ı harb eyledikte ʿinde'l-muhârebe mağlub oldu. Perdikas dahi mü'ehhiren kendi ʿaskeri beyninde fesâd zuhuruyla maktûl olmuştur. (942)

Perdikas vefât ettikten sonra hükûmetin niyabetini Entipatir yed-i istiklâline aldı.

Entipatir ile İskenderin anası Olimpas aralarında husumet-i kadîme olduğundan Olimpas'ın o dâ'ireden çıkmağa mecburiyeti hâsıl oldu. Ve Olimpas gelini Rüksanayı ve Hafidi İskenderi bi'l-istishâb İbrosa ʿazimet etti. Entipatir ise az müddet hükûmetin niyâbetini idâre ederek vefât eylediğinden ısdıkasından Polispirson yerine geçmiş olduğu halde Entipatirin oğlu Kasandır kendisi na'ib olamadığı için Polispirson ʿaleyhinde halkı tahrîk etmekle tarafeyn arasında harb ve husumet yüz gösterdi.

Polispirson'un sene-i mezkûrede vefâtıyla ihtilaf tevsiʿ ettiği ve Makedonya'da bu hal-i buhranın hüküm yürüttüğü sırada İskenderin ser ʿaskerlerinden Asya-i sağirede tefrid etmiş olan Entiğonos tezyid-i setût ve tevsiʿ memleket ile meşgul idi.

[184] İskender'in emirâ'i sâ'iresi Entiğonosun ezdiyâd-ı setutundan havfa zâhib olduklarından ʿaleyhinde muhârebe etmeğe bi'l-ittifak (939) târihinde topladıkları ʿaskerle giderek muhârebe eylediler. Entigonos galebe ve nâmını hükümdâr deyu iʿlân eyledi. Entigonos ile ümerâ aralarında ki ihtilâf altı sene imtidâd ederek (933) senesinde İbsos nâm mahalde harben Entigonosa ve oğlu Dimitriyusa galebe etmişlerdir. Entigonos bu muhârebede maktûl olmakla yedinde olan memâliki mekâsimeye vaziʿ ile Mısır ve cezîretü'l-ʿarab ve Filistini batalmiyus Sutir ve Makedonya ile bilâd-ı yunani kasandır, Trakya ve Bisya ile Asyayı sağiranın bir kısmını Lizmak, Bahr-ı esvedden Hidde vakiʿ Landos Nehrine kadar selefkus istilâ etti.

Bu hurub ve muhasamât arasında İskenderin ʿâ'ilesi pek mazdar ve izmihlâle karib olmuşlar idi. İskenderin vefâtından on bir sene sonra hepsi maktûl ve münkariz oldular.

Makedonya hükümdârı Kasandır (933) da vefât etmekle oğlu Dimitrayus Makedonyayı zabt eyledi. Suriya hükümdârı selefkus harben galebe ile Dimitrayusu esir ve Makedonyayı zabt eyledi. Selefkus Batalmiyus Sutirin **[185]** oğlu Sironos'un gadrıyla maktûl oldukta Makedonyayı Sironos istilâ etti. (904)

Bundan sonra Galya ve Cermanya nevâhisinden Sironos üzerine hücûm eden tava'if ile ʿinde'l-muhârebe sironos maktûl olmuş ve tava'if-i mezkûre bilâd-ı yunani yağma eylemiştir. Mü'ehhiren Dimitriyosun oğlu Entigonos Gonatas kıyam ederek birinci Enniyohas ile ʿakd eylediği muʿahede hükmünce Makedonyayı istilâ eyledi (898)

Mukaddemce Lizmakın tard ettiği İbros hükümdârı Piros hücûm ile Entigonosu kaçırıp Makedonyayı zabt etmiş olduğu halde iki sene sonra Ergos hisarında maktûl olduğundan Entigonos Gonatas yine Makedonya hükûmetini zabt etti. (896)

Entigonos bir zamân-ı kemâl ikbâl ile hükümrân olarak vefâtında oğlu ikinci Dimitrâyus cülûs etmiştir. (862)

İkinci Dimitrayus (851) târihinde vefât olmakla oğlu Entigonos Düzen canişini oldu. Bu zât babasının veled-i meşruʿu değil idi. Entigonos ʿâ'ilesinin tahrîkiyle ʿaleyhinde hayli kıl ve kâl ve Ispartalılarla aralarında harb ve cidâl vukuʿ bulmuş ise de galebe ederek **[186]** Ispartayıda istilâ eyledi. Ve (843) de vefât edip. İkinci Dimitrayasun oğlu Beşinci Filib mesned hükümrâniye câlis oldu.

Filib (800) târihinde vefât edip yerine oğlu Pirse geçti. Pirseden sonra (774) de oğlu Enderikos Makedonya hükümdârı oldu. Lakin Romalılar istilâ efkârını tezyidden hâli olmadıklarından muhârebelerle Makedonyanın ekser mahallerini zabt ettiler.

Makedonya dâ'iresi (768) de Romalıların bir vilâyeti ʿad olunarak İmparatorluk kürsüsü İstanbula nakil edildikte Rum memâlik-i şarkiyesinin eczâsından maʿdud oldu.

-17-

Epire kurûn-ı evveli târihi

Epireye Epirus dahi denilir. Banyayı cenûbu deyu maʿruftur. Yunanistan bilâd-ı şimâliyesinden olup şimâlen İlirya, garben yunan denizi, şarken Tesalya, cenûben Haliç Emberakya (barta) ve akarnanya ile mahdut bir dâ'iredir. Şu dâ'ire ezmine-i kadîmede Epire'i kadîme, Emberakya ve akarnanya dâ'irelerine münkasım olarak ahâlisi palazgılar idi.

[187] Kable'l-hicre yirmi altıncı ʿasırda Likavnik oğulları oralara yayılıp. (1300) târihlerinde Heraklilerin umerâsı Epireyi istilâ ettiler. Herakliler mü'ehhiren tesâlyaya ʿazimetle neyubetulim tâ'ifesini tard ve orada tavattun etmişler idi. On sene sonra içlerinde bir hükûmet teşkil etti.

Şu hükûmete mensub olan melûkun Admitis nâmında bir zâttan ilerisine maʿlumat-ı târihiye yoktur.

Melûk Muʿamele Bunlardır

(Epire hükümdârları)	Kable'l-Hicre sene
Admitis	1102
Trutas	1051
Kites	1017
Erimyas	983
Neyobtolim (2)	000
Birinci İskender	964
Abakidis	953
Kites (2)	934
Pirhos (2)	917
[188] Niyobtolim (3)	0000
İskender (2)	894
Pirhos (3)	864
Batalmiyos	000
Lavdamı	000

Admitis zamânına kadar şu hükûmetin zir destindeki ahâliyi Molosilerden ʿibâret iken onun ve ihlafının zamânlarında memleket tedriç ile kesb-i ittisaʿ etmiş ve birinci İskenderin zamânında İpire dâ'iresi kâmilen hükûmet-i mezkûrenin yed-i idâresine geçmiştir.

İkinci pirhosun zamânında memleket bir suret-i fahire iktisâb ederek sonraları Makedonyaya tabiʿ oldu. Yunan memâlik-i ʿumumiyesinin (768) senesinden sonra vakâyıʿ-i târihiyesi Rum târihiyle mahlûttur.

-18-

Eski Yunanilerin Maʿarıf Ve Medeniyet Ve Mezâhib

Ve ʿAvâ'id-i Sâ'ireleri

Maʿarıf ve felsefe- şu bahs-i kitâb-ı evvelin lahikasında yazılacak felâsefe târihinde tefsil olunacak olduğundan burada pek muhtesir beyan olunacaktır.

[189] Akvâm ve melel kadîmece ʿulum ve maʿarıf bir tıfl ve nevsâle gibi idi. Şu tıfl-ı nevsâle eski yunaniler içlerinde mertebe'i şebâbe baliğ olmuştur.

Eski yunanilerin evâ'il hallerindeki cehâletleri titânilerle ihtilât ettikten sonra za'il olmağa başlamışken titanilerin inkırazlarını müteʿakib hal-i asliyesine rücuʿ etmişti. Sonraları mahsusat, ʿakliyat, edebiyat, muhazarat, târih, şiʿir, riyâziyât, tabiʿat, fenlerinde emem sâ'irenin manzur-ı inzâr taʿaccüb ve hayretleri olacak bir mertebeyi buldular.

Yunan hükümâsının en kadîmlisi Miletli Tâlis'tir. Şu zât-ı kable'l-hicre (1248) senesinde tevellüd eyledi.

Felsefiyatça Tâlisin baʿzı mertebe taʿlim-i fâsidesi var idi. Tâlis " ʿâlemin evvel ve âhiri olmadığını, mevt ve hayatın mesâvatını, asıl evvel sudan ʿibâret olup yer donmuş bir su, gök meyah sekile olduğunu, kürre'i arz merkez 'âlemin etrafında bir mahur-ı aslide muteharik bulunduğunu" iʿtikâd eder idi.

Tâlisden sonra şâkirdlerinin meşhurlarından Enkısminis **[190]** medresesine ka'im oldu. Tedrisçe Enkisminse Enkisagoras halef olmuştur. Şu zat-ı tezyid ʿulum ve maʿarıfa hizmeten her türlü irâdını medârise vakıf eylemişti.

Fişagores dahi Tâlisin şakirdlerinden ve büyük şöhret kazanmış felasefedendir. İsmine mensub tâ'ifenin mü'essesi ve devran-ı arzın ibtidâki ka'ili şu zâttır.

Enkisagorasın şakirdlerinden Periklis- ki (1091) de tevellüd etmiştir- hitabetçe pek büyük şöhreti ha'iz idi şu filosof "ʿâlemin bir sanʿat-ı kadîme olduğunu ve nihayeti olmadığını, ecsâmın ilâ mâlânhâya kâbil-i inkisâm idüğünü kabul etmişti.

Tabiʿiyundan Erhilavus enkisagorasın şakirdlerindendir. ʿulûm-ı tabiʿiyeyi Atina'dan Yunyaya bu zât nakil eyledi.

(1080) Târihinde tevellüd eden Sokrat (sokrat) Erhilavusun şakirdi ve medresesinde tedrisçe halifidir. Şu zâtın ʿulum-ı adab ve ahlaka şiddet teʿallıkı var idi. Eşyâyı cideyi eşyâyı reddi'eden temyiz ile ʿilm-i kavaneyni vech-i ʿacib üzere tanzim, ve hükûmet-i edebiye ve ʿameliyeyi vaziʿ ve te'sis eden budur.

[191] Sokrat'ın vefâtından sonra şakirdleri Kırvayna, akademi-i kadim, kelbiye nâmlarıyla üç kısma ayrıldılar.

Kırvâniyenin mü'essesi Aristib nâm zâttır. Müskat re'si Afrika bilâdından Kırvan şehri olduğu halde Yunanistana ʿazimetle tahsil-i ʿulum ve fünnun ettikten sonra Kırvana ʿavdet ve orada bir cemʿiyet-i ʿilmiyeye te'sis eylediğinden şu cemʿiyet şehr-i mezkûre nisbetle Kırvayine deyu müştehir oldu.

Sokratın meşâhir-i telâmizinden biriside Aklidisdir. Şu zâtın velâdeti (1062) senesindedir. Mağar şehrinde mağarikye nâmıyla bir cemʿiyet-i ʿilmiye te'sis etmiştir. ʿilm-i mantık o cemʿiyette su'al ve cevâb tarikiyle taʿlim olunduğundan cemʿiyet-i mezkûreye mantıkiye dahi denilir idi. İş bu Aklidis hicretten mukaddem ki onuncu ʿasırda İskenderiyede tevellüd eden usul-i hendeseye kitâb-ı meşhurunun mü'ellefi aklidisin gayrıdır.

Akadami-i kadîmin vaziʿi Sokratın şakirdi Palaton (Eflâtun)dur. Akadâmi Atina dâ'iresinde – ceramikos nâm mevkiʿde- bir nezâhatkâh ʿumumi olduğu halde Eflatunun vaziʿ eylediği cemʿiyet-i ʿilmiye orada te'sis eylediğinden **[192]** mevkiʿ mezkûre nisbetle müştehir oldu. Şu nâm sonra cemʿiyât-ı ʿilmiyeye taʿmim etmiştir.

Eflatuna medresece Esbosib ve ânâda Aksenokrat, Aksenokrata Akratis halef oldu.

Estovanilerin re'isi Zeynun şu medresede ceryân eden teʿâlime ʿakidelerine mugayir şeyler karşılaştırmıştır. Zeynun ʿilm-i tabiʿatta birisi madde (cisim) diğeri kuvvet (ruh) olmak üzere iki esas kabul ile cenâb-ı hakka ruh itlâk etmiş olduğundan

Akratisin halefi Erhilavus Zeynunun teʿâlimini imhâ maksadıyla akadami'i kadîmi akadami'i mutavassıta tahvil eyledi.

AristaTâlis (Aristo) Eflatunun pek parlak bir şakirdi ve târih-i tevellüdü Kable'l-Hicre (1006) senesi idi. Atinaya ʿazimetle orayı vatan ittihâz ve eflâtundan taʿlim etmiş ve şakirdlerini mâşiyen taʿlim eylediğinde te'sis eylediği cemʿiyet-i ʿilmiye meşâ'iyûn nâmını almıştır. Aristo ol vakitlerde tedâvül eden ʿulumun hepsinde kesb-i mahâret etmişti. Kıyâsât, envâʿ eşkâl-i mıntıkaya bunun ihtirâʿatından olduğu gibi felsefeyi ʿilmiye ve nazariye nâmlarıyla ikiye taksim eden dahi budur. Makedonya hükümdârı Filib Aristoyu İskendere muʿallim taʿyin etmiştir.

[193] (Kelbiye) fırkasının mü'essesi Sokratın şakirdlerinden Eflâtunun muʿasırı bulunan Atinalı Ensisinosdur. Şu cemʿiyet kelb-i ebyez denilen heykelin yanında te'sis eylediğinden o nâm ile şöhret verdi. Cemʿiyet mezkûreye mensûb olanlar ihtiyâr eyledikleri maʿişete nisbetle kelebiye deyu mevsum olduklarıda mervidir. Kelbiye fırkası ʿilm-i edebden başka ʿuluma iʿtibâr etmediler. ʿömrünü bir küp içinde geçiren meşhur Diyojen bu fırkadandır.

Yunanilerden (Heraklitisye), (İlyatikye), (Pirhonye),(Epikorye) nâmlarıyla aksâm-ı İtalyanya olmak üzere baʿzı cemʿiyât-ı ʿilmiyede te'sis etmişti. Heraklitisyenin mü'essesi heraklitis Kable'l-Hicre (1020) târihlerinde kesb-i şöhret etmiştir. Pek mütekebbir ve herkesi tahkire ma'il idi. ʿömrünü dağlarda imrâr ve nebâtâ ve idhân ile maʿişiyet ihtiyâr eyledi.

(İlyatikye) fırkası İtalya bilâdından İlyaya mensubdur. Bu takımdan maʿdud Eksinofanos " ʿâlemin ezeli olduğu ve ʿademden zuhuruna imkân tasavvur olunamayacağı" iʿtikadında idi.

(Pirhonya) fırkası (995) de tevellüd eden Pirhona **[194]** mensubdur. Bu fırka hiçbir şeyin hakikatini tasdik etmezker ve her şeye hayâl nazarıyla bakarlar idi.

(Epikorya) fırkası Pirhonun şakirdlerinden (962) de tevellüd etmiş olan Apikora mensubdur. Şu zât Atinada bir bostan içinde sâkin olup ashabına taʿlim-i felsefiyat eder idi. Bunlar cenâb-ı hakkın ʿinâyetini, halûd-i nefsi, vucud-ı ervâhı münkir idiler.

Târih- Yunanilerden hayli muvarrihler zuhur etmiştir. Omirosun işʿarından tevârih menderc olduğundan buna hem şâʿir hemde muvarrih itlâk ederler. Lakin ibtidâ tarz-ı müstahsen üzere târih kitâbı yazan Herodottur. Buna Ebu'l-târih itlâk ediyorlar. Velâdeti Kable'l-Hicre (1107) senesindedir. Bundan sonra Tokidid zuhur eyledi. Şu zat hem muvarrih, hem ʿasker idi. Bulunduğu muhârebelere da'ir hayli vakâyıʿ yazmıştır. Yunan muvarrihlerinden biriside Atinalı Ağıznifondur. Tevellüd (1072)dedir. Ağıznifon hükm-i edebiye ve ahkâm-ı siyâsiyeye da'ir "Torbodya" nâmıyla bir kitâb dahi te'lif etmiştir. Bunlardan başka yunanilerden daha pek çok muvarrih vardır.

Tıp- Yunanlılarca Bakratın zamânına kadar fen-i tıbba da'ir **[195]** kitap yazılmamıştı. Bakrat fen-i mezkûru hâvi kitâp te'lif eyledi. ʿumumi hastahaneler inşâsı Bakratın eseridir. Bakrat Şam bilâdından Hamas şehrinde sâkin olup altmış kadar te'lifâtı vardır. Kütüb-i mezkûre me'mun halife zamânında ʿarapçaya tercüme ettirildi.

Bakrattan sonra Calinos zuhur etmiştir. Zamânı hicretten mukaddem ki sekizinci ʿasırdadır. Bunun yüzden ziyâde te'lifi vardır. Rufes ve sa'ir baʿzı etbâ câlinos zamânında zuhur ederek fenn-i tıbbın dâ'ire-i maʿlumatını tevsiʿ eylediler.

Ziraʿat- Yunanlılar evâ'il-i hâl ve evkât vahşetlerinde zirâʿat ve felâhati hoş görmemişler idi. Maʿarıfla iştigâl ettikten sonra melûk ve felâsifeye kadar ziraʿate iʿtinâ eylediler. Lakin Atina arazisi zeytünden başka şeylerin ziraʿatine salih olmadığından zeytün gars ederek maʿişiyetlerine muktezi hububatı kabâ'ilden alırlar idi.

Ticâret- eşyaca tebâdilin menfaʿatini anladıklarında yunaniler dahi ticârete meyil eylediler. Binâ'enʿaleyh muvarrih ağaznifon baʿzı mü'ellifât-ı siyâsiyesinde ticârete da'ir bahisler yazmıştır. Halkın emvâli teksir ettikçe memleketin serveti teksir ede **[196]** ceğinden Korinte, Sirakosa bilâdı ticâret sebebiyle pek maʿmur olmuşlar idi.

Sanayiʿ- Atina memleketi Kable'l-Hicre (1508) târihinde hatib Yunani Praklisin zir idâresine dâhil oldukta Praklis ahâliyi sanayiʿ mühimme ile iştigâle sevk ve teşvik eyledi. Bu iştigâl (200) sene devâm etmekle sanayiʿ yüzünden yunanın ʿimâreti pek ileriye gitmiştir. Bina'en ʿalâ zalik gittikçe âsâr-ı sanâʿiye tezâyüd edip

gerek ebniye ve gerek maʿmulâtın tahsininde ihlaf-ı islâfı geçmeğe çalışmakta idi. Lakin ebniyeye müteʿallık eserleri zamânın inkilâbâtıyla menderes ve müzmihal oldu. ʿacâyib sebʿ dünyadan Asyayı sağirâda- Efes şehrinde- ki Artamis Heykelinin baʿzı asârı kalmıştır. Heykel mezkûrun heyn-i maʿmuriyetinde tûli dört yüz ve ʿarzı iki yüz kadem idi. Her birisi yetmiş kadem irtifâʿında yüz kırk altı mermer ʿumumi hâvi ve derûnunda ki diyânâtşâli ʿaceden maʿmul idi. Binasından (220) sene sonraya müsadif İskender Makedoninin yevm-i velâdetinde ihrâk olundu. Bunu ihrâk eden (Aristeret) deyu mevsûm- libâs şöhretten ʿâri- bir şahıs idi. İsmini teşhir ve ibkâ maksadıyla heykel mezkûru ihrâk etmiştir. Şu **[197]** meverrüd üzerine yunanilerce " bir kafes yapmağa kudreti olmayan bir ahmak bir büyük heykeli yakmağa muktedir olur" misli sa'ir oldu. Heykel mezkûru sonra taʿmir ettiler ise de rumlar zamânında harab oldu.

Cermânyâlı doktor Hanri Solemen (1876) sene'i Milâdiyesinde şâʿir Omirosun işʿarını delil ittihâz ile yunân kahramanlarından Ağa Memnunun Misini harabelerinde ki kabrini keşif etmek ve bulacağı şeyler Yunan devletine ʿa'it olmak üzere aldığı ruhsata mebni mezkûr harabelerine suretle keşif ve tahri ve neler ihraç eylediğine da'ir tevârih-i muhtelife ile neşr olunan mektupları Yunanistan ahâli-i kadîmesinin sanayiʿce derece-i terakkilerini göstereceğinden fukarat-ı atiye zikrolunan mektuplardan alınmıştır.

Meşini harabelerindeki eski kabirlerden her birisi bir riyâl kıtʿasında bir takım altın düğmeler, altın sahifelerle örtülü ba'zı insan cese ve kemikleri, halis altından kaseler, halkalar, iki musannaʿ ve şahe çıkarmıştır ki bunların üzerlerindeki nakuş bediʿa ve sanayiʿ garibe ʿakıllara hayret verecek derecede imiş.

[198] Halkalardan birisinin üzerinde Yunan kahramanlarından Heraklin bir arslan boğazlıyor tarzında bir sureti resim olunmuş ve şahaların üstünde devâ'ir ve ezhâr-ı garibe ile şaʿaʿi etrafına münteşir bir şems sureti görülmüştür.

Kabirlerin birisinde bulunan iki hatem dahi gara'ibden imiş. Şu hatemlerden birisinin üzerinde tekerlekli ʿarabaya binmiş iki şahıs ile ayaklarını yere uruyor nemâyişinde iki at suretleri ve ʿarabadaki süvârilerden birisinin elinde bir kuş olduğu halde ok ile bir dağ keçisi carh eylediği resim olunmuş ve hayvan mecruh-ı eleminden şikâyet ediyor gibi gösterilmiştir.

Diğer hatemin üzerinde üç düşmana galebe etmiş bir muhârib resmi var imiş ki şu muharib düşmanlarından birisini urmak için kılıcını çekmiş, oda muhâribin karşısında diz üzerine yere çekip elinde harbe ile müdafaʿa şeklinde bulunmuş, ikinci düşman maktulâ yere düşüp elleri altında kalmış, üçüncüsü hal-i firârda nefsini muhafaza için siperini boynuna tutarak yüzünü arkasına çevirmiş olmak üzere resim olunmuştur.

Hanri Sülümen bunlardan başka daha hayli Kirankimit **[199]** ve musannaʿ eşyâyı nefise bulmuştur ki her birisi Yunanilerin sanayiʿce ittikân ve mahâretlerinin derece'i ʿulyâsına birer burhân ʿad olunacak şeylerden imiş.

Nizâmât-ı Milliye- Yunanistan'da memâlik-i ʿumumiyenin bir hükûmet idâresine merbututu kabul olunmadığından eski yunanilerce her memleketin kanuni başka idi. Maʿa mafih komit ve milliyetleri arasında ki münâsebet-i ʿumumiyeyi dahi muhafaza ettiklerinden şu maksada mebni teşkil etmiş oldukları cemʿiyât-ı milliye revâbıt ehutlarına sebeb-i müstakil olmuş idi. Cemʿiyât-ı mezkûre tarafından her sene bahar ibtidâsında delfiye ve güz mevsiminde Sermobile me'murlar gönderilerek ʿakd-ı içtimaʿ ile icrâyı âyin edilir. Ve münʿakid olan mecâlis-i ʿumumiyede millete hizmeti sebkat edenlere mahsus birer sanem inşasıyla ibkâyı nâmlarına ve millete hakâret etmiş olanların icrâyı mücazatlarına hüküm verilir idi.

Olimpiyat oyunları- Yunanistanca ittihâd nisbet-i milliye, muhafaza'i revâbıt-ı medine, idmân mahâret-i harpiye için dört senede bir kere olimpiyat şehri civarında cemʿiyat-ı ʿazime ʿakdıyla icrâ olunur idi. Tefsili ihtirâʿat bahsinde yazılacaktır.

[200] Diyânet-i Yunaniye- yunaniler evâ'il hallerinde herşeyden bi haber idiler. Hayvânat gibi ʿömür geçirirler idi. İçlerine giden gariblerden işittikleri hurafattan türlü türlü maʿbudlar kabul ile pek çok ilaha ittihâz ve bununla beraber ne mekule eşhâsdan birer ihtiraʿa tesadüf eylediler ise onu da ilaheleri sülküne idhâl idi verdiler.

Yunaniler ilaha iʿtikâd eyledikleri şeyleri birinci ve ikinci derecelere taksim ile derece'i evveli kısmını ilahe'i ʿulviye ve ikinci kısmı insâf-ı ilaha bi'l-iʿtibâr kısm-ı sâniyi ulûhiyetle beşeriyet arasında iʿtikâd etmişlerdir.

Birinci kısımda bulunan maʿbudlarının en büyüğü Uranüs (gök) idi. Zaʿimlerince vesata (yer) göğün zevcesi ve Saturun ile titân oğulları ve Jupiter (müşteri) satürünün oğlu imiş. Sa'ir maʿbudât-ı ʿulviye ittihâz eyledikleri kısımdan çoğunun anaları satürünün diğer zevcesi Sünbüleden imiş. Bu iʿtikâd-ı bâtıl üzerine Sünbüleye Ciddetü'l-ele ʿunvanını vermişlerdir.

Bunlardan suret-i müteselsile de pek çok ilaha iʿtibâr ve iʿmâl ve ahvâlin her birisine birer ele ittihâz eylediler.

ʿAlâ zaʿimuhum satürnün oğlu Jüpiter- ki buna ilahü'l **[201]** İlahe derler- babasının mülküne varis olmalarından havfen ʿemmisi titânik oğullarını öldürüp babası Satürn'ün mülkünü zabt eylediğinden maktûllerin aʿvanı bi'l-ittifâk dağları yekdiğeri üzerine koyup Jüpiteri öldürmek için göğe çıkarken Jüpiter saʿikalarla bi'l-müdafaʿa hepsini yere düşürdü ise de iʿvân merkûmenin ʿadedleri çok olduğundan jüpiteri korkuttukları için Jüpiter başka ilahlardan istiʿane talep eyledi. Aʿvân-ı mezkûre artık mukâvemet edemeyeceklerini anlayıp Mısır'a firar ve hayvanât-ı muhtelife eşkâliyle teşkil eylediler. Yunanilerin şu iʿtikâdât-ı bâtılaları şayiʿ olduktan sonra bu şâyiʿa eski Mısırlıların hayvanâta tapmalarına sebep olmuştur.

Ve kezâlik ʿalâ zaʿim bâtıluhum Jüpiter babası satürnü kaçırdıktan sonra dünyayı kendisiyle karındaşları aralarında taksim edip kısm-ı ʿulvi olan semâyi kendisine bi'l-ifrâz suların saltanatını karındaşı Nebtüne ve cüz'i süfli olan cehennem hükûmetini diğer karındaşı Aplotona verdi. Jüpiter hasımasının ga'ilelerinden kurtulduktan sonra cins-i insaninin tasniʿine ve nizâmat-ı 'âlemin tanzimine başladı. Jüpiterin hem zevcesi hem de kız karındaşı Yunun nikâh ile velâdetin, **[202]** kızı Hipaʿaşkın, oğlu Mars (merih) hurûb ve ıslahanın ilaha ʿad olunup ve volkan nâmıyla bir çirkin oğlu dahi doğduğundan Jüpiter bunu gökden aşağı atmakla yere düşüp ayağı kırılmış ve sonra ve Volkanı saʿikalar yapan demircilere re'is taʿyin etmiştir. Jüpiter'in diğer zevcesi başından doğurduğu belâs (esinâ) nâm kızı adabe ilaha taʿyin etmiş olduğu halde belâsı Hikmet ve ʿuluma hâkime iʿtibâr edenler Minreve tesmiye eylediler. Jüpiter maʿşukası latondan tevellüd eden oğlu Apolon (Güneş)e gazablanıp bunu ibtidâ çobanlara ilah taʿyin etmişti. Sonra kusurunu afv ederek envâr-ı ʿulviyenin neşr u taksimine mü'ekkel ve diğer zevcesi Minozina'dan mütevellid dünyaya

(Kamer) nâm oğlunu ocilere ilah taʿyin eylemiş ve başka zevcesi Simile'nin tevellüd eylediği Bahus Yunanilere üzüm ziraʿatini öğretmiş imiş. Jüpiter'in oğlu Apolon'un evladına gelince bunlardan Eslülabtab, Merkür (Atarad) ticaret, ve Yenus (zehre) hasiyet tenâsül, ebriyâb bağçelerin hemine ferhlerin ve gelinlerin ilâhesi ve şu sonraki iki mevhum zehrenin kızları imiş iʿtikâd-ı fâsidinde bulunmuşlardır.

El-hâsıl Yunanilerin bu gibi hurafât ve terhâtları pek **[203]** çok olduğundan diyânet-i fasidelerine numune olmak üzere bu miktar ile iktifâ olundu.

Bunların kısm-ı sâni iʿtibar eyledikleri maʿbudları hüsn-i sanʿatı veya şecaʿati görülen bir takım insanlardan ʿibâret idi. Kezâlik kısmı evvel ʿad ettikleri ilaheleride vaktiyle müşâhir insandan birer şahıs iken şâʿirleri hayalat-ı şaʿirâne ile kadirlerini yükselte yükselte- refte refte basiman refte- göğe çıkarıp beyinlerinde ki o iʿtikâdât-ı batıla iler gitmiştir.

Arz ve semânın oğlu ve bunca ilâhat-ı mevhumelerinin babası dedikleri saturn ve oğulları Jüpiter, Nebtün, Zahlek, Müşteri'nin ve sa'ir yıldızların isimleri olmayıp Satürn insan ve Girid ceziresinde bir hükümdâr idi. Oğlu Jüpiter Satürn'ü mesendinden tard ile Girit ceziresi hükûmetini zabt ve memleketi karındaşları Nebtün ve Aplon ile aralarında taksim ederek cezirenin cihet-i şarkiyesini kendi nefsi için bi'l-ibkâ garb cihetini Aplona ve sevâhil taraflarını Nebtüne vermiştir. Cezirenin cüz'i aʿlâsı Jüpiter'in hissesine isabet ettiği için kendisine gök ilahi ve Nebtün'e denizlerin, Ablotona cehennemin ilahı nâmlarını takı verdiler.

[204] Satürn ise başına şu belâ geldikten sonra İtayaya firâr ederek İtalya hükümdârı Yanos'un yanında kaldı. Başka maʿbudları dahi bu gibi birer asla müstened iken harifler asıl ve ferʿini bi'l-tağlit nâmlarına maʿbadler, timsaller, inşâ ederek başka başka ricâl ve nisvân-ı meşhuraya tahsis tarikiyle Yetperestliğin işnaʿını irtikâb eylediler.

Hatef gaybi- yunaniler gayıbdan sudur eyledi. Dedikleri haberler öyle Hateften mesmuʿ ve muhbiri nâ meşhûd sözler olmayıp Delfi, Obiris, Dodon heykellerinde ki kâhinler birer kâri celb ile taht üzerinde oturdup tütsüledikten ve çehreleri sararıp gözleri dönerek ağızları köpürdükten sonra şu karıların ağızlarından çıkan saçma sapan

sözlerinden ʿibâret eyledi. Hakikat-i hal ise kâhinler ekser vakitlerde havâdis-i lâzımeyi erbâb-ı vukuftan suret-i hafiye de bi't-tahkik evkarilerin ağızlarından çıkan kısa ve bimaʿna sözleri maʿlumatlarına tevkifen şerh ve taʿrif ile su'al edenlere birer cevap verirler ve tahkikleri haricinde su'allere verdikleri cevabların neticesi çıkmaz ise te'vilâta başlayıp akvâm-ı yunaniyeyi aldadırlar idi.

[205]

Üçüncü Fasıl

İtalya Kıtʿası Coğrafya Ve Akvâm-ı Aslıyesi ve İtalya ve Romanın Kurûn-ı Evveli Târihi Beyanındadır

Coğrafya ve akvam. Bedâyet-i ahvâl târihiye. Romada cumhuriyet. İmparatorluk. Garb imparatorluğu. Romalıların medeniyet ve ʿavâ'id ve maʿarıf ve mezâhibi. Papalar. Gotlar. Lombaradlar. İtalyayı romanyada eksârhoslar.

-19-

İtalyanın coğrafya ve akvâm-ı asliyesi

İtalya kıtʿası şimâlen Fransa ve Solira ve Avusturya, şarken Ederya (Venedik) denizi, cenûben ve garben Bahr-ı Mütevassıt ile mahduttur. Mesâha'i şathiyesi (120000) mil mürebbiʿi ve ahâlisi (20000000) nufusdur.

Elbâ, Epenen, Korno, Velibo dağları İtalya'da olup Kornonun irtifâʿı (9520), Velibo dağının irtifâʿı (8183) kademdir.

[206] İtalya'da büyük nehirler yoktur. İnhâr-ı mevcûdesinin en büyüğü İtalya ve Avusturya beynini fasıl eden Povroma Şehrine ceryân eden Tiber nehirleridir.

Körfezleri Bendakı ve Teriste ve Cezâyiri Sisliya, Sardunya Koriska gibi baʿzı cezirelerdir.

İtalya kıtʿasında suların bir mahalden diğer mahale akıtılması için müteʿaddid cetveller vardır. Dâhil kıtʿada ki yollar ise dağların harkı ve derelerin katʿıyla ol kadar mükemmel yapılmıştır ki yayanların himmetleri bu yollardan anlaşılır. Lakin bu

yolların en mühim olanları şimdiki İtalyalılar eser-i himmetleri olmayıp eski romalıların hemem ʿazimeleri âsârındandır. Mezkûr tariklerden baʿzısını (6775) kadem irtifâʿ ve (30) mil tûlunde olan Şinis cebelinden ve baʿzısı (7000) kadem irtifâʿ ve 36 mil tûlunde ki Similon dağından geçirilmiştir.

İtalya bilâdının en meşhuru Rumye (roma) şehridir. Derûnunda ebniye'i fâhire ve kusur-ı ʿazime ve havariyundan Batras ve Pavlosa mensûb bir büyük Kenisa mevcuttur. Şu Kenisa dünyada ki kenisâların büyüğüdür.

Roma şehri (170000) ve İtalyanın hâvi olduğu **[207]** sa'ir bilâd-ı meşhureden Napoli (400000) balirmo (200000) Polonya (50000) nüfûsu hâvidir.

Naboli şehrinin kurbunda bir volkan vardır.

İtalya kıtʿasının aksâm-ı sabıkası yedidir.

(1) Sardunya. Buna Sardo dahi derler. Şu kısm-ı memleketin şimâlinde vakiʿ ve mesahaca (19125) mil mürebbiʿiyi hâvidir. Sardunya ve Koriska cezireleri bu kısm-ı dâ'iresindedirler.

(2) Lombardiya.

(3) Barma

(4) Modina

(5) Toskana. Şu dâ'ire bilâdından Bisa nâm medinede sekiz tabaka üzerine mesnuʿ bir kalʿa'i ʿacibe vardır. Bir tarafına meyil eder tarzda yapılmış olduğundan oralardan geçen gureba yıkılır havfıyla yanından geçemezler. Elbâ ceziresi kısm-ı mezkûrede vakiʿ ve birkaç küçük cezireyi hâvidir.

(6) Papanın emlâkıdır. Roma şehri ve Sisliya ceziresi bu kısımdadır.

(7) Napoli kısmıdır.

Aksâm-ı mezkûrenin cümlesi İtalya'nın hükmü altında bir memleket müttehidedir.

[208] İtalyaca ceryân eden hafriyâtta dünyanın ekâlim-i sâ'iresinden ziyâde garib şeylere tesâdüf olunmuştur. O kıtʿada resubât-ı bahriye ile örtülmüş arazi derûnunda fil, kürkden, ve sa'ir dört ayaklı hayvanât kemikleri kesret üzere görülüyor. Barma ve Beyaşintisa civârında, ʿale'l-husûs Erno deresinin yukarı kısmında hafriyât ile asâr-ı garibe keşif edilmiştir. Nahiye'i evvelâdan Maron Erkovanoda bir heykel bulundu. Bu heykelin tûli (20) kademdir. Nahiye'i sâniyede rüsubât-ı bahriye ile arazi-i muttasıla arasında cinsleri ezmine-i ʿatikada munkarız pek büyük hayvanât kemikleri görülmüştür ki şu hayvanât-ı ekâlim-i haraya mahsus derler. Oralarda ise fil, kürkten, Fars nehri kemikleri ol kadar çoktur ki keşif ve tahkik edenler mezkûr dereye hayvanât kabristanı itlâk ediyorlar.

İtalya kıtʿasının havası Avrupa'nın memâlik-i sâ'iresinden güzeldir. Lakin ve fiyatı Avrupa'nın sa'ir bilâdından ziyâdedir.

Akvâm- ibn-i Halidun der ki " Rumlar Rum bin Yunan bin ʿAlicân bin Yafes bin Nûh ʿaleyhi's-selâm neslindendirler. Muhakkakin Rumların cümlesini Yunana nisbet ediyorlar. Ağrikiler ve Latinler dahi onlardandırlar. Tevratta yunan (Yafan) lafzıyla **[209]** muharrer ve evlâd-ı Yafesden olduğu mezkûrdur. (Yafan) lafzında ki harf-i fânın mahreci Vav'a karibdir. ʿaraplar taʿrib ile Yunan dediler. İbn-i saʿid Beyahkinin ve sa'ir muvarrihlerin müşrik târihlerinden nakil ile Yunan ʿalicân bin Yafetin oğlu ve Rumlar ve Latinler Yunanın oğulları olduğunu rivâyet eyledi"

Ezmine-i kadîmede İlleryâ'dan İtalya'ya nakil ve hicret etmiş olan Omberinler Romanın te'sisinden pek çok evvel o dâ'ireye gelmiş olduklarından baʿzı muvarrihler İtalya ahâli-i kadîmesi Omberinler olmasına zâhib oluyorlar. Tiber nehrinin yanında ve Omberinlerin civârında sikûl nâmıyla bir tâ'ife sâkin idiler. Epenen dağları silsilesinde ve Libo dağı ile Fosino gölü havalisinde sâkin ahâlinin meşhurları Oborijen kabilesi idi.

Tru'a muhârebesinden sonra Ana nâm şahıs Latyum (Latin) dâ'iresine nakil ederek Latinosun kızı Laviniyi tezvic ve ismine nisbetle Lavinyum şehrini ve oğlu Eskagin Elben dağı üzerinde Alp ve Lalonağ şehrini bina etmiş olduğu mervidir.

[210] Devlet-i Romaniyenin teşkili ve ceryân-ı vakâyıʿı İtalya kıtʿasından başlamakla İtalya Kurûn-ı evveli târihinin Rum târihine irtibât küllisi vardır. Binâ'en ʿâlâ zalik İtalya ve Rum târihini birlikte yazacağız.

-20-

İtalya'nın Bedâyet Maʿmuriyetinden Roma Şehrinin Te'sisine Kadar Vakâyıʿ-i Târihiyesi

Kable'l-Hicre

(1375-2520)

İtalya'da Roma hükûmetinin te'sisine kadar hükûmet eden hükümdârların halleri kabâ'il-i vahşiye ru'sâsının hallerine muvâfık idi. Eski târihleri emem sâ'irenin çoğu gibi hurafat ile doludur. Maʿa mafih vakâyıʿ-i târihiyeleri içinde kâbil-i tenfid olacak vukuʿat-ı sahiha dahi teselsil kabul etmiyor.

Rumların menşâ-i olan İtalya takriben hicretten (2520) sene mukaddem maʿmur olmuştur. Aʿsârı kadîme evâ'ilinde buna Satürnuya derler idi. Sonra istiʿmalce İtalya hükümdârânı kadîmasından İtalusa nisbetle İtalya ismi galebe eyledi. **[211]** İtalus'un zamânı hicretten mukaddem ki yirmi birinci ʿasırdadır.

Baʿzı rivâyete nazaran Eburijin tâ'ifesinin hükümdârı Janos yunanistattan İtalya'ya ʿazimet ve kable'l-hicre yirmi birinci ʿasırda bir hükûmet teşkil eyledi. Yunanilere etbâʿen Romanilerin o târihlerde ihtiyâr eyledikleri iʿtikâdât hurâfiyece Jüpiter'in semâdan tard ettiği ve ʿakıla karib-i rivâyetce Girit ceziresi hükümdârı iken oğlu Jüpiter'in kendisini mülkünden kovduğu Satürn Janosun yanına vardıkta Janos Satürne kapitülon dağını me'vi göstermiş ve Satürün dahi onlara buğday ve üzüm ziraʿatini öğretmiştir. Jonos otuz altı sene hükûmet ettikten sonra fevt olup yerine Pikos oturdu. Pikosa da Konos halef oldu. Bunlardan sonra Arkadyalu ve Ender hükümdâr olup Platin Tepesi üzerinde Badi şehrini binâ etti. Ve Enderden sonra

Latyum dâ'iresine gelen Herkal hükümdâr oldu. Ânın zamânına kadar Eborijin kavmi insanları kurban boğazlar idiler. Herakil bu ʿadeti lağv etmiştir.

Eburijinler Omberin dâ'iresinin cihet-i cenûbiyesinde bir takım şehirler yaptılar. Mü'ehhiren Eborijin tâ'ifesiyle Sikoller aralarında husumet ve kitâl tahdis eyledi. Tesalya **[212]** akvâmından Palaşze tâ'ifesinin muʿavenetleriyle Eborizen Sikollara gâlib olduğundan sikoller Terinakrin ceziresine hicret ve orada tavattun eylediler. Cezire'i merkûme Sikollara nisbetle sicilyâ nâmını aldı.

Tru'a muhârebesinden sonra âna kable'l-hicre (1890) târihlerinde Latyom (Latin) dâ'iresine giderek Latyosun kızı Laviniyi tezvic ve ismine nisbetle Latiyum Şehrini te'sis etti. Ana sağlığında o havâlide hükümdârlık edip kendisinden sonra oğlu eskagin yerine oturdu. Elben dağı üzerindeki Eldelalonağ şehri bunun eseridir.

Ana sülâlesinden on iki zât hükümdârlık eylediler. Bu hükümdârların on ikincisi Prokas idi. Prokasın vefâtında Nomitor ve Emoliyus nâmında iki oğlu kaldığından beyinlerinde hükûmet için münazaʿa ve muhârebeler vukuʿ buldu. Omilyos galebe etmekle nomitoru bir uzak mahalle naki etmiş ise de bir müddet sonra Nomitor'un Romolos ve Romos nâmında iki hafidi türeyip başlarına tecmiʿ eden kalabalık ile Emolyus ʿaleyhine kıyâm ve hükûmetini mahvediverdiler.

Romolos ve Romos bu işi gördükten sonra meydan kendilerine kalmış ve başlarına üç bin kadar hırsız **[213]** ve haydut mekuleleri toplanmıştı. İtalya dâ'iresinde ve bahirden on altı mil beʿidinde vakiʿ Tiber nehri üzerine gelip kendileriyle refikasının barınmalarına kifâyet edecek miktar kulübeler inşa eylediler. Kulübelerin etrafına bir duvar çekmeğe teşebbüs etti.

Duvar ise öyle hücûma maniʿ olacak derecede değil idi. Romos şu duvarı fa'idesiz gördüğünden Romolos'a "sen şu duvarı bir medine suru gibi fâ'ideli zannıyla mı yaptırıyorsun" deyu taʿriz eylediğinden Romolos bu sözden gazablanıp elinde ki harabe ile Romosi öldürdü. Sonraları şöhret-i ʿazimeyi kazanan bir büyük devletin merkez hükûmeti ve akvâm-i müteʿaddidenin hedef-i taʿarruzu olan Roma şehrinin te'sisi bundan ʿibârettir ki sürüne ibtidâ bânisinin karındaşının kanı bulaştı. Romolos bi'l-ikdâm duvarı ikmâl etti.

-21-

Romanın Binasından Roma Cumhuriyetinin Teşkiline Kadar Vakâyıʿ-i Câriye

Kable'l-Hicre

(1131-1375)

Romolos Romayı te'sis ettikten sonra kendisine **[214]** ve arkadaşlarına birer zevce tedâriki çaresini aramağa başladı. Ol vakit İtalya havalisinde ve Roma civârında sâkin saben (sâ'ibin) kabile-i metuhaşasından izdivâc için birer kız istediler. Kabile halkı halkı muvaffakat göstermediler. Romolos bir gün kabile ru'sasına bir ziyâfet keşide ederek onlarda ziyâfetgâha gelmiş ve zevkiyât ile iştigâl etmekte bulunmuşlar idi. Romolosun mukaddemce arkadaşlarına verdiği taʿlimât üzerine arkadaşları ru'sa üzerine hücûm ve çoğunu iʿdâm ettikten sonra kabileden birer kız iğtisâb ve zevce ittihâz ettiler.

Romolos ve refikasının bu zâlimâne muʿameleleri kabile halkını ahz-ı intikama mecbur eyledi. Kemâl-i tehurla muhârebe esbâbını bi'l-ikmâl Romolosla arkadaşları üzerine hücûm ettiler. Telakki'i tarafeyn vukuʿuyla harbe başlanacağı sırada zevcât-ı merkûme iki düşman arasında ki meydâna yürüyüp yüksek sadâ ile iki tarafa hitaben " bundan evvel olan oldu giden gitti. Bizler bir tarafın kızları, diğer tarafın zevcatıyız. muhârebede hangi taraf müzmihal olsa mesâ'ibi bizlere ʿarız olmaktan başka netice hâsıl olmaz" diyerek sızlanmağa başladılar. Kabile halkı kızların kocalarına **[215]** teʿalluk ve irtibât kalbiyelerini anladıklarında tarafeyn terk-i husumetle meyânelerinde ki ʿadâvet-i muhabbete münkalib ve aralarında muʿahede'i salime münʿakid oldu.

Bundan sonra gerek o havalideki kabâ'il, gerek Romolos'un ashabı Romolosu kendilerine hükümdâr tanıdılar. Oda cümlesi haklarında hüsn-i siyâset ve muʿamele icrasına devam eyledi.

Romolos hükûmetçe kesb-i istiklâl ettikte nüvâb ve aʿyândan bir meclis tertibiyle ahvâl-i bilâdı tanzim ve otuz yedi sene hükûmet ettikten sonra fevt oldu. (1337)

Romolos'un vefâtında sabinlerden Bombelyos hükümdâr olmuştur. Şu zât-ı hazem, hekim, hüsn-i hâle müntesib idi. Emûr-ı siyâsiyece baʿzı mertebe kavaneyn vaziʿiyle zir hükmündeki ahâliye ziraʿat ve birkaç sanʿat-ı nafiʿa taʿlim eyledi. Bedâyet hükûmetinden kırk üç sene sonra fevt oldu. (1294)

Bomilyosun vefâtında yine Sabanlardan pollos hestilyus hükümdâr oldu. Şu zât-ı hurub ve mağaziye haris idi. Zamânında Rumlar ile civarlarındaki elbâniler aralarında hayli nizaʿ ve kıtal vukuʿbuldu. Nihâyetü'l-emirde iki **[216]** ʿaskerden her ferik şecâʿandan üçer mübâriz intihabıyla beyinlerinde mübâreze icrasına ve galebe hangi tarafta kalır ise o tarafa müteʿallık ʿumum-ı ʿaskerin galib ve müzaffer ʿad olunmasına karar verdiler. Şu karar üzerine Elbanilerden her birisi Koryatyos ve Romanilerden her birisi Horatyos nâmlarıyla üçer biraderi mübâriz intihâb eylediler. Bu altı kimse atlarına binip silahlarını bağladıktıktan sonra yekdiğerine mukâbil meydâna inip aralarında mübâreze parladı. Ferikeyn bunlara karşı tevkif-i ihtiyâr ve neticeye intizâr ediyorlar idi. Koryatoslar ol emirde galebe gösterdiler. Ve garimlerinin ikisini öldürdüler. Maktûllerin hayatta kalan karındaşları Horatyos bunu istiʿzâm ve bir şahsın üç kimseye galebesini istibʿad eylediğinden atının dizginini itlâk ile firar eyledi. Muhâsımları sürʿatle her ne kadar arkası sıra gittiler ise de daha mukaddemce telef eyledikleri Horatyoslarla uğraşmaktan atları yorulmuş olduğundan üçü birlikte Horatyosa yetişemeyip birisi ileriye gitmişti. Horatyos ise bunlara birer birer mübarezeye kendisini muktedir görüyor idi. İlerlemiş olan Koryatyos yanına yakın gelmesiyle beraber Horatyos üzerine bi'l-hücûm hasım merkûmu **[217]** öldürdü. Bundan sonra ikinci ve baʿdehu üçüncü Koryatyoslar üzerlerine yürüyüp onlarıda iʿdâm idi verdi. Elbâniler bunu gördüklerinde husul-i muzafferiyetten hâ'ib ve hasır kalmakla bayraklarını tersine taklib ve silâhlarını yere ilgâ eylediler. Românilerce bu muzafferiyetten memnuniyet-i ʿumumiye hâsıl olmakla Horatyosun şanını aʿlâ ve hakkında ʿarz-ı taʿzimât ederek bi'l-iftihâr Romaya ʿavdet etmişlerdir.

Horatyosların bir hasenâ kız karındaşları var idi ki mezbûr telef olan Koryatyoslardan birisine ʿalakadâr olmuştu. Maʿşuku koryatyos karındaşının kılıcıyla maktûl olduğunu işittikte saçlarını yolup nevha ve feryâd ve Romaniler ʿavdet ederken dervâze'i şehre vusullerinde merkûme o hal ile karşı çıkarak karındaşı Horatyosa levm ve şutumun envâʿını irâd eyledi. Horatyos bundan gazablanıp "maktûl biraderine

acımıyorsun da biraderin katline mi acıyıp bu münasebetsizliği gösteriyorsun" diyerek mezbûreyi öldürdü.

Horatyosun ol veçhile kız karındaşını öldürmesinden dolayı kanun-ı merʿileri kendisini mes'ul ve katl-i cezasıyla mahkûm eyleyip hizmet-i sâbıkasına hürmeten cezadan ʿafv **[218]** olundu ise de dâmen iʿtibârı katl-i cinâyeti lekesinden tathir olunamadı.

Romaniler ile Elbaniler aralarında vukuʿbulan muhârebe-i mezkûre mübârizlerin nâmlarına nisbetle " Horatiler koryatiler" muhârebesi deyu şöhret vermiştir. Bu muhârebeden sonra Elbânilerde românilerle birleştiler.

Tollos hestilyus otuz iki sene müddet hükûmet ettikten sonra bir sâʿika isabetiyle fevt olup bu mebliyosun hafidi Enkos Maryos mesned neşin hükümdârı oldu(1262)

Enkos mariyus zirdest hükmünde olan ahâlinin ziraʿatlerini terakkiye hizmet ve metruk ayin ʿibâdetlerini iʿâde etti. Ve lâtinlerle muhârebe ederek dört şehirlerini zabt ile ahâlisini Avanteyn tepesi üzerinde iskân eyledi. Bu futuhât Romalıların arazisini denize kadar tevsiʿ etmiştir. Enkos, Mariyos vefât ettikte yerine Yunanî büyük Târıkin oturdu. (1238)

Tarikinin babası bir zengin tâcir idi. Korinitten menfiyen oraya gelmekle kral sâbıkın teveccühünü kazanıp kral vefât ederken kendisini oğullarına vasi taʿyin etmiş **[219]** ve ahâlinin dahi teveccühe ʿumumilerini kazandığından krallığa kabul olunmuştu. Romanın tezâyüd ʿümrân ve tezyinatına ve Roma haricinde ki sabenlerin tenkillerine muvâfık olmuş ve 32 sene hükûmet ettikten sonra fevt olup yerine Seroyos Tolliyus nâm zât kral intihâb olunmuştur. (1200)

Soroyos kırk dört sene hükûmetle muhârebât-ı kesîrede muzaffariyet kazanmış olduğu halde dâmadı ikinci Târkin seroyosu öldürüp yerine oturdu. (1156)

Seryosun o suretle katli haberi kızı ve Tarikinin zevcesi Talyaya bâliğ oldukta zevcinin babası hakkında ki gadrından ve serir-i kraliye cülûsundan ferh ve memnuniyet gösterip tebrik için ʿaraba ile dar-ı vilâyete doğru gitti. Babasının kan ile

alûde olan cenâzesi ʿarabanın geçtiği sokakta ayaklar altına atılmıştı. ʿaraba o sokağa yetiştikte cenâze gözüne ilişmesiyle berâber ʿarabacı ızdırâb ve havfa tesâdüfle hayvanları geriye çevirdi. Talya ʿarabacının dönmesindeki sebebi anladıkta merkûmu tekdir ile ʿarabaya dâr-ı vilâyete doğru çevirmesi emrini verdi. Cenazenin matrah olduğu sokak ise pek dar olduğundan ʿaraba ceseyi çekinmeksizin geçemez idi. **[220]** ʿArabacı Talyânın emrine bina'en hayvanları sevk ile cenâzeyi ʿarabaya çiğnetip geçti. Talya bu hale te'sir ve mübâlattan eser bile göstermedi.

İkinci Tarikin cülûs ettiğinden sonra ahâli hakkında mezâlim ve fevâhişin envâʿını irtikâb etmiştir. Binâ'enʿaleyh ahâli bunu " mütekebbir tarikin" deyu telkin eylediler. Tarikinin mezâlimine ahâlinin artık tahammülleri kalmadığından cülûsunun yirmi beşinci senesi ʿâ'ilesi ile berâber tard olunarak Roma'da bir cumhuriyet teşkil olundu. (1131)

-22-

Romada Cumhuriyet Teşkilinden Ököstön

İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyıʿ-i Târihiye

Kable'l-Hicre

(668-1131)

Târikin mesned kraliden tard olunduktan sonra Konsol nâmıyla Romada iki hâkim intihâb ve senede bir defʿa intihâb icrâsı kanuna rabt olundu. İbtidâ konsol nâmıyla ikâme olunan hâkimlerin birisi Peronos ve diğeri Kolatinosdur.

[221] Peronos ʿadâleti muhib idi. Hatta iki nefer oğlunun baʿzı cinâyât-ı irtikâb eyledikleriçün iʿdâmlarına hüküm vermiştir.

Roma ahâlisi o târihlerde birisi eşrâf, diğeri ʿavâmdan olmak üzere iki kısım idi büyük meclis erbabının hepsi ve ekâbir ve muʿtemidânın ekseri birinci kısımdan maʿdûd idiler. Konsolların intihâbıda şu kısma mefûz idi. Binâ'enʿaleyh şu birinci kısmın şevketleri kuvvet ve setûtları ʿazimet kesb ederek ahâlinin ʿavâm takımı bunların nüfuzları altında esir gibi oldular. Bu hal ʿumumi tenfir etmekle ʿavâm ile

eşrâf aralarında taraftarlık tahdis ve fetn ve müşâcerât zuhur etmeğe başladı. Lakin konsolların vazifeleriyle mükellef olmak üzere senede beş kimsenin dahi ʿavâmdan intihâbı kanuna rabt olunduğundan ahvâl-i ʿamme intizâm ve eşrâfın şânı inhitât kesb eyledi.

Bu suret biraz vakit devâm edebildi. Sonra ferikayn beyninde yine baʿzı ve ʿadâvat baş gösterdi. Bu esnâda eşraftan ve şecaʿandan Korbulânus nâmında birisi konsolluğun ibtaline kıyam ederek bu maksadının tervici için pek çok çalıştı ise de ʿavâmın mukâvemetine ve bi'l-ahire galebesine **[222]** tesâdüfle mağlub olduğundan ʿavâm-ı Korbolanosu Roma havalisinden tard eylediler. Korbolanos entiyum şehrine giderek o târihlerde eşed tava'if ʿad olunan Volisi Şaʿubuna bi'l-ittihâk bunları Rumlarla muhârebey teşvik ve tahriz etti. Onlarda bi'l-muvâfıka şecaʿan ve fersânlarını cemʿ ile bir ordu teşkil ederek Romaya doğru yola çıktılar. Şu ordunun Romaya takrib eylediği haberi Romalılara baliğ oldukta havf ve ızdıraba güriftâr olduklarından Korbolanos'un istiʿtâf hatırı için ihtiyârlarını yanına gönderdiler. Korbolanos iltifât bile etmeyip yoluna devâm etti. Bundan sonra havvâs köhneyi irsâl ettiler. Ve köhne Korbolanosun yanına baʿde'l-vusul cerâyim-i sâbıkalarının ʿafvını temenni eylediler. Korbolanos maksadını tağayyür etmeksizin kuvvet-i mevcudesiyle Roma şehrinin suruna kadar ilerledi. Sur önüne vardıkta şehre hücûmun esbâb-ı teshilesini ararken eşrâf ve ahâli şehirde bulunan tâ'ife-i nisvândan bir hey'et-i mebʿuse taʿyin ile Korbolanosun Roma'da kalmış olan anası Viktorya şu hey'etin önüne ve zevcesi arkasına düşerek hey'et efradının her birisi vakt-i engiz nazar olacak bir suretle libâs-ı hüzün ve matemi **[223]** labise ve zeyl-i tazriʿ ve istiğâsaya mülâbese olduğu halde ʿazimet ve maksadından sarf-ı nazar etmesini söz ve gedâzla Korbolanosdan niyâz eylediler. Korbolanos tezellik bu derecesini gördükte nisvâna ve bi'l-hassa ana ve zevcesine teʿallık eden şefkati ʿinân-ı ihtiyârını elinden almakla kendi hayatından me'yusiyeti gözünün önünde tecessüm ve anasına hitaben " Valide Romayı kurtardık. Lakin oğlun kaybettin." Diyerek Romaya taʿarruzdan sarf-ı nazarla ʿaskeri bi'l-istishâb entiyûm şehrine ʿavdet eyledi. ahâli kendi halleriyle meşgul iken Korbolanosun tahrizât-ı mütemâdiyesi üzerine bunca tedârikât ve gavâ'il-i ʿazime ihtiyâr etmiş oldukları halde teʿazzib bilâ fa'ideden başka bir şey görmemelerinden nâşi hiddetlenip Korbolanos dervâze'i şehre yetişmesiyle beraber hücûm-ı ahâliye müsadif ve maktûl olmuştur.

Bu hâdise geçtikte Roma devletinin ahvâlinde intizâm ve devletlerinde ʿazimet hâsıl olmağa başladı. İtalya'nın dâhil ve harici iʿmâl-i nüfuz ve te'sir hükûmetlerine karşı ʿarz-ı inkiyâd ve ahâlinin nüfûsuda gittikçe kesb-i ezdiyâd eyledi. Memleket ise rungunu günden güne eritip gavl (eski Fransalı) tâ'ifesinin Roma'ya hücûmları târihi **[224]** olan hicretten mukaddemki (1012) senesine kadar hal böyle devâm eyledi.

Tâ'ife-i merkûme cenerâl Bernosun kumandası altında bi'l-ictimaʿ o târihte giderek Romayı muhâsara eylediler. Romalılar taraflarından her türlü müdafaʿa esbâbına teşebbüs edildi ise de mukâvemet mümkün olamadığından goller sehhâm belâ gibi Romayı muhacemât-ı ʿadideye hedef ve romalıların esbâb-ı mukâvemetlerin imha ve telef ettikten sonra şehre duhul idi verdiler. Bunlar derûn-ı şehre girdiklerinde şehirde ki ihtiyârların- bir muntezim mevkiʿde bi kayıt ve fütur- her birisi libâs-ı hey'et-i ʿazameti lâbis ve ʿâcdan maʿmul birer kürsi üzerinde vukurâne ve müdhişâne bir tavır ile câlis idi. Medeniyetin runk ve tezyinâtını ândân mukaddem görmemiş olan gavl-ı vahşilerinin hücûmda peşrûları olan efrâd bunları görmeleriyle beraber ürkerek yüzlerini geriye çevirdiler. ʿaskerden bir nefer gayretle ilerleyip kürsiler üzerlerindeki ihtiyârlardan Bayirus nâmında bir sahsın sakalına yapışmasıyla beraber Babirusu kürsi üzerinden çekip yere atıverdi. Babirus bundan gazabnâk olarak elinde ki ʿasâ ile nefer-i merkûmun başına urdukta ricʿate başlamış olan ʿaskerin **[225]** baʿzıları sa'ika gayretin sevkiye Babirusun dâhil olduğu cemʿiyet üzerine hücûm ve hepsini katlettikten sonra şehrin ortasına doğru yürüdüler. Sa'ir gavl-i ʿaskeride bunlara etbaʿ etmekle cümlesi derûn-ı şehre dağılıp ihrâk ve yağma az vakitte şehrin ekser mahallerini tahrîb eylediler.

Ol vakitler Roma şehri pek büyük ve ebniye'i fahireyi hâvi idi ki bu ebniyenin en cesimi bir kalʿa'i haşine gibi olan kabitol sarayı idi. Goller şehre giderken Rumların ekâbir ve şecaʿani kasr-ı mezkûrda tahsin etmişler idi. Goller hayli vakitler muhâsara ettiler ise de bir şey yapamadılar. Kamilosun kıyamına kadar hal böyle gitti. Bi'l-âhire Kamilos kıyam ederek mevcûd Golere şiddet ve intisarı bir derece ileri getirdi ki çoğu maktûl oldu.

Rumlar bu belâyı geçirdikten sonra vakitlerinin çoğunu memâlik ve devl-i ecnebiye muhârebelerine sarf ederek fen-i harbde kesb-i mahâret ve elli seneye karib müddet zarfında ceryân eden muhârebelerin ekserinde istihsâl muzafferiyet eylediler.

Bundan sonra Romalıların Latyum ahâlisiyle onlara muʿavenet eden Etroski tâ'ifesi aralarında muhârebe açılıp romalılar Golleri ve Etroskileri berbâd ve memleketlerini istilâ ettiler.

[226] Muharebat-ı mezkûreyi Saminum muhârebeleri taʿkib eyledi. Samnit denilen tâ'ifenin yerleri mukaddemleri Roma memâlikiyle hemhudûd değil idi. Romalılar Latyum havâlisini harben istilâ ettikten sonra Samnit ahâlisinin evtân ve bilâdı romalıların zirdestlerinde ki yerlerle hemhudûd halini kesb ettiğinden Saminum muhârebelerine bir istiʿdâd tabiʿ hâsıl olmuştur.

Saminum muhârebeleri kable'l-hicre (965) senesinde başladı. Saminum diyarından kapı şehri romalıların yed-i zabıtlarına geçtikten sonra nihayet buldu. (963)

Şu hurûb ber taraf olduktan sonra latin ahâlisinin Roma konsollarına daʿvayı iştirake kıyâm etmelerinden dolayı (962) senesinde bir muhârebe kapısı açılıp latinlerin itâʿatleri hâsıl olduktan sonra kapandı.(960)

Bundan sonra samitlerin ba'zı tahrîkâtıyla Yunanistan bilâdından Peloponis nâm şehir ahâlisiyle Romalılar aralarında muhârebeler tahdis ve bu muhârebeye samnitler dahi iştirak eyledi. Muharebat-ı mezkûre (948) senesinden (933) senesine kadar imtidâd ederek galebe Romalılarda kalmıştır.

Muharebat-ı merkûmenin zevâlinde şimâldeki Etroski **[227]** ve Samnit akvâmının Romalılar ʿaleyhlerine kıyamlarından tahdis eden muhârebeler yüz gösterdi. Buda altı sene mümted olmuş ve akvâm-ı mezkûre Roma ahâlisinin şan ve ʿazemetini kabul ve iʿtirâf ettikten sonra bab-ı muhârebe sed edilmiştir. (927)

Romalıların günden güne galebelerini ʿaleyhlerindeki akvâm-ı suret-i müttezillelanede kabul etmekten vicdanen kendilerini memnuʿ gördüklerinden (922) senesinde saben, Etroski, Ombirin, Gavl tavâ'if-i muhtelifesi bi'l-ittifâk romalılar üzerlerine iʿlân-ı harb ettiler. Bu defʿada açılan muhârebeler on yedi sene mümted

olmuştur ki galebe ibtidâ akvâm-ı müttefikada yüz gösterip romalılar büyük büyük telefata tesâdüf eylemiş oldukları halde bi'l-ahire Romalılar galib ve tavâyif-i mezkûre münhezimen Roma hükûmetinin dâ'ire itâʿatine dâhil oldu. Binâ'enʿaleyh İtalya dâ'iresinin havali-i şimâliyesi dahi Roma memâlikinden maʿdûd olmuştur. (905)

Bundan sonra Yunanistan bilâdından Epir kralı Pirhos ile aralarında muhârebe açıldı. Roma ahâlisinin muharebât-ı sâbıkada ki galebelerine payimâl olan akvâm-ı mezkûrede kudret kalmayıp italya memâlinde kuvvetleri tenâkıs etmeyen takım taranet tâ'ifesinden ʿibâret kalmıştı. Târânet **[228]** tâ'ifesi ise her ne kadar komitlerine ʿa'it olan iktidâr ʿavârız mağlubiyete tesadüf gibi hallerle rahnedâr olmamış ise de romalılar bir hadika'i istilâ makamına koydukları memâlik-i mevcûdelerinin dâhilinde ve civârında harohas ʿad eyledikleri akvâmı âteş taʿarruzla ihrâk ve imhâ efkârından geçmeyeceklerini ve binâ'en ʿalâ zalik kendilerini yurtlarında rahat bırakmayacaklarını tarânet şeʿubu hiseylediklerinden romalılar ʿaleyhlerinde bir hareket-i şedide icrasına karar verdiler. Ve Pirhosdan dahi muʿavenet istediler. Pirhos yirmi bin nefer piyade ve 3 bin nefer süvariden mürekkib bir ordu ve haylice kuvve-i bahriye dahi tertip ederek romalılar ile pek çok uğraştı ve hatta roma şehrinin suruna yetişecek derecede şiddetli tecâvüzler dahi gösterdi. Ahâli-i şehir bir kalʿa-i haşine gibi besâlet-i fevkʿâde iltizamıyla müdafaʿada sebât ve mukâvemet erâ'e eylediklerinden Pirhos şehre yaklaşamayıp husule muvaffakıyetten me'yûsen Sicilya'ya ʿazimet ve bi't-tekrâr İtalya'ya ʿavdet eylemiş olduğu halde Roma konsollarından Köryos ve Entoves kumandasında ki ʿaskere mağlub olarak Epire ʿavdet eyledi. Taranet ahâlisi ise Romalılara galebe ümitlerini birde bire ga'ib ettiklerinden **[229]** kendilerini Roma hükûmetinin kucağına atmaktan başka çare tasavvur edemeyerek romalılara girdendâde'i teslim ve itâʿat oldular. (894)

Şu gâ'ile ber taraf edildikte Romalılar Seyzalyen gollarını dâ'ire-i itâʿate almak için muhârebelere başlayıp goller ba'zı mertebe galebe ile beraber Terânzelyen gollarından dahi bi'l-istiʿane teksir-i kuvvet etmekle roma senatosu pek büyük ordular tertip ve muhârebeler devâm eylediler. Gollardan jevân takımlarının kralları ınde'l-muhârebe konsol marsillosun ʿaskerine karşı maktûl ve muharibleri münhezim olmuş ve bunlarla hem efkâr olan tava'if-i sâ'ire dahi müsademelere tesâdüfle galebeden

me’yûs kalmışlardır. Binâ’enʿaleyh ekserisi başka mahallere hicret ve yerlerinde kalanlar bi’l-zarûr Roma hükûmetine ʿarz-i itâʿat eylediler. (884)

Romalıların yine evvel esnâda açmış oldukları Ponik muhârebesi (863) senesinde Sicilya kıtʿasının istilâsı ve -mebhas mahsusunda tefsil olunduğu üzere- bilâd-ı Afrikadan Kartâcınalılarla vukuʿbulan muhârebeleri (886) senesinde başlayıp (767) târihinde Kartâcınanın zabt ve ihrâkıyla hitâm bulmuştur.

[230] Romalılar feth-i memâlik ve istilâca tevsiʿ mesalik etmeğe devâm ederek ispanya tamamıyla roma memâlikine münzam ve el-yevm cezâyir garb ve o târihlerde nevmidya denilen Afrika bilâd-ı maʿlumeside harben mazbut olup heyn-i istilâda nevmidya hükümdârını esir ve haps ettiler. Hükümdâr müşârun ileyh muhbisde aç ve sususz vefât etti.(734)

Kable’l-hicre (713) târihinde İtalya vilâyatından henüz istilâ görmemiş mahallerin zabt ve teshiri maksadı bi’l-iltizâm vilâyat-ı merkûme serâpa dâ’ire-i istilâya dâhil oldu.

Asya muhârebeleri bu târihten evvelce başlamış olduğundan bununda bedâyetten zikru beyanına ibtidâ edelim selefkiye hükümdârlarından üçüncü Entiyohus Romalılar ʿaleyhlerine kıyam ile ʿaskerini Rumili tarafına geçirdiği ve bi’l-muhârebe mağlub olduğu târih-ki kable’l-hicre (815) senesidir- ol vakte kadar Roma hükûmetinin Asya kıtasında ki memâlik - ile münâsebeti yok idi.

Devlet-i selefkiye bahsinde tafsil olunduğu üzere Entiyohusun muhârebe-i mezkûrede mağlubiyeti ve bir ağır muʿahede kabul ederek oğlu Entiyohus İpifanis rehin suretiyle Romaya göndermesi Romalıların Asyaya tecâvüzât-ı tabiʿiyelerine bir şâhirâh açmıştır.

[231] Entiyohusun vefâtında Romada bulunan oğlu Epifanis yerine hükümdâr olduktan sonra gerek bunun ve gerek haleflerinin hükûmetleri Romalıların ʿadeta tahkim ve himâyeleri altında bir hükûmet olmuştu. Lakin Silifkiye devleti Romalıların himâyeleriyle bekâsını tahsile muvâfık olamayıp hicretten (706) sene mukaddem Suriyeliler selefkiyan sülâlelerini birden bire dâ’ire-i hükûmetten tard ve tebʿid ve kâbiliyet-i ʿaskeriyesi kesb-i iştihâr etmiş olan erişkiyân devleti hükümdârı dikrâne

tebʿiyet eylediler. Roma hükûmeti bu târihten mukaddem açmış olduğu şahirâne münasebetten nüfuz ve istilâsını usul usul Asya taraflarına yürütmeğe başlamış ve Bergama hükümdârı Analos vefât ettiğinden sonra memâlikin Romalılara terkini vasiyet etmiş olduğundan Roma hükûmeti Kable'l-Hicre (751) de Bergamayı istilâ ve Asya nâmıyla bir Roma vilâyetine bi't-tahvil bu vasıta ile aradığı münâsebat-ı istilâ'iyeyi bir derece daha tevsiʿ etti.

Bundan sonra Anadolu hükümdârları meyânelerinde vukuʿ bulan muhasamattan bi'l-istifâde Romaca ittihâz olunan vesâ'it ve tedâbir-i bahr-ı sefidin taraf-ı şarkisinde bulunan altı kıtʿa memleketin Roma vilâyâtı sırasına geçmesini müntec olup **[232]** haylice Roma muhâcirleri Asya kıtʿasına nakil ve iskân edildi.

Romalılar işi bu dereceye getirdikten sonra Asya kıtʿasında bulunan memâliki birer birer yutmak efkâr-ı harisânesiyle bir taraftan entrikalarını idâreye, diğer cichetten kuvve-i ʿaskeriye ile maksadlarını tervice devam üzere iken Pontos (Trabzon) hükümdârı altıncı mühürdâd Romalılara karşı bir ʿadâvet-i mücsime şeklini alıp kendisine kuvve-i zahiriye olmak üzere Erişkiyân hükümdârı Dikran ile ʿakd-ı ittifâk ve karabet eyledi. Binâ'enʿaleyh şu iki hükümdâr Romalıların Asyaya doğru sürʿat-i tahtilerini menʿe sarf-ı iktidâr ederek Pontos ve memâlik-i erişkiye cihetlerinde bulunan tava'if-i muhtelifeyi melel şarkiye'i sâ'ire ile bi't-tevhid hicretten (696) sene mukaddem Romalılarla muhârebeye başladılar.

Romalıların Asyay-ı sağirada bulunan memleketleri tamamıyla mühürdadın yed-i zabtına geçmeğe az bir şey kalmışken Romadan intihâb olunan Lokillos nâm kumandanın bir büyük galebeye muvâfık olması cihetiyle mühürdâd mağluben Eşkenyân devletine ilticâ etmiştir. Lokillos bu galebeyi müteʿakiben cezire'i mabeynü'l-nehrin kıtʿasına geçip Eşkanyan üzerine hücûm etmek **[233]** istedi ise de ordusunda ihtilâl zuhur eylediğinden maksadına zaferyâb olamaksızın geriye döndü. Ol vakte kadar Roma hükûmetiyle Aşkânyan aralarında münâsebet yok iken Romalıların muhârebât mezkûre ile Asyada tevsiʿ dâ'ire-i mülk edişlerinden dolayı yed-i istilâları Aşkânyân memâlikine civâr mahallere kadar tetâvül etmekle Aşkânyân devleti gibi bir düşman cedidlede meyânelerinde bir husumet kapısı açıldı.

Levkillosun ricʿati ve o ricʿatten tevellüd eden mazaratın iʿdâyı tecavüze kadar sebebiyet göstermesi ʿazlini icâb ederek Roma cumhuriyetinin tensib ve intihabıyla yerine Pompe nâm zât kumandan taʿyin ve irsâl olundu.

Pompe Asya'ya geçmesiyle beraber mühürdâdın ʿaskerini tarumâr ettiğinden mühürdâdın refiki müttefiki olan dikrân korkusundan Pompeye ʿarz-ı itâʿatle kendi memâlikine doğru Romalıların akmakta olan seylâbe'i mazarratlarına bir sed ha'il çekti ise de oğlu ikinci Dikrân **[234]** Romalılarca istishâb ve maksadlarına nafiʿ gördükleri hareketi istisvâb edilerek roma cumhuriyeti erişkiyân memâlikinin ba'zı mahallerini bi'l-ifrâz ikinci Dikrâna verdiler. Mühürdâd ise Romalılar haklarında ki gayz ve husumetini teskin edemeyip cemʿ ettiği büyük bir ordu ile karadeniz'in şimâl tarafına geçerek Trakya ve Makedonyaya ve baʿdehu İtalya'ya bi'l-vusul Romaya hücûm etmek üzere iken oğlu Farnak ihanet ve orduyu kendi tarafına celb ile pederini halʿ ve romalılarla mesâliha ʿakd eyledi. Mühürdâd düşmanlarının ayadi'i hakaretlerine geçmemek için ibtidâ yanında bulunan kızlarını ve sonra kendi nefsini katletmiştir. (649)

Karnak o hiyâneti irtikâbdan başka pederinin cenâzesini mumya ederek Pompeye gönderdi ise de Pompe bu muʿameleden memnuniyet göstermeyip büyük bir hürmetle cenâze alayı tertip ettirdi. Ve şu dinâ'eti üzerine Roma hükûmeti Fernâki nazar-ı emniyet ve iʿtibârdan düşürüp mühürdâd ile dikrânın mağlubiyetlerinden sonra Fırat nehrine kadar imtidâd eden Asya memâlikini zabt etti.

Suriye memâliki de bu sırada roma hükûmetinin memâlikinden maʿdûd oldu. Şu kadar ki Aşkânyan devletinin cenk **[235]** avarelikte mahâreti cihetiyle Romalılar şu devlete Cârmalâsak olmak üzere Erişkiyân memâlikinin Eşkânyana civar olan yerlerini bir hükûmet-i mahsusa ittihâz ve ikinci Dikrân ʿuhdesinde ibkâ eylediler. Romalılar Asyaca olan işlerini biraz müddet bu halde bırakıp Avrupa kıtʿasında tecâvüzat ve muharebata devam etmişlerdir.

Roma kumandanlarından Sezar (Kayser Yolyanos) futuhât romanyaca gösterdiği iktidâr vakiʿ ve şanını şaʿşaʿa efzâyı afâk iştihâr etmişti. Lakin kendisi konsollardan Maryos'un taraftarı olup diğer kumandan Silla ile Maryus arasında takrir eden husumet ve Silla ise neşr etmiş olduğu savt cehir nüfuz ve haysiyet maryus

taraftarlarının iʿtibârlarını kırmış olduğu gibi Sezar dahi Silladan ihtirâzen besinya hükümdârı Nikomedinin yanına ve sonra Rodosa gitmiş ve Sillanın dağdağa'i Karobardan Damenkeş ferağat olduğu esnâda- ki hicretten mukaddem ki (683) senesidir- romaya ʿazimetle ʿasker kumandanlığını ve hâkimlik vazifelerini istihsâl eylemişti.

Cumhuriyetin ʿaleyhinde bulunan takımlarla hayli uğraşıp galebeye muvâfık olduğundan (682) târihinde konsolluğu **[236]** ihrâz ve konsol taʿyin olunmasıyla berâber hal ve ʿakd-ı emûru yed-i iktidârına alıp numâyan olan tahyiz ve tefridi diğer konsol Bibolosu libâs nüfuz ve iktidârdan tecrid eyledi.

(680) Târihinde Sezârın şimâl kollarına galebesiyle futuhâtını tevsiʿ ve maʿiyetinde ki ordunun aleyhine kıyam eden Belçikalılar ile şaʿub sâ'ireyi tenkil eyledikten sonra şerik-i hükûmet bulunan Pompe ile meyânelerine husumet düştü. Sezar merkez hükûmet haricinde yed-i iktidâr ve besâletini taraf taraf uzatıp ve deryâyı muvaffakıyet içinde yüzüp giderken merkezde bulunan Pompe ateş-i hased ile yanmağa başladı. Binâ'enʿaleyh ʿasker kumandasını bırakıp Romaya ʿavdet etmek üzere Senatodan istihsâl eylediği kararı Sezara tebliğ eyledikte Sezar bu muʿameleden Pompenin maksadını tefris etmekle maʿiyetinde ki orduyu istishâb ve hasımane bir suretle seyl-i belâ gibi romaya doğru ʿazimete şitâb eyledi.

Şu ʿaskerin Romaya doğru akıp gelmekte olduğu şâyiʿa-i dehşet efzâsı ahâliyi ve Pompeyi düçâr-ı havf ve telâş eylediğinden Pompe ve senato ve sa'ir erkân-ı hükûmet Romayı terk ile kapı şehrine **[237]** çekilmeğe mecbur oldular. Sezâr toskana havâlisini bi'l-muhâsara zabt ettikten sonra yüzünü kapı şehrine çevirdi. Lakin Pompe kapudan Berendiziye savuşmuş olduğu haberini almağa sezâr ve cephe'i ʿazimeti Berendiziye tevcih eyledikte Pompeye ve Senato ʿazasının bir takımı otuz bölük kadar ʿaskerle Epire tarafına çektiler. Sezâr iki mahdan ziyâde zamânını İtalya'nın hariç-i dâ'ire-i mazbutiyet olan mahallerinin teshirine sarf ederek bu maksadını mevkiʿ husule isâl ve müteʿakiben Sicilyâ Sardunya cezirelerini dahi dâ'ire-i itâʿate idhâl etti. Bundan sonra Romayıda yed-i zabıta aldı.

Sezârın Avrupada harekât-ı ʿaskeriye icrasıyla Pertostoti garbda afak iştihâre münteşir olduğu sırada Roma cenarallerinden Kara zos yakasını dest-i gıptaya

tutturduğundan kendiside onun gibi şan kazanmak fikriyle şarkta parlak işler görmeği arzu ederek Kable'l-Hicre (675) de bu ordu ile cezire'i mabeynü'l-nehrin kıtʿasına geçti. Lakin ikbâli arzusuna müsaʿid olmadığından Aşkânyân devletiyle muhasamaya girişmiş olduğu halde Harran muhârebesi bir büyük felâkete uğramasını ve izmihlâlini muceb oldu.

[238] Sezâr sayt besâlet ve iktidârını her tarafa işittirdikten sonra İtalyanın idâre-i hükûmetini Mark Entavana havale ederek kendisi Pompeyi yakalmak üzere ordu ile hücûm ve Pompe'nin ordusunu mühimmat-ı harbiyeleriyle beraber zabt eyledi. Pompe bir müddet daha esbâb-ı mukâvemeti tahri ve istiʿmâl ile iştigâl etmiş olduğu halde mağlûben Mısır taraflarına firar ve orada bir neferin kılıcıyla terk-i hayat müsteʿar etmiştir. (670)

Sezârın Pompeyi taʿkip ile İskenderiye'ye vusulü Pompe'nin vefâtından sonraya tesâdüf ederek o aralık İskenderiye'de hükümdâr bulunan Klopatra nâm meleke'i meşhurenin dâm hüsnüvânına tutuldu. O günlerde Mısırlıların aralarında tahdis eden husumet Sezârın birkaç ay müddet İskenderiye sarayında mahsuriyetini muceb olmakla mü'ehhiren Asya'dan vurud eden ʿasâkir-i muʿavene ile Mısırlılara galebe ve (669)da Mısır havalisinden kalkarak kapad ve kaya tarikiyle Romaya ʿazimet eyledi. Vusulunde hizmât-ı mesbukası üzerine nâmı İmparator (Kayser) deyu alkışlanıp bi'l-istiklâl mesned hükümdâyiye kabul olundu.(668)

[239]

-32-

Romada İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun

İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyıʿ-i Târihiye

Kable'l-Hicre

(227-668)

Sezâr imparator oldukta Romada erkân ve aʿyân ilâheleri için bir büyük ihtifâl tertibiyle Sezarı takdis ve nâmına nisbetle iʿmâl eyledikleri timsâlin üzerine "nısıf

ilah” ʿibaresini yazıp timsâli kapitol kasrında ki ilaheleri meyânında bulunan timsâl-i müşterinin yanına vaziʿ eylediler.

Sezâr nâ’il olduğu ʿulu menzileti gördükte ʿumumun hakkında hüsn-i nazarını te’yid için pek çok masraflar velimeler ve ziyâfetler tertib etmiştir ki ʿasâkir-i romanyanın kaffesi şu ziyâfetlerde bulunduktan başka Roma sokaklarından yirmi iki bin ma’ide çekilmiş ve her birisi itʿame’i nefise ve meşrubât-ı lezize ile doldurmuştur. Ma’idelerce ihtiyârolunan mebzuliyet üzerine esâfil-i nâsa varıncaya kaadar eşrâf ile müsâvi tutuldu. Şu muʿamele ise bir defʿaya **[240]** hasır edilmeyip her vakit ʿadet hükmüne konulduğundan Romaniler sezâra ʿubudiyeti eski hissiyat-ı hayriyeye tercih etmeğe başladılar.

Sezâr mühib, hazak, kendisini sevdirecek sıfat ile muttasıf ve şu evsâf ile beraber pek desâs idi. ʿumuma karşı ʿulviyet içinde bir mahviyet sureti ihtiyar etti. Bu halleri hep hadʿa ile kılıp nası kendisine celb ve ʿumumun libâs-ı hürriyetini tamamıyla selb etmek için idi. Velâyim-i ʿumumiye esnasında altından maʿmul bir serir üzerinde oturup başına cevahir ile mersaʿ tac kur idi. Meşhudi olanlara musahabet ve iltifatça emsal ve akrân muʿamelesi gösterir idi. Romalılar sezârı bu halde görmekten mesrur ve muʿamelesinden müftehar oluyorlar idi.

Maʿamafih romaniler içinde muhabbet hürriyete esir olmuş eşhâs birden bire za’il olamadı. Bu takımdan ba‘zıları sezârın katlinde bi’l-ittifâk helâkını tesriʿ edecek vesâ’iti istiʿmâle başladılar. Şu fitnenin riyâseti Berotos ve Kasyos nâmlarında iki şahsın ʿuhdesine tevdiʿ edildi.

Berotos sezârın hem muhib hem de mahbubu idi. **[241]** Lakin ihtiyar etmiş olduğu tariki ʿumuma nafiʿ iʿtikâd eylediğinden vatana teʿallık eden menâfiʿ ʿumumiyeyi garz-ı şahsına mercih görüyor idi. Kasyos ise zâten vatanın hürriyetini iʿade ile halkı sezârın boyunduruğu altından çıkarmağa vacibattan iʿtikâd ve bununla beraber kaysere bağaz ve hased zâtisi dahi nefis bi nefis kesb-i ezdiyâd ediyor idi.

Şu iki zatın dâ’ire-i riyâset ve ittifâklarında altmış kadar eşhâs içtimaʿ eyledi. Bu hey’et-i müttefika büyük meclis dâ’iresinin önünde maksadlarını ceharen icrâ etmeği tasmim ve müzâkere ettiler. Ve sezâr dâr-ı hükûmete gideceği vakit içlerinde

birisi kendisine bir ʿarzuhal vermek bahanesiyle yedine bir rikʿa sunmasını ve sezâr rikʿayı alıp okumak için tevkif-i tabiʿi gösterdikte o civarda bulunacak arkadaşları bi't-tecmiʿ işini bitirmelerini kararlaştırmışdır.

O günün ferdâsi sabahleyin sezâr kasrından çıkıp hükûmet sarayına gitmek üzere kasır kapısının önünde ki nerdibandan inerken Artimdurus nâmında bir şahıs istimaʿ ve his ettiği fitneyi ihtar için sezâra bir varaka takdim etti. Sezar bu varakayı bir ʿarzuhal-i ʿadi zan **[242]** ettiğinden okumaksızın hademesinden birisine verdikten sonra yoluna devam eyledi. Giderken etrafını hilekâr asdıkasından bir cem gafir ihâta ederek ahâli iki tarafında ki dükkanlarda kimisi alkışlarla medhiyeler, kimisi sezârın tûl ʿömrü için duʿalar okurlar idi. Sezâr ise meşhûdi olan muʿamelâttan kebir ve ʿazamet irtikâbıyla nefsini ʿacâyib bir halde görüyor idi.

Büyük meclisin kapısına kadar gitti. Meclis-i mezkûrun iki tarafında temâsil-i kesîre var idi ki meşâhir-i româniden her birisinin bir timsâli bu temâsil içinde olduğu gibi mukaddema Mısır'dan ser maktuʿu gönderilen maʿhud Pompe'nin timsâli dahi onların içinde idi. Sezâr Pompe'nin timsâli önüne yetiştikte hey'et-i feside efradından metlus sember güyâ bir iş için istiğâse ediyor tarzında sezârın libasının bir tarafına yapıştı. Sezâr hacetini anlamak için olduğu yerde durdu.

Şu tevkif sırasında hey'et-i müttefikadan birisi bark-ı hatıf gibi ilerleyip sezârın ketfini arasına bir hançer yerleştirdi. Sezâr derhal arkaya dönüp hal-i mecruhiyetinde bile şecâʿatinin hükmünü bi'l-icrâ carh-ı merkûmun elinden hançeri **[243]** aldı ise de sa'ir refikleri hücûma başladılar. Onlar haklarında da görenlere parmak dişletecek bir suretle müdafaʿa'i şeciʿâne gösterdi. O aralık sezârın mahbubu Berotos elinde bir hançer olduğu halde cemʿiyet içinden sezâra doğru fırlayıp bir hançer attıkta sezâr bunu gördükte " Berotos sende mi" diyerek yüzünü sevbiyle örttükten sonra Pompe'nin timsâli önünde meyten yere düştü.

ʿAsat birbirini çiğneyerek hücûmla her birisi silâhını Sezâr'ın akmakta olan kanına batırmakla teşfi-i sudur eylediler.

Bu iş bittikte Perotos erbâb-ı meclisden muhib vatan deyu namidâr olan hatib-i meşhur şişrûne nazar-ı endâz sürûr olarak " sevin ey vatan babası sevin. Roma hürriyetini buldu." Deyu hitap etmiştir. (666)

Sezâr öldükten sonra Roma'da bir büyük fesâd hüküm yürütmeğe başladı. Sezârın aʿvân ve esdikâsı intikâmını almağa kıyam etmekle Berotos ve Kasiyos ile refikleri ızdırâb-ı ʿazime tutuldular. Maktûlün hemşirezadesi Oktava babasının vefâtında sabi iken sezârın terbiyesi altında büyümüş ve hekimâyı yunaniyeden taʿlim için Yunanistan'a gitmişti. **[244]** Dayısının vefâtında on sekiz yaşında olup hâdise-i mezkûreyi işitmesiyle beraber töres için Romaya ʿavdet eyledi. Ru'sayı cumhurdan mark-ı entevân Oktavya bir büyük kısım iʿtâ ve Oktavanın kız karındaşını terviç ile cumhurun riyâsetine de oktavayı teşrik etti. Binâ'enʿaleyh kendisi cumhuriyette birinci ve Oktava ikinci re'is olduğu gibi Lebidos nâmında birisinide üçüncü taʿyin eylediler.

Entevân hükûmet-i cumhuriyenin bekâsından memnun olmayan takımdan idi. Cemʿiyet-i iʿdânın mahvını iltizâm ve hükûmetin istiklâline müteʿallık esbâbı hazırlamağa kıyam etti. Fitne-i sâbıkada zî medhal ve efkârına muhalif olanlardan hiçbir kimseyi sağ bırakmamağı tasavvur ederek aʿzâyı meclis ve aʿyândan bin üç yüz kadar eşhâsın isimlerini bir deftere yazdı. Bu isimlerin mektup olduğu varakaları iʿtimâd eylediği kimselere teslim ederek hangi birisinin katline muvâfık olurlar ise câ'izeler vaʿad eyledi. Bu takımlardan kendisine esâmi'i mezkûre ashabından birisinin ser maktuʿunu götüren me'mûl haricinde ʿatiyeler aldığından artık iş eşhâs-ı maʿdud arasında mektûm kalmayıp iclâf ve esâfile yayıldı. **[245]** Fitne-i sâbıkada zî medhal olanların vücutları ortadan kalkacaktır diyerek o takımlardan ba'zılarının evlad ve akrabası bile baba ve amcalarının başlarını kesip entevâna götürdüler. Berotos ve kasyos bu ʿarbedeler uç verir vermez Yunanistan'a kaçmışlardır.

İş kesb-i imtidâd ettikte Berotos ve Kasiyos Yunan hükûmetinden istiʿâneye ve hükûmet-i mezkûreden teçhiz ve iʿtâ olunan yüz bin nefer mukatil ile memleketi muğtesibler yedlerinden kurtaracağız deyu seyl gibi Romaya doğru akmağa başladılar. Bu haber entevâb ve Oktavaya yetiştikte Roma'dan tertip ettikleri ʿaskerle karşı çıkıp Filip nâm mahalde iltigâyı tarafeyn vukuʿbuldu. Gözgöze ilişmesiyle beraber silâhlara sarıldılar. Muhârebe bir derece şiddet buldu ki ortada işitilen kılıç sadâsından ʿibâret

kalmıştı. Berotos ve kasiyosun ʿaskerleri fenâ halde bozuldular. Şu iki şahıs dest-i esârete tutulacaklarını yakîn ettiklerinden hakaretle ölmemek için ikisi de intihâr eyledi.

Bundan sonra entevân ile oktava üçüncü şerik Lebidosu tard ile meydânı zabt idi verdiler. (664) hicretten (661) sene mukaddem Eşkânyân devletiyle **[246]** muhârebe kararlaştırılıp memâlik-i şarkiye Entevânın ve memâlik-i garbiye Oktava'nın yedlerinde kalmak üzere bir mukâseme icrâ edildi. Entevân (659) senesinde hükûmet-i münkasime'i iştirâkiyeyi beş sene müddetle temdid etmek ve şu müddet zarfında ferağ-ı bâl ile kuvvetini Eşkânyân devleti ʿaleyhinde istiʿmâl eylemek üzere tarane ʿazimet ve bi'z-zât Eşkinyân devletiyle harp edeceğine taʿahhüd eyledi. Şu fikrini yoluna koyduktan sonra lazkiyeye gelip oradan Eşkânyan memâlikine müteveccihen hareket ve Erişkiyan hükümdârı Erduvazat ile bi'l-ittifâk memâlik-i Erişkiye tarikiyle memâlik-i Aşkânyana duhul etti ise de Aşkânyân devleti müdâfaʿat-ı kaviye esbâbını istihsâl ile beledân-ı lazımeyi istihkâmât altına almış ve Entuvânın yanında ise alat-ı muhâsara nâ mevcud bulunmuş idi. Teşebbüsâtından istifâde etmeksizin ricʿate mecbur oldu. Aşkaniler Entevâni bi't-taʿkib yirmi yedi gün zarfında on sekiz muhârebe vukuʿbulup Entevân güçhal ile memâlik-i erişkiye kalaʿından arasa yetişebildi. Entevânın şu muhârebelerde (24000) ʿaskeri telef olmuştur.

Entevân ve Oktava beyinlerinde hudus eden nizaʿ ve husumete kadar müttefiken emûr-ı hükûmeti idâre etmiş oldukları halde **[247]** Batâlma mübhasinde beyân olunduğu üzere Entevân ʿaskerle Mısıra giderek Mısır melikesi Klopatraya meftun olduğundan müşârun ileyhâyı tezvic eyledi. Oktava'nın kız karındaşı ve Entevânın zevce'i asliyesi Oktavyanın müsadife olduğu tehûrdan Oktava dahi hissedâr olmakla ʿaskerle Mısır havalisine giderek Entevânla bi'l-muhârebe galebe etmiş ve Entavan intihâr etmekle Oktava Muzafferen Romaya ʿavdet ve bilâ maniʿ İmparatorluğu zabt eylemiştir. (651)

Oktava (Ağustos) Roma'ya ʿavdet ettikte imparatorluk lakabını ittihâz ve Kayser ismiyle de kesb-i iştihâr eyledi. Ve kezâlik muzaffer maʿnâsına olan " Okoset"

ʿunvânıyla da şöhret vermiştir ki şark muvarrihleri bu lafzı Ağustos deyu istiʿmâl eylediler. Kayser lafzıda ʿumum-ı Rum İmparatorlarına lakab-ı mahsus olmuştur.

Ağustos mesned imparatoriye irtikâsında kazanmış olduğu şöhret-i şayiʿa üzerine Aşkânyân devleti havfa zâhib olduğundan muzafferiyât-ı sâbıkada Romalılardan almış oldukları elviye ve esirâyı romaya iʿâde eyledi.

Hazret-i İsâ ʿaleyhisselâmın velâdet bâ saʿadetleri Ağustos zamânındadır.

[248] Ağustos ʿadâleti muhib, halim, maʿarıf ve edâbe ma'il idi. Ahâlinin rahatı için kavaneyn-i makbule tertip etti. Şecaʿat-ı zatiyesi ve istihdâm eylediği cesur kumandanların himmetleriyle pek çok yerler istilâ etmiştir. Hususuyla kumandanlarından garibâ birinci derecede besâlet ve iktidârı ha'iz idi.

Ağustosun eyyâmında istiklâllerini muhafazaya haris olan cihât-i şimâliye kabâ'ilinden maʿada Avrupa akvâmının cümlesi ve İngiltere, Fransa, İspanya, Almanya, ʿumum-ı İtalya vilayetleri, Yunanistan, Asyayı sağiri, Suriye, Filistin garben asyâyı sağiri ile hind-i şarki arasında ki beldenin ekseri, Afrika'nın Mısır, Merâkiş, habeşe gibi memleketleri devlet-i Romaniye'nin hükmüne tebʿiyetle memâlik-i mezkûrede Romadan muʿayyen valiler ikâme olunmuştur.

Ağustosun esnâyı hükûmetinde Romaca bina, nakş, tasvir sanʿatları pek ziyâde terakki eyledi. Meden ve beledânda müzeyyen heykeller, temâsil ile münkaş mermerden kasırlar, bina ve medâyin-i sâ'irede dahi pek çok ebniye'i nefise inşâ edilerek taraf taraf müntazim yollar yapılmıştır. Coğrafya mubhasinde gösterdiğimiz tariklerin en mühimleri ol vakitten kalmış şeylerdir.

[249] Roma şehri o târihlerde bir cesâmet-i fevkʿade kesb eyledi. Şehr-i mezkûrun dâ'iresi elli mile ve ahâlisi dört milyon nüfûsa bâliğ olmuş ve etrafı metin ve yüksek sur ile muhat olup otuz kapıyı şâmil bulunmuştu. Futuhât sırasında kumandanların memâlik-i ecnebiyeden götürdükleri hesabsız emtiʿa ve tuhaf nefise hep Roma derûnundaki kasırların ve heykellerin tezyinatına sarf olundu. Bilâd-ı Yunan'dan temâsil-i ʿacibe, Mısır'dan mermer direkler, Asya'dan altun ve gümüşe müteʿallık şeyler ve zî kıymet taşlar, aktar meskûneden nice nice nevâdar harıl harıl götürülüp Romaya doldurulur idi. Şehr-i mezkûr Perto maʿmuriyet ve runkla güneş

gibi parlamakta idi ki oraya seyâhat edenler şehrin manzarasından dehşet ve hayrete tesâdüf ederler idi.

Romanilerin bu servetleri hep ganayim ve selb-i emvâl-i ibâd suretiyle kazanılmış şeyler idi. Gittikleri mahallerde sığar ve kibardan hiçbir kimseye merhamet ve şefkat etmezler ve ellerine giren ve gözlerine ilişen emvâl-i ʿibâdı babalarının malı murisleri gibi alıp götürürler idi.

Romalılar emem kadîmenin her sınıfına bir güne müşâbih **[250]** idiler. Baʿzen öyle güzel işler gösterirler idi ki emem müttemidine ve munsife gibi meddah ve senâya ve baʿzen dahi öyle fenâlıklar irtikâb ederler idi ki şeʿub-ı mazara gibi kadeh ve zimme sezâ görünürler idi.

Ağustos'un zamân-ı hükûmeti gerek hükûmet-i cumhuriye ve gerek hükûmet-i imparatoriyenin bedâyetlerinden nihâyetlerine kadar Roma'nın en makbul, en parlak eyyâmı idi.

Hükümdâr müşârun ileyh hicretten (608) sene mukaddem vefât ve yerine Tiber nâm zât cülûs eyledi.

Tiber- şu zât tabʿan sekil, şeklen çirkin, mütekebbir müskirata ibtilâsı pek ziyâde idi. "ben eslâfımın en büyüğüyüm" der temdih ve tefhirini verdizbân eder idi. Cülûsundan sonra kendi efkârına muvâfık olanlardan vüzerâ intihâb ederek hükümdâr-ı sâbıkın ʿâ'ilesiyle mensubanından râst getirdiğini bilâ sebeb iʿdâm ve cesetlerini sokaklara ilgâ ettirdi. Tiber bunca şiddet ve şirretle beraber bigâyet korkak idi. Lakin emûr-ı siyâsiyece vukuf ve itlâʿı olduğundan zamânında zuhur eden ba'zı ihtilâli teskine ve Cermânyâlılara harben galebeye muvâfık oldu. Aşkânyan şehzâdelerinden ramâda bulunan tirdâdı memâlik **[251]** Aşkinyâna gönderdiğinden Tirdâd hudûddan içeriye girmesiyle berâber Aşkânyân hükümdârı Erdivân Türkistana kaçtı. Tiber karındaşı Cermanikosu ʿaskerle Asyaya sevk etmekle Erişkiyân hükûmetini Romanın himâyesi dâ'iresine idhâl etmiştir. Memâlik-i ecnebiyeye başka türlü tecâvüz göstermedi. Binâ'enʿaleyh zamânında musafât ceryân ederek emûr-ı dâhiliyecede sadaʿa meydân vermemiştir.

Tiber sonraları Napoli körfezinde ki Kapri adasına çekilip orada zevkiyât ve ʿaşirete ibtilâsı tezâyüd etmiş ve şu hal ile vefât ederek biraderi cermânikosun oğlu kalikolla hükümdâr olmuştur.(585)

Hazret-i ‘İsa ʿaleyhisselâm bunun zamânında semâya refʿ olundu. Kudüs nevâhisinde ki Tabarya şehri tebrik âsârından olup Kudüs valisi Hirdos bina ettirmiştir.

Kalikolla- şu zât hükümdâr oldukta hüsn-i muʿamele ve idâresinden herkes hoşnut oldu. Lakin sonra bir hastalığa mübtelâ olup kesb-i sıhhat eyledikte eski istikâmet ve hüsn-i halini kâmilen gaybederek menfur ʿumum olacak halleri irtikâb etmekle vefâtına kadar bu halleri devâm etmiştir. Tebdil-i etvârından sonra ashab **[252]** mülâhi ve mashara tabiʿiyet olanları ve mülâʿibleri sever idi. Bu makuleleri her vakit divâne celb ile erbâb-ı meclis huzurunda muʿamelelerinden ferh ve neşât iktisâb eder. Ve huzurunda vüzerâ ve aʿyândan refʿ savt edenleri cemʿiyet içinde döktürür idi.

Kalikollanın gara’ib ahvâlendendir ki sevdiği bir kısrak için mermerden müzeyyen ve müntazim bir ahır ve şu ahırda ʿacdan bir havuz inşâ ederek incü ve cevâhir ile mersaʿ berber dahi iʿmâl ettirmiş ve şu kısrak bi’l-ahire Romanilere hâkim olacaktır zaʿimiyle ismini kâhinlerin defterine yazdırmıştı.

Hükümdâr müşârun ileyhin zulmü bir derecede idi ki bir kimsenin katlini murâd etse onun evlâd ve ʿayâl ve akrabasını celb ile huzurlarında katlettirir idi. Zamânında muhârebeler yekdiğerini veli eyledi. Aşkanyan devletiyle hurubun ise arkası kesilmedi. Artık mezâlimine halkın tahammülü kalmadığından maʿiyeti bölüğü zabıtanından Şeras nâmında bir şahsın mübaşeretiyle iʿdâm olunmuştur.

Vefâtında cumhuriyet tarafdârları cumhuriyeti iʿadeye çalıştılar ise de muvâfık olamayıp ʿaskeri takımı cermânikosun biraderi kalodi cülûs ettirdiler.(581)

[253] Kalud- bu zât haft ve gaflet ashâbından olduğu halde adâb ve maʿarıfça maʿlumât kafiyesi var idi. Roma ve Kartâcna ve bilâd-ı sâ’ire vakâyıʿına dâ’ir bir târih te’lif etmiştir. Mesaline nâmında bir karı ile izdivaç eyledi ise de mezbûre emirâdan bir geç kimseye ʿalâkadar olmakla Kaludun her vakit mevtini arzu ederdi. Mesâline su’ikasd tedbirine teşebbüs eyledikte keyfiyet şüyuʿ bulmakla iʿdâm olundu. Kalud

bundan sonra Ağustos neslinden Ağrabin nâmında bir tûl ʿavratla izdivâc eyledi. Ağrabin eski zevcesinden daha ziyâde şirretle muttasıfa olmasıyla Kaludun diğer zevcesinden mütevellid oğlu Ebritanikos babasından sonra hükümdâr olmamak için mezbûre mukaddem ki zevcinden tevellüd etmiş oğlu Nironun hükümdâr olması efkârına düştü. Binâ'enʿaleyh Kaludu tesmimen iʿdâm ve ʿayân ve ru'sânın muvaffakıyetlerini bi't-tahsil Nironu serir-i hükûmete iclâs eyledi. (568)

Niron- şu zât anası gibi fesâd ahlak ve şirretle muttasıf idi. Bedâyet cülûsunda eğerçe biraz müddet hüsn-i muʿamele ve istikâmet gösterdi ise de o hallerini mezâlim ve seyyi'ata tahvil ile ahâli hakkında taʿzibât-ı muhtelife irtikâb etti. Niron Hristiyanlara pek düşman idi. Mesihilerin **[254]** çoğunu ve o sırada Romada halkı nasraniyete daʿvetle meşgul olan Pavlosu ve müteʿakiben havariyundan batras (şemʿun)u ve baʿdehu İskenderiyede bulunan mirkas İnciliyi katl ettirmiştir.

Niron bi'l-ahire anası, zevcesi, karındaşı, muʿallimi filosof senikâyı dahi öldürüp Roma'nın ihrâkına emir vermekle şehrin bir kısmı yanarken kendisi bir yüksek dam üzerinde çalgı çaldırmakla eğlenir idi. O aralık hristiyânları celb ile " şu harik sizin eser-i müfsidetinizdir" diyerek haklarında kısas nâ meşruʿ icrâ eyledi.

Niron lüzumsuz velimeler tertip ile bunun için pek çok emvâl esrâf eder ve geceleri tebdil-i libâs ile suret-i mütenkirede şehrin etrafını dolaşıp halkın ihbâr ve ahvâlini tecessüs eyler idi. Şu halleri nefret-i ʿumumiyi muceb oldu. Ru'sa ve ekâbir ʿalâ'l-ʿumum iʿdâmına karar verdikleri mesmuʿu oldukta kendi nefsini katl eyledi. Sonra cenâzesini pare pare ederek etlerini köpeklerin önlerine attılar. (554)

Ağustostan niron'a kadar hükûmet eden kayasere Jolin sülâlesindendirler.

[255] Niron zamânında aşkanyan devleti Erişkiyân memâlikini istilâ etmekle Roma cenerallerinden Korilân Erdeşâda ʿazimet ve Erişkiyan serir hükûmetine oturtulmuş olan Aşkanyan şehzâdelerinden Tirdâdı tard etti.

Galbâ- Niron'a halef olan Galba ʿaskerle ispânyada bulunduğu halde Niron'un vefâtını işitmekle kendi hükümdârlığını iʿlân edip Romada tasdik olundu ise de sekiz ay sonra hilâfkiranından Evtun bir ihtilâl-i ʿumumi ihdasıyla Galbaya halef hükûmet olacağı maznun olan Pizon maktûl ve serir-i hükûmete Evtun mevsûl oldu. (553)

Evtun – şu zâtın hükümdârlığı şayiʿ oldukta Romanya'ya doğru gelmekte olan cermânya ordusu Vitilyosu hükümdâr taʿyin etmek üzere takdim ederken Evtun tertip eylediği ʿaskerle Bediryâk nâm mahalde bi'l-muhârebe mağlub ve maktûl olup Vitilyos hükümdâr oldu. (553)

Vitilyos – şu zat hükümdâr oldu.(553)sülâlesinden Kudüsü muhâsara etmekte olan Vespasin keyfiyeti istimaʿ etmesiyle beraber refâkatinde ki cenerâl mosini ʿaskerle İtalya'ya sevk ettiğinden Mosin giderek bi'l-muhârebe galebe Vitilyos maktûl olmakla Vespasinin imparatorluğu kabul ve iʿlân olundu. (553)

[256] Vespasin- Kalavin sülâlesi hükümdârlarının birincisi şu zattır. Mosini İtalya'ya sevk eylediği sırada oğlu Titosi Kudüs muhâsarası üzerinde bırakıp ʿaskerle Mısıra gitmişti. Vitalliyusun maktûletiyle kendisinin hükümdârlığa kabulünü Mısır'da haber alıp beş seneden beri Orişlim (Kudüs)ü muhâsara etmekte olan oğlu Titos şehrin zabt ve ihrakıyla muhârebeye hitam verdi. Yahudiler ondan sonra memâlik-i sâ'ireye hicret eylediler. (552)

Vispasin zamânında Asyayı sağir bilâdından Lisya ve Kilikya memâlikiyle bilâd-ı sâ'irenin ve Britanya'nın her tarafı Roma hükûmetinin dâ'ire-i itâʿatine dâhil oldu.

Hükümdâr müşârun ileyh on sene hükümdârlık ederek zir destinde olan ahâli zamân-ı hükûmette mazhar-ı asâyiş olmuş ve kendiside eceliyle vefât edip yerine oğlu Titos oturmuştur.(543

Titos- şu zât-ı muharebât sâbıkada gösterdiği iktidâr ve besâlet cihetiyle beyne'l-ahâli makbul idi. Zamânı sulh ve musâfât ile geçti. Esnâyı hükûmetinde Napoli kurbundaki yanardağ zuhur ederek baʿzı bilâda zararı **[257]** dokunmuş ve bir şiddetli taʿun zuhuruyla bir gün içinde (10000) nüfûs telef olmuştur. Titos hamamda feca'et vefât etti.(541)

Domitin– şu zât Titos'un birâderi ve hükûmetçe halefidir. Bedâyet hükûmetinde mekârim ahlak iltizâm etmiş olduğu halde sonra mezâlim ve reza'ilin envâʿını irtikâb eyledi. Bilâ sebeb katl-i nüfûs ve irtikâb-ı fevâhişde Niron'a benzer idi. Katle ol kadar haris idi ki öldürecek insan bulamadığı vakitlerde hayvan öldürdü.

Bu evsâf-ı zemime ile biraber mütekebbir ve müteʿazzim olup nefsini " ilah" deyu telkib etmiştir. Yahudilere bigâyet bâğaz idi. Ekserini katletmiştir.

Seyyi'atı muceb ihtilâl ve mezâlimi hariç dâ'ire-i tahammül olduğundan iʿdâmı kararlaştırılıp ümeradan Estefân nâmında birisi kendisini öldürdü. (526) kalaveyn sülâlesinin son ki hükümdârı budur.

Nervâ- Domitin'in vefâtında şu zat serir-i imparatora oturmuştur. Cülûs ederken yetmiş yaşında idi.

Sahib-i maʿarıf ve siyâsiyâta vakıf olduğu halde sen pirisi yalnızca idâre'i emûra maniʿ görünmekle **[258]** istidʿası üzerine Cermânya hükümdârı trajanın şerik hükûmet olmasını münasip gördüler. Trajanı kendisine oğul ittihâz ve ikisi birlikte idâre'i hükûmet etmiştir. Mukaddema nefi edilmiş olan Hristiyanları bilitlâk ebniyece hürriyetlerini iʿtâ eyledi. Vefâtında Trajân hükümdâr olmuştur (524).

Trajân- şu zât-ı hükûmet ve fetânet ashâbından idi. Cisrler inşa ve yolları islah eyledi. Deniz limânlarını tecdid ve teksir ve ticâreti ve muʿamelat ahz u iʿtâyı teshil etmiştir. At yarıştırmak için Romada bir mahal inşa ve bir büyük kütüphane bina ile derûnuna beyâz mermerden direkler vaziʿ ve üzerlerine Rumlarla şaʿub sâ'ire aralarında ki muhârebeleri resim ettirdi. ʿaskerle bi'z-zât mösyö Potamya (cezire'i mâbeynü'l-nehrin) bilâdına giderek oraları ve bilâd-ı ʿarabın baʿzı mahallerini roma hükûmetinin zir-i himâyesine almıştır. Hüsn-i saytını aktar sâ'ireye teşhir etmekle melûk hind muvaffakıyetini tebrik için yanına sefirâ gönderdiler. Lakin Hristiyanlara pek bâğaz olduğundan Orişlim eskafi semʿanın katline emir verdi. (515) senesinde Antakyaya ʿazimet ederek Antakya eskafi ağnatyosu kuyuya attırdı. Silisâ (kilikyâ) da selinonit şehrinde fevt olmakla yerine ʿemmisi oğlu Edriyin cülûs etmiştir. (505)

[259] Edriyin- sebâtsız ve guzub bir hükümdâr idi. Baʿzen halim görünür idi. Hristiyanlara ve Yahudilere pek bağâz olduğundan bunlardan halk kesir öldürmüştür. Kudüs şerifi hedem ve sonra taʿmir ettirmiş olduğu halde ahâli terk-i itâʿat etmekle tamamıyla tahrîb eyledi. Vilâyâtı dolaşıp icrâ'ata iʿtinâ ve Napoli civârında vakiʿ Bayes şehrinde vefât etmiştir.(484)

Entonin- şu zât-ı edrinin halef hükûmetidir. ʿadaleti muhib, halim, mekârim ahlakı camiʿ idi. Müddet-i hükûmeti sulh ve musâfât ile geçmiş ve Hristiyanlara hürriyet vermiştir. Vefâtında Merkas Orek cülûs eyledi. (461)

Orel- ders ve kitap mutalaʿasına ma'il ve müdâvim idi. ʿulum ve fünnunca kesb-i mahâret etmiş ise de ol esnada Roma hükûmeti ızdıraba mütesadif olduğundan yalnızca idâre-i emûrdan ʿaciz görünmekle damadı Lisyosu şerik-i hükûmet ittihâz ve eyâlât-ı şarkiye ıslahına taʿyin etti.

Orelin zamânında tava'if ve haşiye ve kabâ'ilce ihtilâl zuhur etmekle müdafaʿalarına çalıştı ise de tava'if **[260]** merkûme Roma bilâdından çok şeyler yağma eylediler. Mü'ehhiren cermânyânın ba'zı akvâmı memâlikte mazarrat göstermekle bi'z-zât muhârebeye kıyâm ve cümlesini tard etmiş ve asyaca zuhur eden fenâlıklarıda izâleye muvâfık olmuştur.

Orel'in eyyâm-ı hükûmetinde bir şiddetli taʿun vukuʿ bulup Roma nehri tağyân ve ekâlim mücâvereye ızrâr eyledi.

Hükümdâr müşârun ileyh Lehistanda baʿzı akvâm ʿasiye ile muhârib iken vefât ederek oğlu Komod halef hükûmeti oldu.(442)

Komod- akvâm ʿasiye muhârebelerinde babasıyla berâber idi. Babasının vefâtında vasiyetine muhalefet ve Romaca tenʿim ve mülâhi fırsatını fevt etmemek için mesâlihaya ʿakd-ı müsareʿat gösterdi. Romaya ʿavdetiyle beraber zulüm ve iʿtisâfa devâm ve müteʿalikatından çok kimseyi iʿdâm eyledi. Nikâhsız karısı marisya kendisini tesmim etmekle vefât etmiştir.(430)

Komodun vefâtından sonra hilafkirleri taraflarından roma valisi Pertinaksın imparatorluğu kabul olundu ise de maʿiyet bölükleri ʿadem kabul ile hücûm ve kendisini katlettiler.(430) müddeti seksen yedi gündür.

[261] Bunun fevtinden sonra serir-i hükûmet imparatordan hâli kalmakla tâ'ife-i ʿaskeriye imparatorluğu beyʿ men yezide ʿarz ettiler. Ekâbirden rast gelen pey urup beher nefere (2.250) dirahımı vermek şartıyla ashab-ı servetten Yolyanos (didiyos jolyanos) üzerine karardadesi çekildi. Şu zat imparatorluğu zabt etmiş olduğu halde

Britanya, Suriye ve ekâlim-i sâ'ire-i Romanya'da bulunan ʿaskeri takımları kabul etmeyip her iklimde bir imparator intihâb ettiler. Binâ'enʿaleyh memâlik-i müteʿaddid kayâsireye münkasim oldu. İtalya sevâhilinde ki ʿasker şecâʿat ve hüsn-i tedbir ile şöhret şayiʿası olan kumandanları Söyri intihâb etmişler idi. Söyer ʿasâkir-i kâfiye ile Romaya giderek hiçbir güne maniʿaya tesâdüf etmeksizin serir-i imparatoruya oturdu. (429)

İmparator sâbık senatoya vaʿad eylediği şeyleri sonra vermediği için beyne'l-ʿasâkir ihtilâl ihdasıyla katledildi.

Söyer- şeciʿ ve behâdır ve idâre-i ʿaskeriyeye bi'l-vucuh muktedir idi. Selefine imparatorluğu bi'l-müzâyede satanları derdest ederek kimisini katl ve kimisini bi't-tebdil hariçten **[262]** ʿasker celb eyledi. Ve Bizâns (İstanbul) şehrini zabıtla memâlik-i dâhiliyece zuhur etmiş olan fenâlıkları izâleye muvâfık oldu.

Aşkânyan devletinin harekât-ı tecâvüzkârânesi cihetiyle ʿaskerle Misyö Potamyaya giderek Kesesifon (Medâyin) ve selefkiye cihetlerinde üç sene muhârebelerle iştiğal ve Romaya ʿavdetinde oğlu Karakallayı halef hükûmet taʿyin ettikten sonra zuhur eden baʿzı ihtilâli teskin için bi'l-iştigâl Yoruk şehrinde vefât eyledi.(411)

Karakalla- şu zât pederinin vefâtında yanında idi. Sörik vefâtında halef hükûmeti olduğu halde karındaşı Jetâ ile Romaya ʿavdet eyledikte aralarında ihtilâf zuhur eylediğinden Karakalla galebe ve Jata validesinin kucağına ilticâ etmişken hançerle ikisini dahi carh ettikten sonra Jata tarafında bulunan yirmi bin kişiyi öldürdü. Bu hâdisenin ʿakabinde ve soseye ve meraka mübtelâ olmakla karışık ru'yalar görmeğe başladı. Ve sosesini izâle için velimeler ve türlü türlü oyunlar tertip ettiler.

Karakallanın katʿ eylediği sikke nukud-ı mağşuşe idi. Altun meskûkâtın içi bakır ve üstü altun ile ve gümüş **[263]** meşkûkâtın içi kalay ve üstü gümüş ile örtülmüş olduğu halde bunlar meskûkât-ı halise makamında istiʿmâl olunurlar idi. Elbise ve ʿavâ'idce İskender yunâniye taklid ederek nefsi için Makedonya ahâlisinden altı bin nefer ʿasker celb ve tahrir ve heykellere İskender'in timsâlini bi't-teʿallık kendiside İskender nâmıyla yâd olunmasını ʿumuma tenbih etti. Sonra İskender'in mesleğine

etbaʿ suretiyle muhârebelere başlayıp suriye'ye ve oradan Mezopotamya'ya ʿazimet ve harben Aşkanyan devletine galebe ile elli milyon İran münkiri tazminât alıp Suriyeye ʿavdet eyledi. İrtikâb eylediği haft-ı mizâc ve mehânet nâmus hükûmeti mahvedecek dereceye vardığından ʿaskeri tâ'ifesi bi'l-ittifâk kendisini halʿ ve makriyini imparatorluğa intihâb eylediler. (405)

Makareyn- karakallanın vefâtı vaktinde Suriye hâkimi iken iğtisâb müsenned maksadıyla ʿaskeri takımını kıyâma tahrîk etmişti. Baʿde'l-cülûs Kapadokya (kayseriye) taraflarına gittikte ʿaskeri takımı ayaklanıp kendisini katl ve nikâhsız karısından mütevellid oğlu Basyosu iclâs eylediler. (404)

[264] Basyos- bediʿü'l-cemâl ve hadisü'l-sen idi. Ekser vakitlerde zî nisâ ile tezyi ve boynuna altından kalade teʿallık eder ve kollarına bilezik takar idi. Ve kasrında cabica türlü türlü çiçekler ile ayaklarının altına altın ve gümüş neşrettirir idi. Halk efʿalini takbih ile ʿaleyhine kıyam ve kendisini iʿdâm ettiler. Yerine ʿemmizadesi Aleksandır Sövir oturdu.(400)

Aleksandır Söyer- hüsn-i hal ile mevsuf, halim, cesur, idâre'i siyâsiyece mâhir idi. Anası Mame Hristiyandır. Putperestlik mezâhibi ʿaleyhinde hayli icra'ata muvâfık oldu. Her vakit ahâliyi cemʿ ile parlak nutuklar eder ve aktar memleketinden fesâdâtın izâlesine çalışır idi. Ashâb-ı maʿarıf ve fünnuna ʿitâyâsı mübzel idi.

Sâsanyân devleti mübhasinde tefsil olunduğu üzere Erdişir bin Babek devlet-i Sasâniyeyi teşkil ettikten sonra Kiyânyan yedlerinde iken sonraları Rumlar taraflarından istilâ edilen Fars memâlik-i sâbıkasının kendisine ʿâ'it olduğunu bi'l-iddiʿa bu maksadını terviç için Romaya bir heyet-i mebʿuse göndermesi üzerine Aleksandır Söyer red ile cevap iʿtâ ve ʿaskerle bi'z-zât Mezopotamyaya giderek **[265]** harben Ardişire galebe eyledi. Sâsâniyân devletini mahvedinceye kadar muhârebeye devâme etmek arzusunda olduğu halde Cermanyalıların gavl ve illerya havalisine hücûmları haberini almakla bi'l-zarur Fars mes'elesini sürʿatle ber taraf ederek Ren nehri sahiline doğru ʿazimet etti. Gavt tâ'ifesinden maksiminin tahrîkiyle ʿasker ayaklanıp kendisini ve anasını öldürdü.(387)

Maksimin- Aleksandır Söyrek vefâtında imparatorluğunu iʿlân etmiştir. Hâdise-i mezkûreden 32 sene mukaddem Aleksandır söyer Roma ʿasker kumandanlığında iken maksiminin vatanı olan Teras şehrine gitmiş ve orada ki pehlivânların güreş tutmalarını emir etmişti. O gün çalgıcılar ve oyuncular aleksandır huzurunda sanʿatlarını gösterirken maksimin Aleksandır söyerin huzuruna çıkarak güreş tutanların içlerine gitmesini bi'l-istizân gitmiş ve müsâreʿada derece'i mahâretini Aleksandıra beğendirmişti. Aleksandır söyer kendisini neferlikle sülk-i ʿaskeriye kayıt edip sonra terakki ettire ettire kumandanların büyükleri sırasına geçirmişti. Efendisi hakkında ol veçhile hıyânet ve küffâran niʿmet irtikâbıyla imparatorluğu yakaladı.

[266] Lakin mürtekib olduğu mezâlim ve teʿaddiyât-ı halkı tenfir etmekle iki sene sonra senâto kendisini ʿazl ve Afrikada Kartâcna Eyâleti valisi bulunan Gordini İmparatorluğa intihâb ettiler.(385)

Gordin- şu zat Senatonun intihabıyla her ne kadar imparator deyu iʿlân ve oğlu küçük gordin dahi şerik taʿyin olundu ise de maksiminin cenârallerinden roma hükûmetinin bilâd-ı miğrab valisi bulunan kaplin ʿadem muvaffakatla ʿaleyhine kıyâm ve küçük Gordini derdest ile iʿdâm eylediğinden bu hâdise üzerine imparator Gordin nefsini salb eyledi. (385)

Maksimin ise sematonun kendi ʿaleyhinde ki kararlarından haber aldıkta kuvve-i cibriye ile mesnedini iʿâde için ʿaskerle İtâlyaya doğru yürüdü. Lakin senato tarafından yol üzerinde ki hükûmet-i me'murlarına gönderilen taʿlimât üzerine maksimin ve ʿaskerine hiçbir taraftan zâd ve zehâyir verilmediğinden ekile şehrine yetiştikte muhâsaraya teşebbüs etmiş olduğu halde ʿaskeri ayaklanıp kendisini döve döve öldürdüler (348)

Gordiyinden sonra kürsi'i hükûmetin Roma'dan İstanbul'a **[267]** nakline kadar imparator olanların baʿzıları ile suret-i müşterekede icrâyı hükûmet etmeleri kaʿidesi ittihâz olundu.

İkinci maksimin ve balis- şu iki zât Gordiyinden sonra iştirâk üzere imparator taʿyin olundular ise de saray takımı ikisinide katlettiklerinden senato birinci Gordin neslinden on üç yaşında bulunan üçüncü Gordini İmparator intihâb eylediler.(384)

Üçüncü Gordin- şu zatın hadâset sinni cihetiyle muʿallimi perefe mizite vekâlet suretiyle emûr-ı hükûmeti idâre ediyor idi. Filib gordiyin ile birlikte Mezopotamya'ya giderek Sasanilere terk ile danob(Tuna) boyunda ki bilâd üzerinde hücûm eyledikleri haberi alınan gavt tâ'ife-i vahşiyesinin menʿ tecâvüzleri için ʿavdetle senâto aʿzâsından desyosu ordu ile harbe sevk etmiş olduğu halde ordu heyeti Filip'i ʿazl ile desyosu imparator nasb ve iʿlân idi verdiler.(374)

[268] Filip şu fitnenin teskini için ʿaskerle hücûm eyledi ise de Verune nâm şehir civârında bi'l-muhârebe maktûl oldu.

Desyos- şu zat-ı imparator olduktan sonra Roma'ya ʿazimetle Hristiyanlar haklarında hakaret ve işkencenin envâʿını icrâ eyledi. Misi taraflarında baş gösteren golların defʿ mazarratları için ʿaskerle giderek muhârebe ederken cenerâl Gallosun ihanetiyle maktûl olmakla gallos kendi imparatorluğu iʿlân eyledi.(372)

Gallos- imparator oldukta gollerle ʿakd-ı mesâliha ve Roma'ya ʿazimet etti. O sırada sâsâniyân devleti Suriyeyi Romalılar yedlerinden nizaʿ etmeğe kıyâm ve goller ʿisyân etmekle Gallos gollerin ıslahı için emirâsından emilini şimâl tarafına gönderdi. Emilin goller üzerine ʿazimet ve galebe ettikten sonra kendi İmparatorluğunu iʿlân etti. (369)

Emilin- ol veçhile imparatorluğu gasb ettiği Romaya şayiʿ oldukta Gallos ʿaskerle emilin üzerine giderek bi'l-muhârebe mağluben ricʿat ederken maʿiyetinde ki ʿasker kendisini iʿdâm ve emiline etbaʿ eylediler. Bu haber Romaya **[269]**bâliğ oldukta Roma'da hâkimlik etmekte bulunan Valeryin ʿaskerle Emilin üzerine gitti. Valeryin ahlak-ı hasene ile muttasıf ve beyne'l-umum mergub takımdan olduğu cihetle ʿaskeri tâ'ifesi esnâyı tarikte ânın imparatorluğunu kabul ve iʿlân ettiler. (368)

(362) senesinde Sasanyân hükümdârı Şabor Antakya'yı ve hasmı zabt eylediğinden Valeryin ʿaskerle giderek istirdâd eyledikten sonra cezire'i mabeynü'l-nehrine dahi ʿazimetle edes (Urfa) kurbunda bi'l-muhârebe mağlub ve şaborun

yedinde esir oldu. Şabor Valerini esir ettikten sonra hakkında envâʿ hakaret icrâ ederek hatta baʿzen merkeb ittihâzıyla üzerine biner idi. Şu esâret ve hakaret altında bir vakit muʿazzab oldu. Ve (359) târihinde katl ve sulh ile derisi ateşkide'i ferse teʿallık olundu.

Valeryin Şabor üzerine giderken oğlu Galiyin'i tevkil etmişti. Valeriyi'nin vefâtı haberi alındıkta Galiyin İmparator taʿyin edildi. (359)

Galiyin- hadisü'l-sen idi. hükûmeti esnâsında Şabor ʿaskerle Fırat'ı geçip berü'ş-şâm tarafında bulunan baʿzı mahalleri istilâ eyledi. Galiyin'in yerine idâre-i emûra bakan **[270]**Balisnâ Romalılara tabiʿ ve tedmirde hâkim olan ʿArab şeyhi Odanat (Ezine bin Semidiʿ)in muʿavenetiyle Sasânileri berü'ş-şâm havalisinden çıkarıp Fırat'ın öbür tarafındaki cezire mabeynü'l-nehrin kıtʿasına geçirdi. Ve bu muzafferiyetin ʿakabinde Balisyina kendi imparatorluğunu iʿlân etti ise de neferât-ı askeriyeden birisi kendisini urup öldürdü(358).

Odanat sene'i mezkûrede Sâsâniyan devleti yedinde bulunan Ketesifon (Medâyin) şehrine kadar giderek şehri mezbûru muhâsara etmekle Galyin Odnata fatih unvânını verdi. Odanat Sasânilerin bilâd-ı Roma tecavüzlerine sed ha'il olup hücûmlarını keser ve ʿaskerlerini tezlil ettiği gibi bilâd-ı şarkta bulunan gavt tâ'ifesine de galebe eylediğinden kazandığı sayt ve şöhret galiyanın hasedini daʿvet ederek Odanat ile harbe kıyâm eyledi. Şu husumet henüz muhârebe sırasına gelmezden mukaddem odanatı kendi yiğeni katletmiştir. Keyfiyeti (tedmir) mübhasinde tafsil olundu.

Galiyin zamânında Roma memâlikinde fenâlıklar zuhur ederek hayli mesâ'ib ve vukuʿbulmuş ve baʿzı mahaller ihtilâlden nâşi harab olacak dereceye gelip kaht ve gala ve sa'ir afât dahi memlekete müstevelli olmuş iken galiyin şu mesâ'ib **[271]** sırasında tertip ve layim ile zevkiyât ve mülâhi ihtiyârına devâm üzere idi. Binâ'enʿaleyh ʿaskeri takımı ayaklanıp kendisini ʿidâm eylediler. (354)

Kalûd- Galiyine şu zat halef oldu. Ve iki sene sonra taʿundan vefât etmekle Orelin İmparatorluğa intihâb edildi.(352)

Orelin- (349)da tedmir hakimesi zonaba (zeyneb) üzerine giderek müşârun ileyhâyı derdest ve Romaya irsâl etmiştir ki keyfiyeti (tedmir) mübhasinde tefsil olundu. (348) de Sasâniyân devleti ʿaleyhinde tedârikât-ı harbiyeye kıyâm eyledi ise de ser kâtibi ve (silik) Oreleyni zulüm ile ittihâm ve katlettirdiğinden Sinano tasiyeti imparatorluğa intihâb etti.(347)

Tasiyet altı mah sonra fevt olup biraderi Veloriyanos imparatorluk mesendine oturmuş iken ʿaskeri takımı kabul etmeyip şecaʿatle muttasıf Berobosu cülûs ettirdiler.(346)

Berobos- şu zatın imparatorluğu esnâsında Fransalılar Romanyanın baʿzı mahallerini nehib ve garet eylediler. Berobos ʿaskerle giderek cemʿiyetlerini teştit eyledi. Bununla beraber baʿzı ıslâhat ve ʿimârâta dahi muvâfık **[272]** olmuşken ʿaskeri takımının ʿisyânıyla maktûl ve Karos İmparatorluk mesnedine mevsûl oldu. (340)

Karos- imparator olduktan sonra oğulları Nomirin ve Karinos nâm zatlara Kayser ʿunvanı vermişti. Sâsâniyân devleti ile aralarında tahdis eden husumet üzerine Karos cezire'i mâbeynü'n-nehrine giderek Selefkiye (Selukya) ve Kitesifon (medâyin) şehirlerini zabt etti ise de bir sâʿika isabetiyle maktûl oldu.(339)

Numriyin- şu zâta pederi hayatında Kayser ʿunvânını vermiş ve bilâd-ı Farsa gittikten sonra buda arkası sıra gitmişti. Babası vefât ettikte Sâsâniyân devleti ile ʿakd-ı mesâliha ve ʿaskerle bu sefûr (İstanbul boğazı) tarafına ʿazimet eyledi ise de kayınpederi Eryos Eper vasıtasıyla katlolundu. (338)

Numriyin vefâtından sonra refakatiyle İstanbul'a gitmiş olan ʿasker Halkadonya (Kadıköy) yanında hazır olduğu halde Dalmaçyalu deyu kalten Eryos Epri katl ve imparatorluğu ihrâz eyledi.(338) eryosun müddeti beş gündür.

Deyu kalten- şu zat evâ'il halinde bir çiftçi idi. Sonra ʿasker yazılarak terakki ede ede kumandan oldu. Karos **[273]** bilâd-ı Farsa giderken Karinos ile meyânelerinde nizaʿ tahdis ederek tarafeyn-i harekât-ı ʿaskeriyeye teşebbüs eyledi. Misiyâde iltikâ' tarafeyn vukuʿuyla bi'l-muhârebe Karinos maktûl ve deyuklatin imparatorlukta müstakil oldu.

Deyukaltin memâlik-i Romanya'nın vesaʿatini gördükte yalnızca idâre-i emûre muktedir olamayacağını anladığı cihetle ısdıgâsından Muksimin nâm zatı şerik-i hükûmet ittihâz ederek Terasya ile Tuna eyâletlerini Galiryusa, İtalya ve Afrika eyâletlerini muksimine, gavl ve İspanya ile Moritanyayı Kastansa bi't-tevcih kendisi her tarafa ve hususuyla bilâd-ı Farsa münasebeti olan Asyayı sağirada vakiʿ Nikomidiye (İzmid) şehrinde ikametle velâtın revâbıt siyâsiyelerini muhafazaya ʿatf-ı nazar-ı dikkat eyledi. Senâto kemakân Roma'da kaldı. Terasya ve Tuna eyâletleri valisi Galiriyus Suriye havalisini tehdide çalışan Sasayinan hükümdârı Nersi üzerine ʿaskerle hücûm ve memâlik-i Erişkiyeden beş eyâlet zabt etti. (325)

Kastanis Frank ve eşkiyâyı sâ'irenin tenkillerine ve hüsn-i icra'ata muvâfık olduktan sonra cümlesi muzafferen romaya ʿavdet eylediler. (319)

[274] Deyu Kalten sonra hastalanıp zaʿifa düçâr olduğundan vatanı olan Dalmaçyaya gitti. Ve muksimin o aralık istiʿfâ etti. (317)

Ddeyu kaltinden sonra imparatorluk Kastansa intikal etmiştir (317)

Kastanis- on beş ay imparatorlukta devâm ettiğinden sonra İngiltere iʿmalinden York şehrinde maraz-ı şedide mübtela olduğunu Nikomidiyede bulunan oğlu Kostantin haber aldıkta bâ seyr-i seriʿ yorga ʿazimetle babasının vefâtından mukaddem vusul buldu. Kastanis kıbeli'l-vefât Kostantini imparator taʿyin etmekle vefâtında Britanya ahâlisi alâ'l-ʿumum kabul eylediler. (316)

Kostantin- imparator olduktan sonra Fransalılar ile tekvin eden münazaʿatın ıslahına kıyam ve baʿdehu italya'ya ʿazimet eyledi. Lakin senato bunun hükûmetine razı olmadığı cihetle beyne'l-ahâli heycân hâsıl olup Muksiminin oğlu Maksansi " Öküset" ʿünvânıyla telkib ve imparator deyu iʿlân eylediler.(316)

Kostantin harekât-ı ʿaskeriye ve tedâbir-i cibriyeye teşebbüsle hepsine galebe etmiştir. İmparatorluk arzusuyla Marsilya'da **[275]** kıyam etmiş olanlardan Muksimiyin(312) târihinde maktûl olup Galiryus (311) de ve maksanis (310) senesinde mağluben vefât eyledi.

Galiryus'un vefâtında oğlu Lisinos babasının yerine geçip havali-i şarkiyede iʿlân-ı hükûmet ettiğinden Kostantin memâlik-i garbiyeye hükümrân oldu. Biraz müddet sonra Lisinos Kostantin ʿaleyhine iʿlân-ı harb etmekle baʿde'l-muhârebe galebe Lisinos tarafında kalarak tarafeyn beyninde mesâliha munʿakid olmuştur.(308)

Kostantin mesâlihadan sonra emûr-ı siyâsiye ve idâreyi nizâmât-ı nafiʿaya rabta devam eylediği esnâda gavtların ʿaleyhine kıyâmı cihetiyle bi'l-muhârebe galebe ve gavtelerden hayli ʿasker alıp ordularına ʿilâve eyledikten ve baʿzı ıslâhatada muvâfık olduktan sonra Lisinosun yedinde bulunan memâlik-i şarkiyeyi dahi bi'l-istilâ hükümdâr müstakil olmuştur.(299)

Kostantin Yukarva gösterildiği üzere pederinin vefâtında imparator olduğu vakit York şehrinde idi. Ba'zı muzafferiyetler kazandıktan sonra Roma'ya giderken ʿumum tarafından hüsn-i kabul ve rûyi memnuniyet görür iʿtikâdında idi. Roma'ya vusulunde hüsn-i kabul ve memnuniyete delâlet **[276]** edecek tercib ve beşâşete mazhar olamadığından Roma'ya muhabbeti za'il ve imparatorluk Kersis'nin oradan kaldırılmasına arzusu hâsıl olmuştu. Kürsi'i hükûmetine rakib olanlar tamamıyla za'il olduktan sonra bu arzusunun icrasına vakit geldi. Binâ'enʿaleyh Bizans (İstanbul) şehrini merkez hükûmet ittihâz ile kürsiyi oraya kaldırdı.(292)

Kostantin Rum imparatorlarının parlaklarından maʿdûd, sahihü'l-beyyine, şedidü'l-muʿamele, etʿab ve ihtâr-ı seferiyeye mütehammil ve şu halleriyle beraber ʿumuma müşfik ve munsaf idi. Cülûsunda din-i nasrâniyeti kabul etmiştir. Tensiri anası heylâninin tergibi üzerine mebni idi. Heylâni urfa ahâlisinden bir şahsın kızı olduğu halde Kostantin'in babası esâretle alıp istifrâş ve Kostantin ondan tevellüd eyledi. Heylâni beytü'l-mukaddese giderek Hristiyanların zaʿimlerince Mesih ʿaleyhisselâmın salibi olan ve beyinlerinde salib-i salubet denilen ağacı bulmakla Hristiyanlar o günü bayram ittihâz ve (ʿıydü's-salib) diye tesmiye eylediler.

Kostantin tansir ettikten sonra İstanbul'un surunu ve Ayasofya'yı binâ eyledi. İstanbul "padişah şehri" demektir. Kostantin kendi ismine nisbetle (Kostantiniye) deyu tesmiye etmiştir.

[277] Kostantin zamânında Fars hükümdârı Şabor Rum hükûmetine tabiʿ Nasibin şehrini otuz gün muhâsara ederek zabt edemediğinden haʾiben ricʿat ve cezireʾi mabeynü'n-nehrin bilâdına taʿarruz etmekle Kostantin harb için ʿaskerle giderken yolda vefât etmiştir. (285)

Kostantin zamânında ʿacemlerin hücûmlarından muhafaza için âmed (Diyarbekir) şehrinin etrafındaki surun inşasına başlanıp derûn-ı şehirde dahi bir takım ebniye-i müntezime yaptırılmış ve Reʾsü'l-ʿAyn, Urfa, Miyafarkın, Mardin bilâdı ve nevâhileri Diyârbekirʾe ilhak edilmiştir.

Kostantin vefâtından mukaddemce mülkünü oğullarına teslim etmişti. Baʿde vefâta İspanya ve Büyük Britanya ve Gavl memâliki oğullarından Kastanse ve İtalya ve Afrika vilâyetleri Kastante ve Aktar-ı şarkiye ikinci Kostantiniye hassa isâbet eyledi.

Lakin Kostantin hin-i taksiminde her birisine tefrik eylediği yerlere hudut göstermediğinden kendisinden sonra üç birader meyânelerinde hayli münâzaʿalar tekvin etmiştir. Evlâd-ı merkûme ise kuvvet-i kalb ve fesâd-ı ahlak ashabından olduklarından gerek yekdiğeri ʿaleyhinde ve gerek saʾir akrabaları haklarında fenâlıklarda bulundular. Ve her birisi mülkünde rakibâdan sâlim olmak efkârıyla zaʿifü'l-hal iki nefer ʿemmizâdelerinden **[278]** başka akraba ve müteʿallıkatlarından hiçbir kimseyi sağ bırakmayıp öldürdüler.

Bundan sonra her birisi yedinde ki hisse-i mülkiyeyi diğerinin bilâdına doğru tevsiʿ etmeğe çalışıp üçü beyninde muhârebeler tahdis eyledi. Ve Fars hükümdârı Şabor zi'l-iktâf bu fırsatı elden kaçırmamak için ʿaskerle Rum memâlikine tecavüze başladı aktar-ı şarkiye hükümdârı ikinci Kostantin Şaborʾun müdafaʿasına kıyam ederek beynlerinde ateş-i harb ve kital-i müşteʿil ve nihâyeti sulha müncir olmakla Kostantin baʿde'l-mesâliha mülküne ʿavdet ettikten sonra birâderi Kastanet ile meyânelerinde vukuʿbulan muhârebede maktûl oldu(282). Kostantinin vefâtından sonra ʿuhdesinden münhal aktar-ı şarkiye memâliki kastante intikâl etmiştir.

Kastanes ikinci Kostantin'in vefâtından sonra on sene müddet aktar-ı garbiyede hükûmet eylemiş olduğu halde ihtilâs münsab taʿamıyla kıyâm eden Roma kumandanlarından Mağnityus'un gadrıyla maktûl oldu.(272)

Bu haber kastanesin birâderi Kastante baliğ oldukta Mağnityus'dan intikam almak için elli bin ʿaskerle üzerine **[279]** hücûm edeceğini Mağnityus işittikte tesâdüf edeceği müzellet ve ʿazabi bi'l-mülâhaza nefsini katletmiştir.

Memâlik-i Romanya'da yekdiğerini taʿkib eden fitne ve fesâdat devlet-i Romanyayı büyük tehlikeye düşürdü. Şimâlde bulunan kabâ'il-i vahşiye mağrib tarafından, Fars hükümdârı meşrik cihetinden baş gösterip kabâ'il-i tecâvüzâta, farslar tehdidata devâm eylediler. Kastanet pek büyük müzayekaya tutulduğundan yalnızca idâre-i emûra muktedir olamayacağını anladı. Ve ʿemmizâdesi Yolyani (Kayser) lakabıyla bi'l-telkib Gavl vilayetinin idâresine taʿyin etti. Yolyan vilayet-i mezkûrede bulunan Efrenc tâ'ifesi ve sa'ir kabâ'il-i müttefika ile muhârebe ederek galebe kazanmıştır. Binâ'enʿaleyh beyne'l-ʿasâkir ismi büyüklüğe müştehir ve kulub-ı ʿamme kendisine ma'il olmağa başladığından imparatorluğunu iʿlân ettiler(262)

Yolyân- imparator olduktan sonra mesnedinde kesb-i istiklâl etmek için Kastanet ile muhârebeye kıyam etti. Ve ʿaskerle Kostantiniyyeye doğru yola çıktı. Kastanet ise o sırada Farslarla muhârebe etmekte idi. Yolyanı izâle maksadıyla ʿavdet ederken yolda vefât eyledi.(260)

Yolyan Kastanet ga'ilesinden kurtuldukta suret **[280]** müstekilede idâre-i emûr hükûmete başlayıp şarkça muhârebe niyetiyle Asyaya ʿazimet ve kışı Antakya'da imrâr ettikten sonra Orişlime'ye gitti. Ve Orişlimde ki Yahudileri cemʿ ile heykellerinin taʿmirine başlattı ise de baʿzı esbâb üzerine ikmâl ettirmeyip bilâd-ı şarka tevcih etti. Bu harekâtta Fırat'ı ʿubur ile harben Fars ʿaskerini bozup Musul'a kadar istilâ etmiştir. Sonra Farslarla meyânelerinde mesâliha münʿakid olduğundan İstanbul'a ʿavdet ederken Fars hükümdârı Şabor nasîbine kadar teşriʿ eyledi.

Yolyân şehr-i mezkûru Şabura terk ve orada bulunan Rumları Diyarbekir'e nakil ve iskân edip şu mesâlihanın münʿakid olduğu (259) târihinde Diyarbekir havalisi Rumların ve cezirenin Diyarbekirden aşağısı Sâsânilerin yedlerinde kaldı.

Yolyan merkez hükûmetin ʿavdet eyledikte vefât ve serir-i imparatoriye Valentin cülûs ederek memâlik-i şarkiye valisi bulunan biraderi valanis dahi şerik-i hükûmet taʿyin olundu.(258)

Valentin- şu zât-ı emûr şarkiyeyi şeriki Valanse terk ile kendisi Cermanyaca baʿzı ıslâhât için **[281]** Paris'e ʿazimet eyledikte kabâ'il-i vahşiye aralarına tefrike ilgasıyla bu tedbirden istifâde ve Ren nehri maʿberlerinde baʿzı istihkâmat inşâ ettirdi. Ve cermânyalılardan tenkiline lüzum gördüğü bir kabile ile muhârebe etmek üzere hazırlanmış iken vefât ederek oğlu Garatin mesned imparatoriye oturdu.(247)

Garatin-İmparator oldukta Küçük biraderi Valantiyin'i İtalya ve İlerya valiliğine taʿyin eyledi. Memâlik-i şarkiye valisi bulunan Valanis ise münazaʿat-ı mezhebiye ile ve lüzumsuz işlerle uğraşıp tahdis eden fenalıklara Asya'dan Avrupa dâ'iresine tecâvüz eden Hunların Tuna sevâhilinde ki kabâ'ile mazarrat göstermeleri ga'ilesi münzam olduğundan Valanis Hunları aşağıki Misya cihetinde iskân etmesini Gavtların harekât-ı şekâvetkâraneleri taʿkib eyledi. Valanis ıslahat için ʿaskerle gavtların üzerlerine giderek bi'l-muhârebe münhezim ve kendiside maktûl olmuştur. (244)

Valanis'in vefâtında İspanyalı Se'odos şerik-i hükûmet taʿyin olundu. Se'odos ʿaskerin ve emûr-ı mülkiyenin tanzimâtı hakkında hayli himmetler göstermiş ve pek çok muhârebelerde **[282]** galebe kazanmıştır. Gavtlarla vukuʿbulan muhârebede mağlub olmuşken yine matlub üzere ʿakd-ı mesâlihaya muvâfık oldu. Ve Gavtlardan kırk bin nefer ʿaskere kayıt ettirdi. Bu esnâda Britanya havalisinde bulunan Cenerâl maksim bir ihtilâl ihdâs ve İmparatorluğunu iʿlân eylediğinden Garatin ʿaskerle maksim üzerine gitti ise de münhezim ve maktûl ve ikinci Valentin İmparator oldu. (239)

İkinci Valentin- Şu zat-ı mesned neşin hükûmet oldukta Se'odos Valentini beraber olarak İtalya'ya ʿazimet ve Maksim ile muhârebe etmekle Maksim mağlub ve maktûl olmuştur. Valentin bu muzafferiyetten biraz sonra vefât eyledi. (229)

Farslar şu Valentin zamânında Diyarbekir Şehrini tahrîb etmekle Valentin müceddeden bina eder gibi taʿmir ettirmiştir. Diyârbekir'in etrafında ki sur valentinin

eseri olduğu baʿzı târihlerde görülmüş ise de Kostantin zamânında surun binasına başlanıp İnsitasın vaktinde hitâm bulduğu ʿarabi ve süryâni lisanları üzere yazılmış baʿzı târihlerden istifâde olunmuştur.

Se'odos- şu zat-ı Valentinin vefâtından sonra İmparator oldu. Bunun zamânında bir ihtilâl zuhur ederek **[283]** vali ve me'mureyn hükûmetin baʿzıları maktûl olduğundan 'e'odos bu fesaddan nâşi ahâliden çok adam öldürmüştür.

Hükümdâr müşârun ileyh mülkünü kabl'el-vefât oğulları Hernoryus ve Erkadyos nâm zatlara taksim ile Honoryos Roma'da ikamet etmek üzere memâlik-i garbiyeye ve Erkadyus Kostantiniyyede mukîm olmak üzere memâlik-i şarkiyeye hükümdâr olmalarına vasiyet etmişti. Se'odos kable'l-hicre(227) târihinde vefât edip vasiyeti veçhile Arkadyus şark imparatoru nâmıyla İstanbul'da ve Honoriyus garb imparatoru ʿunvanıyla Roma'da icrâyı hükûmet eylediler.

Şu iki imparatorluk vech-i ati üzere teşkil eyledi

Garb imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	'Aded-i liva
	Asıl italya	17
İtalya	İlerikum garbi (Bosna havalisi)	6
	Afrika	6
	Asıl gavl	17
Gavl(fransa)	ispanya	7
	Britanya	5

[284]

Şark imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	ʿAded-i liva

	Trakya (Tuna-Edirne)	6
Şark	asya (Anadolu)	11
	Pontos (Trabzon)	11
	Suriye	15
	Mısır	6
İlirikum	Makedonya	
	Selanik-Arnabuvdluk-Tırhala	
	Sırb- Yunanistan	6
	Daçya	
	Memleketyn	
	Besarabya	
	Kırım	5

Şu taksim üzerine garb imparatorluğu iki vilayet, altı eyâlet, elli sekiz livadan ve şark imparatorluğu iki vilayet, yedi eyâlet, altmış livadan ʿibâret olmak üzere teşkil etmiştir.

[285]

-24-

Garb İmparatorluğunun Teşkilinden İnkirazına

Kadar Vakâyıʿ-i Târihiyyesi

Kable'l-Hicre

(146-227)

Rum imparatorluğunun ikiye inkisâmından ve Honoryos Roma'da imparatorluk kürsüsüne oturduktan sonra Vondal tâ'ifesinden dirâyetle maʿruf Sitiliko'yu başvekil ittihâz eyledi. Sitiliko maʿarıf ve siyasiyatça mahâret tame ashabından idi. Garb imparatorluğu memâliki hayli vasiʿati hâvi olup idâresi ikdâmât-ı ʿazime ve mütemadiyeye müttekif görünmüş olduğu halde Roma'da hükûmet-i me'mureyn-i siyâsiye ve ʿaskeriye aralarında lezâyiz ve mülâhiye meyl-i ʿumumi hüküm yürüttüğü cihetiyle hatûz nefsâniye ve zevkiyât-ı ʿarıza o dâ'ire-i vâsiʿanın hüsn-i idâre ve muhâfazasına maniʿ oldu. Binâ'enʿaleyh- değil ki hükûmet ʿaleyhinde yüz gösterecek harekât-ı cismiyenin- cüz'i bir hâdisenin bile mazarratını izâle edecek iktidâr mefkûd olmağa başlamıştır.

[286] Hükûmet ve idâre-i siyâsiye me'murları şu hal içinde vakit geçirmekte iken şimâl ve şark cihetlerinde fesâdata istiʿdâd ile yaratılmış ve istiʿdadlarının fiʿiliyâtını göstermeğe vesile ve fırsat aramakta bulunmuş olan akvâm-ı vahşiye hükûmetin zikrolunan ahvâl-i tesyibkârânesini teryic-i maksada müsaʿid gördüler. Şimâlden bir büyük muhatara seyl gibi Roma devleti hudûduna akmağa başladı. Volga nehri civarındaki Hunların tazyîkâtına hedef olan kabâ'il-i cermaniye Roma hudûduna döküldüler. Garbda mukîm gavtlar Alarık nâm kumandanın riyâsetiyle Yunan bilâdına yürüyüp ekser mahalleri tahrîb eyledikten sonra şark imparatorluğunca ittihâz olunan tedâbir-i mü'essere üzerine yüzlerini garb imparatorluğu memâlikine çevirdiler. Honoriyosun başvekili Setiliko hazakat ve fetânetle kabâ'il mezkûreyi hudûddan ibʿad eyledi. Lakin akvâm-ı vahşiye hükûmetçe müdafaʿalarına pekte iktidâr kalmamış olduğu efkârına intisâb eylediklerinden taraf taraf zuhura gelmeğe kesb-i istiʿdâd etmiş

olan mehâlik ve muhâtarâtın önünü alacak esbâb-ı has ve haşân misli bir deryâyı müşkilât içinde yüzüp gidiyor idi. Honoriyus tesadüf eylediği **[287]** emniyetsizlikten ötürü kürsi'i hükûmeti Ravina şehrine nakil eyledi.

Bu sırada Cermanya kabâ'il-i müttefikası iki yüz bin kadar kalabalıkla hükümdârları Rodogâstın riyâsetine tabiʿ oldukları halde yerlerinden oynayıp Roma memleketine hücûm gösterdiler. Sitiliko ʿaskerle müdafaʿaya kıyâm ederek telâkki'i tarafeyn vukuʿyla muhârebe iştidâd ve Sitiliko'nun ittihâz etmiş olduğu hüsn-i tedbir ve besâlet kabâ'il-i mezkûreyi bozup berbâd ediverdi. Rodogast bu muhârebede maktûl olmuştur.

Bundan sonra Sitiliko Gavl bilâdında parlamış olan ateş-i ʿisyânı harben söndürmek maksadıyla ʿaskerle seyl gibi o cihete akıp gitmekle ʿasatı harben perişân ve Ren hudûdundan beren cibâline kadar mümted olan mahalleri garb imparatorluğu memâlikine zam eyledi. Lakin şu muzaffetiyetlerden kazandığı hüsn-i sayt hasedlerine dağ deviren açtığına binâ'en Honoriyus huzurunda türlü türlü seʿayet irtikâbına başladılar. Bi'l-âhire hiçbir güne tahkik ve muhakeme icrâ edilmeksizin Hornoriyosun emriyle Sitiliko iʿdâm edildi.

Setiliko'nun vefâtı memâlik-i romaniyeye ceryâna hazırlanmış olan seyl-i belânın önünden bir sed-i sedidin kaldırılması gibi **[288]** su'i te'sir gösterip gavt hükümdârı Alarık defʿa'i sâniye olmak üzere ʿasâkir-i kesîre ile Romayı hedef-i taʿarruz eyledi.

Alarık Romaca bu tecâvüzatı istediği gibi icra ettikten sonra İtalya'nın cihet-i cenûbiyesine doğrularak bahr-ı mütevassıt tarikiyle Afrikaya ʿazimet ve oralarca da maksadını icrâ etmek niyetinde iken esnâyı râhide vefât ettiğinden yerine karındaşı Edolef oturmuştur.

Edolef artık Afrikaya ʿazimeti iltizam etmeyip Romayı Gavt hükûmetine merkez ittihâz eylemek istedi. O havalide ki ahâli-i müttemidine ile meyânelerinde imtizâc husulünü ʿakli olmadığından şu niyeti terk ile İspanyaya giderek nâmını İtâlya hükümdârı deyu ilân etti. (212)

Romaniler satvet ve şevketlerinin günden güne zaʿifa düçar ve devletlerinin bir ʿarıza'i inhitata giriftâr olduğunu gördüklerinden Honoryos baʿdehu mesafe cihetiyle Britanya ve Cermanyayı ʿulyâ ve süflâ memleketi muhafaza edemeyeceğini tefriş ve o taraflarda ki ʿaskerini geriye alıp müteʿakiben vefât etmiştir. Vefâtında Roma kumandanları müşâhirinden Kastanis kürsi'i hükûmete culûs eyledi. (199)

[289] Kastanis- şu zâtın müddet-i hükûmeti imtidâd etmedi. Baʿzı muʿarızları ʿaleyhine kıyâm ve kendisini iʿdâm ile oğlu ve üçüncü ve altıncı cülûs ettirdiler.(197)

Valentin- şu zât cülûs eder iken altı yaşında idi. Anası vekâletle idâre-i emura başladı. Cülûsunu büyük büyük 'avârız-ı muzıra ve muzâyaka teʿâkub eyledi.

O günlerde Vondal hükümdârı Jensaris ʿaskerle Afrikaya giderek rum garb hükûmetine müteʿallık olan Afrika bilâdını vâlisi Ponifasın elinden aldı. Yine bu esnâda hükûmet-i merkûmeye tabiʿ İspanyollar ve Fransalılar hükûmetin dâ'ire-i tabiʿiyetinden ayrılıp garb imparatorluğuna müteʿallık memâlik-i İtâlyaya münhasır kaldı.

Üçüncü Valentinin zamân-ı hükûmetinde ve kable'l-hicre (170) târihinde Hun kabâ'il-i re'isi Atilla İtalya'ya hücûm etmiştir.

Atilla Hun kabâ'il-i hükümdârları neslinden Montezok'un oğludur. Bigayet cesur ve bahadır idi. Banonya (Macaristan) taraflarındaki Hunları taht-ı riyâsetine alıp ibtidâ şark imparatorluğuna tabiʿ memâlike tasallut ve bilâd-ı şarkiyeyi berbâd ettikten sonra rum bilâd-ı garbiyesini ızrâr maksadıyla beşyüz bin **[290]** mevcutlu bir cisim orduya kumandan olduğu halde Ren, Muzel, Sin nehirlerini katʿ ile Fransa memâlikine tecâvüz gösterdi. Uğradığı yerleri harab ede ede Orliyana ve baʿdehu Parise kadar ilerledi. Cermanyalılardan pek çok ahâli dahi kuvvetine inzimâm etmekle Fransa hükümdârı Mirovi, Roma cenerallerinden İtos, gavt hükümdârı Tiyodorik bi'l-ittifâk müdafaʿaya kıyam eylediler. Şambanya havalisinde vakiʿ Şalon nâm mevkiʿ kurbunda Honrizâne muhârebeler devam ederek nehirlerin etrafında sel gibi akan kanlar nehirlerin sularını bulandıracak dereceye vardı. Bu sırada gavt hükümdârı fevt ve Atilla'nın ʿaskerinden (160000) nefer bâdiye-peymâ-i mevt olmuştur. Târihlerce şu muhârebeler şöhret-i ʿazimeyi ha'izdir.

Atilla bundan sonra İtalya taraflarına tecâvüzle oralarca da izhâr-ı rûyi setût ve baʿdehu Roma taraflarında neşr-i livâyı dehşeteyledi. Lakin ʿaskerinde imrâz-ı vahime zuhur eylediğinden Banonyaya ʿavdetle sekteden vefât etmiştir.

Üçüncü Valentin müddet-i hükûmetini ızdırâb ve müzâyeka ile geçirip namusa mugayir bir hareketi üzerine Maksim nâmında bir kumandan mübaşeretiyle maktûl ve kürsi-i hükûmete maksim câlis oldu. (167)

[291] Maksim- şu zat cülûs ettikten sonra Valentinin muʿamele-i sâbıkasından tahdis etmiş olan gayzını ânın iʿdâmıyla teskin edemedi. Baʿzı müteʿallıkatı hakkında da gadrını icrâ ile meşgul iken Vondal hükümdârı Jensaris ʿaskerle Roma havalisine hücûm eyledi. Maksim mukâvemete muktedir olamayarak Romayı hükümdâr müşârun ileyh teslim eylediğinden romalılar hiddetlenip Maksimi bi'l-iʿdâm ahâlinin bir takımı Hunlar muhârebesinde besaletini göstermiş olan Etyosu kürsi'i hükûmete oturttular. (166)

Etyos- şu zatın imparatorluğu kabul-i ʿumumiye müstened değil idi. Maʿa mafih Romayı tahlis için ʿaskerle Vondallar üzerine gittikte mağlubiyete de tesadüf etmekle imparatorluktan tard ve yerine kumandanlardan Majorin iclâs edildi.(166)

Majorin- emûr-ı mülkiye ve ʿaskeriyece bir dereceye kadar ıslahat icrâ etmiş ve romayı istilâ eden Vondalların tenkiline de kıyâm eylemişti. hükûmet-i Romaniyeyi kendi nüfuzu altına alması maksadıyla tahyiz etmiş olan Patrik Rismirin ihdâs etmiş olduğu bi ihtilâl sırasında maktûl oldu. (162)

[292] Liybud- Şu zat-ı Majorinden sonra imparator oldu. Lakin hükûmetin zamân-ı idâresi patrik Rismirin yed-i nüfuzunda olduğu cihetle Libod bir iş görmeyip kalıp bi ruh gibi dururken patrik bunuda tesmimen iʿdâm ve kendi kayın pederi Antonyusu iclâs eyledi. (157)

Antonyus- imparator olduğu müddette hükûmetçe hiçbir işe karıştırılmayıp her iş patrik merkûmun yed-i idâresinde idi. Patrik (150) târihinde onuda tard ederek Olibriyus nâmında birisini imparatorluk kürsüsüne oturttu.

Olibriyus- cülûs ettikten sonra emûr-ı hükûmetçe yine patrikin müdâhalesi câri idi. Şu müdahaleyi izâle maksadıyla şark imparatorundan istiʿaneye mecbur oldu. Lakin zamânı uzamadığından maksadına muvâfık olmaksızın vefât etmekle yerine Galisâryus oturdu. (149)

Galisâryus- cülûs etti ise de şark imparatorunun maksadı Olibriyus ile ceryân eden muhâbere hükmünce patrikin izâlesi maddesini buna gördürmek idi. Galisâryus ise bu maslahatın ʿuhdedârı olacak **[293]** iktidârı ha'iz olmadığı tahkik eylediğinden şark imparatoru bunun hükûmetini tasdik etmedi. Galisâryus encâmı hatırnâk bir hale müncir olacağını mülâhaza etmekle hükûmetten çekildi. Ve şark imparatoru Leon'un Roma'ya gönderdiği Jolyos mesned-i hükûmete cülûs etti.(148)

Jolyus- her ne kadar garb imparatoru oldu ise de ʿumumun emniyet ve hoşnudiyesini muceb olacak hiçbir işe muvâfık olmadığından Orset nâmında bir patrikin mübaşeretiyle matrûd olup yerine Romolos Oğastol nâmında birisi iclâs olundu. (147)

Romolos- cülûs ettikten sonra bahr-ı baltık sevâhilinde meskûn Herol kabâ'ili toplanıp hükümdârları Edvaker kumandasıyla Bavirâ ve Nemse taraflarına doğru yürüdüler. Oraca baʿzı mertebe tecâvüzâta tasaddi ettikten sonra yüzlerini Romaya çevirip Romayı istilâlarını müteʿakib Romolos fevt ve garb devlet-i Romaniyesi münkariz oldu. (146)

Devlet-i romaniyenin mü'essesi birinci Romolosdan bede' ile hükümdâr-ı ahiri ikinci Romolosun vefâtına kadar (1229) **[294]** sene müddet geçmiştir. Roma devleti birinci Romolosdan başlayıp ikinci Romolosta munkariz olması gara'ib-i ittifaktan maʿduddur.

Garb muvarrihlerince kurûn-ı evvelânın nihayeti Kable'l-Hicre (146) senesi yani Roma Devleti'nin inkirâzı olup bundan sonrası kurûn-ı vasati iʿtibâr olunur.

-25-

Romalıların medeniyet ve ʿava'id ve maʿarıf

Ve sanayiʿ ve mezâhibi

Romalılar bedâyet hallerinde kabâ'il-i vahşiye gibi her türlü asâr-ı medeniyetten bî nasîb idiler. Romolos Roma şehrini te'sis ettikten sonra ba'zı kavaʿid-i siyâsiye ve medeniye vaziʿ eyledi.

Romolos zir destinde bulunan kabâ'ili on mukataʿa ve her mukataʿa dâ'iresindeki ahâliyi üç kısım iʿtibâr etmişti. Şu kısımların birincisi köhne, ikincisi mesâlih-i mülkiye ve idâre me'murları, üçüncüsü ʿavâm idi. Her mukataʿa dâ'iresinde bulunan arazi dahi üç kısım iʿtibâr olunarak bir kısmı köhneye, diğer kısmı mesâlih-i mülkiye **[295]** ʿimâline, bir kısmıda ʿavâma tahsis olunmuştu. Arazice ʿavâmdan her birisinin hissesi iki fidandan ʿibâret idi. Romolos eyyâm seneyi ve eyyâm şehri otuz gün ve her seneyi on şehir iʿtibâr etmişti. Halefi Bombilos zamânında sene (360) gün ve şuhur-ı sene (12)ye iblağ edildi.

Romolos Roma'da kuzât ve nüvvâbdan mürekkib bir meclis meşuret ihdâs ederek şu meclise iki yüz nefer ʿazâ taʿyin eyledi. Şu ʿazânın vazifeleri ahvâl-i bilâdın tanzimi, emûr-ı müşkilenin bi'l-müzâkere teshili ve ahkâmın infazıyla mesâlih-i cariyece her türlü meşûretin icrâsı hususlarından ʿibâret idi. Meclis-i mezkûr aʿzâsı meşûretçe emûr-ı ʿammeye da'ir verecekleri kararları ahâli ve reʿayaya ʿarz ile onlardan istihsâl edecekleri re'yler üzerine taʿdil ettikten sonra mevkiʿ icraya korlar idi. Şu kararlar ekseriyet suretiyle iʿtirâzata tesâdüf eder ise iktizâyı vakt-i hale göre ıslah olunması kavaʿid-i mevzuʿaları icâbâtından idi.

Romolos riyâset-i ʿaskeriyeyi ve muhârebelerce kumandayı nefsine tahsis etmiş ve dâ'ire-i hükûmetinde olan reʿaya şuʿbeleriçün başka başka birer meclis-i meşuret dahi teşkil **[296]** eylemişti. Bunlardan başka vakâyıʿ mühimme ve dîniye ve daʿva'i câriye için meşûret-i ʿazimi nâmıyla bir büyük meclis dahi te'sis olunmuştu ki bu meclisin aʿzâsıda emûr-i dîniyeye müteʿallık işlerin müzâkeresiyle hukuk ve sâ'irece zuhur eden daʿvadan dolayı muhakeme vazifeleriyle mükellef idiler.

Romolos şu nizâmat ve teşkilâtı vazʿ eyledikten sonra efrâd-ı reʿayanın hükûmete ve mecâlise düşecek işlerini teshil için her şahıs mecâlis-i mevcude aʿzâsından canı istediğini nefsi çin merciʿ ittihâz etmesini ve o merciʿ o şahsın badi'i müracaʿatı olan mevâdı kendi işi gibi bi'l-iltizâm tesviye esbâbına teşebbüs eylemesini kanun ittihâz ile ilân eylediğinden ahâliden her fert hey'et-i mecâlisden bir zâtı kendisine merciʿ ittihâz eyledi. Hükûmet ve devâ'ire teʿallık edecek işlerinde efrâdın merciʿ ittihâz eylediği zevât-ı muvazzaf kapı çukadarlarından gibi efrâdın emurunu iltizâm ederek gadr ve teʿaddiyâta meydan vermez idi. Binâ'enʿaleyh devâ'ir ile efrâd-ı ahâli beyninde ol kadar hüsn-i emirniş ve ittihad hâsıl oldu ki her birisi diğerinin familyası efradından maʿdûd gibi içlerinde bir muʿaşeret-i cemile taʿmim ve bundan pek büyük fevâ'id-i mülkiye tahsil etmiştir. ahâliden **[297]** biri zevcesinden bir münasebetsizlik gördüğü halde ânı tatlike me'zun ve her baba evlâdı hakkında tasarrufça mutlak idi. Binâ'enʿaleyh baba oğlunu her vakit satmağa ve müvahezesini muceb bir halini gördükte öldürmeğe ve şekil ve terkibce pek çirkin ise sokaklarda terk etmeğe hasbü'l-kanun me'zûn idi. Fakat şu me'zuniyet evlâd-ı zekûrca komşularından beş kimse ile meşûret etmek üzere meşrut olup kız evlâdınca meşûret şartı yok idi.

Romolos'dan sonra hükümdâr olan Bombilyus baʿzı kavaʿid-i hasene vaziʿ eyledi. Ve ahâliye ziraʿat ve sanayiʿ-i nafiʿa öğretti.

Roma hükümdâran kadîmesinden kable'l-hicre (1175) de cülûs eden ikinci Tarikin zamânında bir karı divân-ı hükûmete dokuz cilt kitap götürüp satmak istedi semen-i fahiş talep ettikten Tarikin iştirasına raʿbet etmedi. Mezbûre ikinci gün kitapların üçünü bi'l-ihrak altısını götürüp mukaddem ki behâ ile satmak istedikte Tarikin yine iştirâ eylemedi. Üçüncü gün üçünü dahi yakıp geride kalan üç kitâbı Tarikine ʿarz ile bunlara yine birinci gün dokuz cilde istediği semeni talep etmekle tarikin **[298]** merak ederek kitapları iştirâ eylemek istedikte mezbûre üçünüde Tarikinin huzuruna vaziʿ ile savaşıp gitti. Sonra hükümdâr ve aʿyân şu kitapları açıp okuduklarında hüküm ve fevâ'id-i ʿazimeyi ve emûr-ı müstakbeleye da'ir bir takım ihbâr garbiyeyi camiʿ olduğu görüldüğünden bunları kütüb-i mukaddese gibi maʿa'l-ihtirâm hazine de hıfz eylediler. Şedâyide tesadüflerinde huşuʿ ve riʿayetle kütüb-i mezkûreyi okurlar idi.

Şu hikâye garb-ı muvarrihlerinin târihlerinde bu veçhile mezkûr ve kitaplarda sebiliyât deyu maʿruf ise de iʿtirâz götürür cihetleride maʿlum olduğundan ol iʿtirâzlar için teksir-i sevâde lüzum göremedim.

Romolosun nesli ve ihlafı romadan tard ile hükûmet-i mutlaka ilga ve konsolosluk ihdas edildikten sonra zamân-ı idâre iki nefer konsol yedlerine tevdiʿ edildi. Konsolların senede bir kere şuʿub-ı romaniye maʿrifetiyle intihâb olunması kavaʿid-i mevzuʿadan ve ahkâm-ı cariyeyi tenfiz etmeleri vezâ'if-i mükellefelerinden idi. O târihlerde roma ahâlisi bir kısmı eşrâf, diğeri ʿamme olmak üzere iki kısım iʿtibâr edildiğinden büyük meclisin aʿzâsı ve ekâbir ve muʿtemedân hep birinci kısımdan maʿdud ve konsolların **[299]** intihâbide şu kısma ʿa'it idi. Şu imtiyâz üzerine birinci kısmın şevket ve setûtları ʿumumun kabul edemeyeceği bir derece'i istibdâda vardığından ʿavâm ile eşrâf aralarında büyük büyük fitne ve müşacerât-ı numayan oldu. Târih-i mübbhasinde beyan olunduğu veçhile bi'l-ahire ʿavâm dahi bir dereceye kadar emir intihâba teşrik edilmiştir.

Romalılarca efrâd-ı ahâli on yedi yaşından kırk dört yaşına kadar alâ'l-ʿumum ʿaskerlikle mükellef idiler. Kuvve-i ʿaskeriye fırkalara münkasim olup her fırka (3000) nefer piyâde ve (300) nefer süvariden ʿibâret olduğu halde sonra her fırkanın mevcudunu (7000) nefere iblağ eylediler. Fırkaların bayrakları üzerlerinde gümüşten bir nesir sureti var idi. Şu bayrakların her birisi bir kargı üzerine mevzuʿ ve seferberlik halinde şu kargıların her birini bir büyük zabıt hamil idi.

Süvârilerin nakşili şaritten maʿmûl birer ʿalâmetleri var idi. Şu ʿalamet üzerinde altın yazı ile imparatorun ismi ve fırkanın ʿadedi yazılı idi. Bir nefirden başka ʿaskere mahsus muzika yok idi.

ʿAskerlerin baʿzıları hafif ve baʿzıları ağır harabeler **[300]** ile meselleh olup her neferde birer kalkan ve sağ yanında asılı yerde balta var idi. Bakırdan yahut poladdan zırhda istiʿmâl ederler idi. Zırhın altında ki libasları dizlerine kadar uzun kırmızı bir entari idi. Başlarında bakırdan maʿmul bir miğferde bulunur idi. Kumandanlar bakırdan, yahut poladdan maʿmul baʿzen altına kaplanmış birer zerre ve zırhın altında baldırlarına kadar uzun darca bir entari telbis ederler idi. Süvâriler üzengisiz atlara binerler ve at irlerini herkes haline göre güzel bir kumaştan yapar idi.

ʿaskerin tedbir ve taʿlim ve nizâmları ise pek müntezir idi. Fen-i harabece ol kadar beraʿat ve mahâret kesb etmişler idi ki karşılarında hiçbir devlet ve cemʿiyet mukâvemete muktedir değil idi. Yunaniler, Kartâcnalılar ve tava'if-i sâ'ireye karşı gösterdikleri galabeler, istilâ eyledikleri memleketler mübâhis-i mahsusasında mezkûrdur. Ru'sayı Romaniyeden yalnız Pompenin zabt ve teshir eylediği memleket on beşe ve istilâ eylediği beldeler sekiz yüz baliğ olmuştur.

Romalıların sefâyin-i bahriyeleri kartâcnalılar gibi pek kalın varaka tarafları yüksek olup kıtʿalarının büyüklüğü fırtınaya mukâvemete maniʿ idi. Her sefinede iki, yahut **[301]** üç saf kürek bulunur idi ki şu kürekler kiminin tabakatı iʿtibârıyla mevzuʿ idi. Her kiminin ön tarafında bir hayvan hey'etinde demirden bir zerre varakasının üst tarafında gayr-ı sabit bir beric var idi. Muhârebelercce ıslaha itlak olunurken şu berici kalkan gibi tahrîk ve istiʿmâl ederler idi. Ve kezâlik her kimide bir cisr bulunduğundan düşman kimisine hücûm ve ʿubur esnâsında iş bu cisr kullanılır idi.

Romalılar vahşi müsareʿa ettirmek ve ahâlice yekdiğeriyle kılıç oyunu oynamak ve güreşmek için meydânlar ve nezâhatkâhlar inşâ etmişler ve müsareʿa'i vahşiye mahsus olan meydânların etrâfını su cetvelleriyle ihâta eylemişler idi. Kılıç oyunları bir suret-i acebiyede ve müsareʿaca kullandıkları ıslaha muhataralı bir surette idi. Müsareʿa zamânlarında pek çok ve pek büyük sakatlıklar vukuʿ bulur idi. Musareʿa oyunları mukaddemleri mücrimin ve esirâya tahsis olunmuştu. Sonraları baʿzı mertebe taʿmim olundu. İmparator komod ıslaha bağlamağı ve kullanmağı öğrenmek için bi'z-zat bu oyunlarda bulunmuştur. Büyük Kostantinin zamânında kadar şu ʿadet devâm ederek onun zamânında lağv olundu. Kılıç oyunları ibtidâları cenâzelerin **[302]** önlerinde taʿzim kasdıyla oynanılır idi. Sonra bayramlara tahsis eylediler. Kostantin zamânında sakatlık gösteren oyunlar lağv edildikte onların yerlerine neşât ve ferh verecek oyunlar icâd edildi. Hicretten (984) sene mukaddem ki târihte Romada tiyarto icad olunmuştur. Tiyatro bedâyet icâdında raks ve niğmât gibi şeylerle eğlenceden ʿibâret idi.

Romalılardan köhne sınıfı siyâsiyâtça vezayif-i ʿazimeyi ha'iz idi. Romalılarca hurafata meyl-i ʿumumi olduğundan müncemin ve havâdis-i müstakbeleden haber vermek için mübsirin nâmlarıyla içlerinde baʿzı tâ'ifeler var idi. Bunlara pek ziyâde

iʿtikâdları olduğu cihetle tava'if-i mezkûre muhârebelere ve mesâliha da'ir istihrâclarını haber verdikçe fart-ı iʿtikâdlarından nâşi o haberleri ihbâr-ı mukaddese gibi kabul ederler idi. Binâ'enʿaleyh onlarla istişâre etmeksizin bir işe başlamazlar idi.

Romalılarca izdivâc-ı emûr-ı zaruriye ve mecburiyeden maʿdûd idi. Vakt-i muʿayyini geldikte hiçbir kimse izdivaçtan imtinaʿ gösteremez idi. Kızlar sen izdivâca buluğlarından hayli vakit mukaddem namzed edillir. Ve ʿakd-ı zevâc köhne ve müncimin huzurlarında bir ihtifâl-i ʿazim tertibiyle icrâ olunur **[303]** idi. ʿakid zamânında müncimlerin ahkâm-ı nücûmdan istinbât eyledikleri ahvâl bir varakaya sebt ile hizâr-ı şuhud makamında şu varakaya imzâlarını koyduktan sonra ʿurus ve ʿurusa cemʿiyet huzurunda durdurulup ʿurus ʿurusanın sol elinin orta parmağına bir yüzük takar idi. Orta parmakta bir damar olduğu ve şu damar kalbe kadar imtidâd eylediği iʿtikâdında olduklarından irtibât kalbi husuli emile bu ʿadeti ittihâz etmişler idi.

Zifâf vaktinde ʿurusenin saçları taranıp saç bölükleri bir kargı ucu ile tefrik olunur idi. Bu ʿadet-i ʿurusenin yakın vaktinde bir mukatil-i cesurun zevce'i karinesi olacağına işaret için ihtiyâr olunmuştu.

Baʿdehu babaları ber hayat üç sübyan terfik ve önünde beş ʿadet maʿaşla ikâf ile kızı zevcinin evine gönderirler ve haneye vusulunde güyâ ʿakd ve sâ'irece sihri ibtâl için hane kapısının yanlarına sofdan bükülmüş ve yağlanmış ipler bağlayıp ʿurusayı hacile kâhe isâl ederler idi. Bu sırada bir kaba su ve diğerine ateş konularak hanenin anahtarlarıda şu kaplara vaziʿ ile ʿurusaya ihdâ ve baʿdehu müddeʿiyuna semât-ı ziyâfet-i keşide olunur idi.

[304] Eski Romalılar Yunaniler ve Hintliler gibi mevtâlarını yakarlar idi. Bu ʿadeta cumhuriyet zamânında ittihâz eylediler. Nasraniyetin oralara şüyuʿuna kadar ʿadet-i mezkûre devâm eyledi. Emvâtın cüsselerini envaʿ Tayyib ile uğraştırıp üzerine seyâb-ı fahire giderirler ve çiçeklerle örtülü bir döşek üzerine yatırıp hanenin kapılarını servi ağaçları yapraklarıyla tezyin ederler idi. Emvâtın ervahına Şaron nâmıyla bir mü'ekkel olduğu ve şu mü'ekkel mevtâdan rüsum almadıkça ânı Mut nehrinden geçirmeyeceği iʿtikâdında olduklarından güya Şarona iʿtâ edip Mut nehrinden kolaylıkla geçmek için meyyitin ağzına nukuddan bir küçük kıtʿa korlar idi. Baʿdehu

üzeri akmeşe'i nefise ile mefruş bir naʿaş üzerine meyyiti mekşûf olarak vaziʿ ve ihtifâl ile götürürler idi. Musikarlar, nedbeciler, küçükler nağmat ve laʿbiyât-ı hazine ile feryâtlar ederek cemʿiyet-i meyyitin ön tarafında ve sonra arka tarafında giderler idi. Mevtânın ehil ve akrabâsı ise her birisi matem libâsı gitmiş ve saçlarını açmış oldukları halde nedibelerle cenâzeyi götürürler idi.

Ekâbirin cenâzeleri ihtifâl ve medâyih cihetiyle ehaddan mümtâz idi. ʿaskeri takımından ise rütbesinin ʿalameti **[305]** vaziʿ ile cenazenin önünde silahları baş aşağı eğdirilmiş biraz ʿaskerde bulunur idi.

İhtifâl hitâmında meyyiti kabre koyup üzerine su serptikten sonra çiçek dahi atarlar ve rüsum-ı daʿi baʿde'l-icrâ kâhinler hizârın üzerlerine su serip ʿavdet ederler idi.

Cenâzeye müteʿallık ʿavâ'id muakddemleri bundan ʿibâret idi. Sonra şu ʿavâ'id-i lağv olunarak mevtâyı odun hızmasına ilga ve etrafına bir cemʿiyet düzülüp devr-i icrâ ile alat-ı musikiye istiʿmâl ve terennüm ve niğmât ile ihrâk olunur idi. İhrâkça adet dahi meyyitin akrabasından birisi bir meşʿale vasıtasıyla odunları tutuşturmaktan ʿibâret idi. Odunlar tutuşup mevtânın cesedi yandıktan sonra ateşin ʿalevlerine güzel kokulu şeyler atarlar ve hamr ile ateşi söndürüp külünü kıymetdar bır kap içine vaziʿ ile ʿâ'ilesine mahsus kabirde hıfz ederler idi.

Romaniler ervâh-ı emvât sefik dama ile mesrur olur iʿtikâdında idiler. Bu iʿtikâda mebni meyyitin hayatında sevdiği hayvanı baʿde vefâta kabri üzerinde zebh ederler idi. Ezmine-i kadîmenin ibtidâlarında ise hayvanât yerine insan zebh **[306]** olunur idi. Temadi'i eyyâm ile ʿavâ'id-i mezkûrenin hepsi iptal olundu.

Romalılar sokağa çıkarken üzerlerine softan geniş bir gömlek, altına da darca bir libâs giyip hanelerinde gömleği çıkarırlar idi. Erkekler çok kere başları açık gezip ayaklarına iplerle bağlı bir ayakkabı ve baʿzen çizme giyerler idi.

Maʿarıf ve ʿulûm- ümmet-i romaniye yunanilerle ihtilât etmezden mukaddem cehâlet ve gabâvet zulmeti altında idiler. Maʿarıfa intisâb muhârebelere meyl etmeğe ve şecâʿate maniʿ olur iʿtikâdında olduklarından iktisâb-ı maʿarıfa meyil etmezler idi.

Yunanilerle ihtilât ettikten sonra her türlü terakki ʿulum ve maʿarıfla hâsıl olacağını anlayıp ikdâmât-ı mütemâdiye ile maʿarıfça bir derece'i ʿulyaya vasıl olmuşlardır.

Roma filosoflarından hicretten mukaddemki (729) senesinde Eriniyum şehrinde mütevellid Şişiron Atina'da taʿlim-i ʿulûm ile akranına fa'ik olmuştu. Hitâbette ol kadar mâhir idi ki bir cemʿiyette natık ettiği vakit efrad-ı cemʿiyetin kalplerini kendine cezb eder idi. Sene'i şemsiye ondan mukaddem (365) gün ve (6) saat iken (6) saʿat dahi iʿlâve **[307]** ile ıslah ve her dört senede bir Kebisa iʿtibâr eyledi. Şu hesâb sonra papa on üçüncü Garigoros zamânında ıslah olunmuştur.

Roma imparatorlarından Ağustos ʿulum-ı edâba ma'ildi. Güzel te'lifât meydana komuştur. Mısırı istilâ ettikte Batalmiyusun medrese'i meşhuresini tezyine ve maʿarıfın terakkisine himmet eyledi. Bunun zamânında Verjil, Horas, Ofid nâm şaʿirler zuhur etmiştir. Muvarrih Titlove dahi o ʿasrın meşhurlarındandır. Ağustosun zamânında Romaca fünnun ve maʿarıf hayli terakki etti.

İmparator Kalûd adâb u maʿarıf ashabından idi. Roma ve Kartâcna vakâyıʿına da'ir bir târih kaleme almış ise de sonraları zayiʿ oldu.

Kable'l-hicre (543) târihinde zuhur eden Tasit nâm muvarrih ʿasrının maʿarıfça büyüklerinden maʿdud idi. Kesret-ı maʿarıfı imparatorluğa kadar terakki etmesini muceb oldu. Şu zâtın güzel te'lifâtı vardır. Cermânyalıların ihlâfına ve Kayasireye da'ir kitaplar yazmıştır. âsârının çoğu ayadi'i rüzgârda telef oldu.

O târihlerde zuhur eden romani şaʿir ustasının **[308]** müteʿaddid kasideleri vardır. Bu kasidelerin en güzeli Beritos ve teybâ'id denilen kasidelerdir ki bunlar Fransızcaya tercüme olundu. Estâs-ı hicretten (522) sene mukaddem fevt olmuştur.

İmparator Mark Orelyin ʿulum u fünnunca kesb-i mahâret etmiş takımdandır. Felâsefece Zeynûn nâm hekimin mezhebine ma'il ve her vakit mutalaʿa'i kütüb ile müştegil idi.

Ternesyus- fiyos, morah Viktor nâm zevât ve manek meşâhir-i maʿarıfmendanından maʿduddurlar. Romada târih-i vatan nâmına ibtidâ kitâp yazan muvarrih Viktordur.

ʿUlum-ı felâsifeyi öğrenmek için roma genç çocukları Atinaya gönderilip tahsil-i felsefe ve maʿarıf edilir idi.

Nasraniyetin roma'da intişârından sonra ʿulum ve fünnunun her nevʿi romada terakki eyledi. Her ʿâ'ilenin oğullarının hadâset sinninde ʿulum-ı yunâniye öğretilir idi. Milâdın ikinci ʿasrında Roma'da ʿukul-ı sakıba ashâbından hayli hünerler zuhur etmiştir. Her fenden güzel kitaplar te'lif olundu. Muvarrih meşhur Pelotarka şu ʿasrın müşâhirindendir. Kezâlik ʿasır mezkûrede bilâd-ı romaniyede bilâd-ı yunaniye gibi akademiler te'sis edilmiştir. Fesahat, hitâbet, hikmet **[309]** ʿilmiye ve ehliye şu ʿasırda makbuliyet-i ʿazime kesb eyledi. Ve kezâlik akadamilerde felâsife'i yunanın teʿâlimi tedris olunup Maksimus, Tartinus, Farun, Toliyun gibi meşâhir zuhur etmiştir.

Tedris edenlerden bir cemʿiyet-i Fisagors felsefesine meyil ettiler. Şu cemâʿatin meşhurları Karinos, Bencedyus, Fikolos nâm zevât idi. Meşâhirden Şibyun Efriki Mü'iyus, Tiskola, Sinakord, Finis, Tarun İpkatatyus Estavani mezhebine mahsus felsefeye ve Tirano, Enderonikos, Tavferasto meşâ'iyun felsefesine ve Lokrasyos, Belinos, Lokyanos, Larasyos, İpikorye mezhebine ve Trasillus, Ebolyos, Enikos, Tosinos, Peteryus, Pelptarko, Eflâtûn mezhebine mahsus felsefiyata müntesib idiler. Binâ'enʿaleyh şu zatlar Romaca felsefiyatın tevsiʿine himmet etmişlerdir.

Milâdın üçüncü ʿasrında Romaca Filisfiyata baʿzı mertebe tağyir-i ʿarız oldu. Şu ʿasırda eflatuniye nâmıyla eskilerine muhalif alara ba'zı hekima zuhur etmiştir. Bunların teʿâlimleri ve seniyelerin mezheplerine karib şeyler idi.

Karn-ı mezkûrda zuhur eden Emonyos İskenderiye **[310]** medresesinde tedris ederek şeyyiʿa'i eflâtuniyeyi te'sis etti. Şu zâtın babası ve anası hristiyandır.

Zamânın ibtidâlarını deyn-i mesihi ile geçirdi. Sonra ecdadının sâlik olduğu vesni mesleğine dönüp filisfiyâne münhemin oldu. ʿaklı pek sakıp idi. ʿakidece sa'ib değil idi. Şu zat "her bir şayiʿa haktan mübde' vahid iʿtirâf ederek ancak taʿbirde ihtilâf ederler. Bu ihtilâf ise idraklerinden neş'et eder. Cümlesine pek vazih ifâdât ile beyân-ı hal mümkün olsa hepsinin sehûletle ittihâdları mümkün olur. Edyân-ı şayiʿanın cümlesi bi'l-ʿumum şayiʿalar meyânelerinde câri olan felsefeye tatbiken teşrih olunmak lazımdır. Ve putperestlerin hurâfât-ı ʿammeleri ile mütedeyyinlerin mesâ'il-

i diyânetleri lisân-ı felsefiyat ile tetkik ve muhakeme edilse hepsinin aralarında bir nokta'i ittihâd-ı numâyân olur" der idi.

Omonyoskün ve lahut gül vahid olan Hak teʿalâ hazretlerinden iki cüz'i olduğu ve ʿâlemin ezeliyeti, nefsin tabiʿiyeti, cihânın inâyet ve siyâseti ervâh ile ka'im idüğü iʿtikâdında idi ki teʿâliminde bu iʿtikâdı tedris eder idi.

Memâlik-i Romanya'da bulunan Cermânyalılar, Keltiler, **[311]** Britanyalılar, aralarında dahi meşhur mü'ellefler zuhur etmiştir. Gavl tâ'ifesinden marsilyada sâkin olanlardan ahiren ashâb-ı maʿarıf zuhur eyledi. Lakin bunların haberleri mazbut olmadığından derece'i maʿarıfları tecdid ve tevsif olunamaz.

Rumlar inkilâbat-ı ahvâl ve temâdi'i fitne ve kitâl cihetiyle maʿarıf mevcudelerini muhafazaya muktedir olamadıklarından kurûn-ı evveli evâhirinde içlerinde kiʿulum ve fünnun münkariz olmuştur.

Sanayiʿ - Romanilerce ʿulum ve maʿarıf ve felsefiyâtın tevsiʿ ettiği zamânlarda sanayiʿ dahi terakkiden hâli değil idi. Evâ'il zamânlarında sanʿatları ekincilikle münhasır iken sonra ebniye inşâsı, nakış, tasvir, hek, nesiç iʿmâl temâsil ve bahçeler terbiyesi, meyvelerin suret-i garsı, tersiʿat ve tezhibât gibi sanayiʿ nefisenin cümlesinde mahâret kesb ettiler.

Mezâhib ve Hristiyanlık-eski romalılar mezheblerini Yunanilerden aldılar. Jüpiterin ve sa'ir maʿbudât-ı yunaniyenin hepsini maʿbud ittihâz etmişler idi. Bundan başka içlerinde fezâ'ilce, kuvvayı cesediye ve ʿakliyece, şecâʿatce memdûh **[312]** ʿad ettikleri insanlardan ve meşhûd, gayrı meşhûd, mâddi, cevheri eşyadan çoğunu dahi ele ittihâz eylediler. Ve kezâlik derelerde, dağlarda tesâdüf ve intihâb eyledikleri şeyleride ilahe'i hususiye ʿad ettiler.

Hâsılı kelâm ʿibâdât ve seniyyenin kaffesi romalılarca ʿadet idi.

Bunlar putperestlikle muʿtâd iken Yahudiler ve Nasraniler haklarında etmedikleri hakaret ve eziyetler kalmadı. Sonra içlerinde nasraniyet şayiʿ oldu.

Romalıların dört yüz kadar heykelleri var idi. Şu heykellerin binaları bi gayet musannaʿa idi ki içlerinde kâhinler hizmet ve heykellerde ki esnâme öküzlerden,

koyunlardan ve sa'ir hayvanlardan kurbanlar takdim ederler idi. İkinci tabaka olmak üzere bir takım heykelleride var idi. Şu tabaka'i saniye heykelleri birincileri gibi müntezim değiller idi. Bunlara büyüt-ı mukaddese itlâk ederler idi. Her hanede birer de hususi maʿbedleri alıp derûnunda sanemler bulundurulur idi.

Roma'da nasrâniyet şayiʿ olduğu esnâda nasraniyete meyledenlere hükûmet ve putperestlikle iʿtiyâd edenler pek **[313]** çok şiddetler gösterdiler. Kable'l-hicre (568) de cülûs eden imparator Niron Hristiyanlar ʿaleyhlerinde her türlü eziyet ve işkenceye devam eyledi. Romalılardan ʿakide'i nasraniyeti kabul edenleri haber aldıkta orada din-i İsâviyi taʿlim ile meşgul bulunan Pavlosu ve sonra İskenderiye de İncili Mirkası katlettirdi. Anasını, zevcesini, muʿallimini dahi nasraniyete meyilleri vardır diyerek iʿdâm eyledi. Romanın bir tarafını kendisi ihrâk ettirip bunu Hristiyanlar yaptı diye mesihilerden nicesini ağır ağır mu'ehhezelerle taʿzib etti.

İmparator Domitin Hristiyanlığı menʿ için pek çok adam öldürmüştür. Yuhanna-i İnciliyi habs ve çoğunu nefi eyledi. Domitinin halefi o şiddetleri izâle ve Yuhanna ile münfilerin sebillerini tahliye etmekle Yuhanna Efese gitti.

Terâjân Niron mesleğinde idi. Putperestliği adama ve nasraniyeti ibka için şiddetler gösterip uruşalım eskafi semʿâni katlettirdi.

İmparator Edriyin Hristiyanlara ve Yahudilere pek bağaz idi. Ecdadının mezheblerini ibkâ için halk kesir öldürttü.

[314] Büyük Kostantin zamânına kadar Hristiyanlar nadiren asayiş yüzünü görebilip ekser vakitlerde hükûmet ve me'mureyn Romaniyenin kahır ve ʿazabları altında muhkir ve muʿazzib idiler. Bunların tesadüf eyledikleri taʿzibat-ı şedidenin başlıcaları ati'l-beyân ezminede idi.

Ati'l-beyân ezminede idi.

(1) İmparator Neron zamânında, miladın (64) senesinde

(2) İmparator Domtiyin zamânında miladın (94) senesinde

(3) İmparator Terajan zamânında miladın (107) senesinde

(4) İmparator Adriyin zamânında miladın (118) senesinde

(5) İmparator Karakalla zamânında miladın (212) senesinde

(6) İmparator Muksimin zamânında miladın (235) senesinde

(7) İmparator Desiyos zamânında miladın (250) senesinde

(8) İmparator Valiryin zamânında miladın (257) senesinde

(9) İmparator Oral zamânında miladın (274) senesinde

(10) İmparator Deyoklatin zamânında miladın (303) senesinde

Bina'en ʿalâ zalik Romada Hristiyanlığın bedâyet şüyuʿundan iki yüz kırk sene kadar imtidâd eden müddet-i zarfında hristiyânların tesadüf etmedikleri felaket kalmadı.

Büyük Kostantin miladın (306) senesinde cülûs edip hükûmetinin yedinci senesi validesi Heylanının **[315]** delâletiyle tensir ve ondan sonra Romaca Hristiyanlık taʿmim eyledi.

Lakin Romalıların mezheb-i kadîmleri olan putperestlik efkâr-ı umumiyeden za'il olmadığından Hristiyanlığının taʿmiminden sonra efkâr-ı mezkûre ashabının bir kısm-ı aʿzami nasrâniyetin kavaʿid-i esâsiyesini putperestlik esasına tevfike meyil eylediler. Bu takımdan ve hekimâyı Rumdan Ominyos'un- yukarıda gösterildiği üzere- Edyânın ihtilafını taʿbiratın ihtilâfına ʿatıf ile mübâyenet mezhebiyeyi nizaʿ lafziye hamil etmesi dahi esas sahih ile esas fasidi mezc etmek efkâr-ı tağlitkârânesinden nâşi idi.

Hazret-i 'İsâ'ya İncil-i şerifin nüzulü Kur'ân-ı Kerim ile sabittir. Bunun için iştibâh olunamaz. Ancak nebi müşârunileyh hazretlerinin refʿinden mukaddem ve sonra İncil-i şerifin esânid ve senedât-ı müteselsileye merbut olacak bir surette zabt ve tahririne muvâfık olamadılar. Havariyunun şakirdleri din-i ʿiseviyenin neşrine himmetle sonradan bir takım kitaplar yazdılar. Bu kitaplar incil nâmıyla müştehir oldu ise de bunların hiç birisi hazret-i ʿİsaya nazil olduğu vahiy ile sabit olan İncil-i şerif

olmadığı menderecâtından **[316]** ve nebi müşârunileyhin refʿinden sonra bir takım vakâyıʿı şâmil olmalarından dahi anlaşıyor. Hazret-i İsâya menzil incil-i senedât ve silsile'i esânid ile mazbur değil iken mezhebce efkâr-ı ʿatika ve cedide hademeleri İncil nâmıyla tedâvül eden kütüb ve resâ'il muhtelifeyi red ve kabul arasında pek çok tereddüd tesadüf ederek şu tereddüdler tarafeyn beyninde tesadüm edercesine şiddetler izhâr eyledi. Efkâr-ı ʿatika ashabı içlerinde mezâhib-i kadîme'i batıla ve felsefe ile metugal olanlar efkâr-ı cedide ashabına nisbetle desisenin her suretle istiʿmaline kadir edilir. Bunların felsefe nâmıyla neşr ettikleri taʿlim içinede İncil nâmıyla bir takım kitaplar karıştı. Efkâr-ı cedide ashabı derûnunda onların taʿlim-i felsefelerine mukabele edecek iktidâr olmadığından yazdıkları kitaplar, risaleler ile diğer tarafın suret-i hakta tağlit-i izhân için desâyisden ʿibâret olan kitaplarına mukabele edemezler idi. İhtilâfâtı mühimma imkân-ı taklil için enâcil mevcudeden şayan-ı kabul göreceklerini bi't-tefrik diğerlerinin batılanını ilân etmeği kararlaştırdılar. Hatta Pavlosun iʿmâl-i havâriyun sırasında menderc bir risâlesinde İsavilere hitâben " yeni yapılan bir takım incilleri ne çabuk kabul ettiniz" deyu yazdığı **[317]** bir fakire dahi anacılca o ʿasırda vukuʿ bulan muʿamelatı gösterir.

Şu hallere ve o karara bina'en meti, Mirkas, Luka, Yuhana nâmlarıyla mütedâvil olan kitapları incil deyu kabul ve iʿlân ve Enacil nâmıyla tedâvülde olan sa'ir kitapları ibtal eylediler.

Hâlbuki iş bu Enacil-i erbaʿa dahi yekdiğerine muvâfık olmayıp derdi beyninde olan ihtilâfât ve tenâkızât pek çoktur. Böyle senedât-ı müteselsileye gayrı merbut ve envâʿ tenâkız ile serâpâ mahlût olan kitaplar tahri'i hakikat edenleri vicdanen te'min edemedi. Enâcil-i merkûmenin tenâkızı ve iʿtirâzâtı muceb olan mahallerini lisan-ı kaleme alıp neşretmeğe başladılar.

Neşriyât-ı mezkûre ise putperestliği terviç ve idâmeye saʿi olan efkâr-ı batıla ashabının işlerine yaradığından -aşağıda ʿakideleri tefsil olunacağı veçhile- onlarda bu vasıta ile iğfâlâta devâm ile berâber Enâcil-i erbaʿada menderc bir takım elfâzada tahrifât suretiyle maʿnalar iʿlân etmekle iʿtikâd-ı ʿumumi tevhid dâ'iresinden tebâʿid eyledi.

Malumdur ki dine müteʿallık mesâ'ilin esasa teʿallık eden **[318]** bahisleri bigayet ğamz olup mesâ'il-i gamzaya intikâl ise ezhân-ı ekseriyete mülâyim olamayacağı ve bir cemʿiyette birkaç adamın telâhak efkârına tabiʿ olacağı gibi o târihlerde romaca ulûhiyet-i şirkten münezzeh ve lâhutiyet nâsuniyetle imtizâcdan mukaddes olduğu efkâr-ı muvahhidânesi henüz ʿumumun zihinlerinde yerleşmeyip bu dakikalar eşhâs-ı maʿdudenin ezhânında takrir edebildiği cihetle şu efrâd-ı kalile din bahsince ʿaleyhlerindeki efrâd-ı kesîreye hakikat-i hâli tefhim edemiyorlar idi. Binâ'enʿaleyh bunlar tevhid-i iʿtikâdını iʿlân ve halkı sâlik oldukları râh-ı zalâletten irşâda müteʿallık delâ'il beyan ettikçe teşkil eden cemʿiyetlerin red ve hakaretlerine hedef oldular.

Ve kezâlik mesâ'il-i gamzayı- zikrolunduğu üzere- bir cemʿiyette pek az kimse anlayabilip tefat-ı ʿukulden nâşi çoğu anlayamayacağı ve bununla beraber cemʿiyette bulunanların idrake muktedir olmayan takımları muhakeme suretiyle bahse karışsalar iktidârsızlıklarını teşhirden başka bir şeyi kazanamayacakları ve aklitte olan re'yi tasdik etseler nüfuz-ı hükûmete tabiʿ olan ekseriye arâya karşı başlarını belâya uğratacakları cihetle o mekulelerden mes'elece zihinlerinde **[319]** tereddüd olanlar ister istemez ekseriyet tarafında bulunuyorlar idi.

Bina'en ʿalâ zalik hakikate kemâl-i idrâk ile hizmet eden ashab-ı fetânet ve salâbet pek az kalmakla bunların kimisi matrud olup kimisi aforoz edildi.

İşte bedâyet-i iʿtirâzdan bede' ile hristiyânlık ʿâlemi telvinât ve tebdilâttan hâli olmayıp cemʿiyât-ı dîniye tekerrür ettikçe bi't-tabiʿ dâ'ire-i hakikatten tebâʿid eyledi ve birinci cemʿiyetin târih-i inʿikâdı olan milâdın (325) senesinden bu güne değin teşkil eden cemʿiyetler yirmi defʿaya bâliğ oldu. Bu cemʿiyetlerin târih-i milâdca zamân ve mahal inʿikâdları vech-i âti üzeredir.

Cemʿiyât-ı Dîniye-i Nasrâniye'i

Defʿa	Mahal içtimaʿ	Târih-i inʿikâd
(1)	İznik	(325)
(2)	İstanbul	(381)

(3)	Efes	(432)
(4)	Kadıköy	(441)
(5)	İstanbul	(552)
(6)	“	(680)

[320]

(7)	İznik	(787)
(8)	İstanbul	(869)
(9)	Roma	1123)
(10)	“	(1139)
(11)	Latiran	(1179)
(12)	“	(1215)
(13)	Leyon	(1245)
(14)	“	(1274)
(15)	Viyana	(1311)
(16)	Konstanes	(1414)
(17)	Bal	(1512)
(18)	Roma	(1542)
(19)	Teranet	(1542)
(20)	Roma	(1879)

Cemʿiyât-ı mezkûre birincisinden beşincisine kadar kıbeli'l-islâm münʿakid olduğundan şu beş cemʿiyetin suret-i teşkilleriyle kararlarını bu kitapta ber vech-i âti izâh edeceğiz. Diğerleri kurûn-ı vasati ve ahireyi hâvi ikinci ve üçüncü kitaplarda beyan olunacaktır inşallah teʿâlâ.

[321] Birinci cemʿiyet-i milâdın (325) târihinde ve hicretten (297) sene mukaddem büyük Kostantinin emriyle İznikte İskenderiye patriği Aleksandırın riyâseti tahtında (318) nefer eskafdan mürekkib olmak üzere münʿakid oldu.

Eriyus nâm eskaf teslis ʿaleyhinde bulunup akanim-i sülüseye müteʿallık mübâhisin sıhhatini red ve inkâr ve cenâb-ı hakkın vâhid-i mutlak ve şerikten münezzeh olduğunu tasdik ve ikrar eylediğinden re'is-i cemʿiyet Aleksandır Eriyosun küfrünü ka'il ve Kostantin dahi Aleksandırın re'yine ma'il olmakla cemʿiyet-i alâ'l-ʿumum Aleksandır ve Kostantinin re'ylerine muvâfakat ederek Eryosun küfrü iʿlân olundu. Bundan sonra patrik Aleksandırın re'yiyle ʿakide-i Nasrâniyenin vaziʿ ve te'sisi için vech-i âti üzere karar verdiler.

Baba ki İlâh-ı vahiddir ona inanırım. ʿUmumun zabıt ve hafızı, yer ve gök ile meşhûd ve gayrı meşhûd olan bi'l-cümle eşyanın halıkıdır. Kezâlik Rabb-i vâhid olan ʿisâ el-mesihâ inanırım ki İlâhın oğludur. Nurdan nur, haktan haktır. Herşeyden evvel doğmuştur. Mahlûk değildir. Cevherde babaya müsavi ve onun şerik ve nazırıdır. Herşeyi kendisiyle vucud bulmuştur. Bizim halâsımız için gökden inip ruhu'l-kudüs **[322]** ve Meryem ʿazerâ ile tecsid eyledi. Ve bilâtus tarafından salb olundu. Kabre konulduktan üç gün sonra kalkıp göğe çıktı. Ve babasının sağ tarafında oturdu."

Şu kararı emânet tesmiye ve tescil eylediler. Bundan sonra Kostantiniye patriki Osanyos surda bir cemʿiyet ʿakdini tensib etti. Kostantinin emriyle tecmiʿ eden Esakfa bir sâbık Eriyosun mezhebini red ve şu mezhebi terviç etmek isteyen Omanyosu tahkir ve darb ettiler.

Osanyos vefât ettikten sonra Eriyos mezhebinde bulunan baʿzı Esakfa Kostantiniye helûl ederek İznik cemʿiyeti Oriyos hakkında gadr ettiğini iddiʿada bulundular. Ve mezheb-i hak cenâb-ı hakkı tevhidden ʿibâret olduğunu ve hazret-i ʿisanın- İznik cemʿiyetinin kararı veçhile- cenâb-ı Hakka şerik ve müsâvi iʿtikâd

edilmesi mezheb-i haktan beʿid idüğünü Kostantiniye tefhim eylediler. Bunların ifâdelerinden Kostantiniye kanaʿat gelerek tevhidi kabul etmek istedi ise de kudüs-i şerif piskoposu Kiriyos haber almakla menʿe da'ir işʿarat ve tahzirâta sürʿat gösterdiğinden Kostantinin teslis iʿtikâdında kaldı.

Büyük Kostantinden sonra İmparatorlar bir mezhebe devâm **[323]** etmeyip kimisi Eriyosun ʿakidesini, kimisi İznik cemʿiyetinin emanetini kabul eyledi.

İkinci cemʿiyet (381) târih-i milâdisinde İmparator Se'odos'un emriyle İstanbul'da münʿakid oldu. Sebeb-i cemʿiyet mekdinos nâmında bir eskifin " ruhu'l-kudüs mahluktur" deyu iddiʿa etmesi idi. Şu cemʿiyet (150) eskifden terkib ederek ruhu'l-kudüsün lahutiyetini ve Hazret-i ʿİsâ'nın ruh ve cesed-i hakiki ve nefs-i hakikiye olarak ilah-ı tam ve insan-ı tam idüğünü kararlaştırdılar. Ve bunuda karar-ı sâbıka bi'l-ilâve düstûr-ı imân ittihâz ile mekdovinosun küfrünü iʿlân idi virdiler.

Üçüncü cemʿiyet (431) târih-i milâdisinde ikinci Se'odos'un emriyle efes şehrinde tecmiʿ eyledi. İnsiyas nâm eskaf "Hazret-i Meryem Allah'ın anası değildir." Deyu iddiʿa eylediği için cemʿiyet-i mezkûre münʿakid olmuştur. Roma'da bulunan papa Birinci Şelesitnos tarafından tevkil edilen İskenderiye patriği Sirilik riyâsetinde olmak üzere cemʿiyet-i merkûmenin hâvi olduğu (200) nefer eskaf İnsitâs ile bu re'yde bulunan İstanbul patriği Nesturun ve taraftarlarının **[324]** dalalette olduklarını ve hazret-i Meryem ilahın anası olduğu ʿakidesini iʿlân ve tescil ettiler.

Dördüncü cemʿiyet-i milâdın (451) senesinde Halkdonya (Kadıköy) karyesinde Kayser Marsili'nin emriyle (520) Eskaftan mürekkib olmak üzere münʿakid oldu. Bu cemʿiyetin sebebi Otişis nâm Eskaf ile İskenderiye piskoposu deyu sekur Hazret-i İsa tabiʿat-ı vâhide-i ulûhiyetten ʿibâret olduğu ve iki cevherden bir cevher, iki meşiyetten bir meşiyet, iki aknomdan bir aknom idüğü iʿtikâdında bulunmaları idi. Cemʿiyet ikisinde refzini iʿlân ve İznik cemʿiyetinin kararını te'yid eyledi.

Beşinci cemʿiyet-i milâdın (553) senesinde ve hicretten (69) sene mukaddem imparator Bostinan'ın emriyle İstanbul'da münʿakid oldu. Bu cemʿiyetin sebebi Orijan nâm Eskaf ile tabiʿiyet-i vâhide muʿallimlerinin iʿlân eyledikleri ʿakide idi. Cemʿiyet

onların ʿaleyhlerinde karar vermekle şu karar üzerine kıbti ve ermeni ve Yakubi milletleri şark kenisasından ayrılmışlardır.

İşte her cemʿiyetin teşkilinde bir karar-ı ittihâz olunarak İznik cemʿiyetinin tescil eylediği emânete ʿilâve ile ʿakâyid **[325]** telvine tesâdüf eylediği gibi cemʿiyât-ı mezkûreden herbirisinin arasında asıl cemʿiyetin veyahut cemʿiyeti teşkile sebeb olan esâkifenin iltizâm eyledikleri mesâ'ilin müzâkeresi için füruʿ şeklindebaʿzı cemʿiyetler dahi teşkil ettiğinden nasrâniyete teʿallık ettirilen ʿakâyid eldeki İncil ve Tevrât denilen kitaplara bile Tevfik dâ'iresinden tebâʿid ile beraber tatbikât-ı ʿakliye ve tetkikat-ı zihniyeyi kâbil olamayacak eşkâl-i ʿacibeye girmiştir.

Bu hallerle beraber- yukarıda muhtasıran beyan olunduğu üzere- putperestlik mezhebinde iken suret-i Haktan görünerek ʿakayid-i nasraniyeyi usul-i hakikiyesinden tebʿide çalışanların ne derecelere kadar maksadlarını yürüttükleride târihçe sabit olduğundan bu bahisler dahi hulasa veçhile ber vech-i âti kitâbımıza derç olunur.

Hristiyanların ʿakâyid-i asliyesini karıştıranlar- balâda gösterildiği veçhile felasife takımları olup elde mevsuk İncil nüshası dahi olmadığından esas diyânetleri vaziʿiyet hakikiyeden tebâʿid ve enâcil mevcude'i erbaʿa vaziʿan ve maʿnen ihtilâfât ve tenâkızâta tesâdüf etmekle kütüb **[326]** mütedâvilede ʿakâyid-i asliye ve sahiha neşriyattan kâbil-i intikâd olamayacak bir surete girmiştir.

ʿAkayid-i mezkûreyi karıştıran felâsifenin bir takımı Ganosise mensub Ganosilerdir. Ganosis lafzı Yunanca maʿrifet maʿnasınadır. Bunlar Patris ve Pavlosun Romada Nasraniyeti te'sise çalıştıkları vakitte zuhur ettiler. Ol esnâda meşrık felsefe-i ruhiyesi Yunan filosoflarının me'fukü'l-tabiʿa deyu ittihâz etmiş oldukları mezheb ile mümtezic idi. Bu tâ'ife tasavvurat-ı felsefiyelerini din-i nasraniyetin usulüyle mezc etmekte ol kadar iʿtinâ eylediler ki felsefe ile usul-i diyâneti şey vahid hükmünde gösterdiler. Tâ'ife-i merkûme " Hazret-i İsa Cenâb-ı Hakla mahlukât arasında vasıtadan başka bir şey değildir. Şeytânın tasallutundan halkı kurtarmak için men tarafullah mebʿusdur. Ve her şey ile aʿlâ olan cenâb-ı hakkın sanʿı olmayıp şurûr ve kabâyih ilâh-ı aʿlânın ve melâ'ikesinin sanʿları teʿallık etmeksizin maddelerden sudur eder" iʿtikâdında idiler. Bunlar ʿakâyidi felsefe usulüyle mezc ederek kitaplar te'lif

ettiler. Şu kitaplarda milâdın kurûn-ı evvelisi ibtidâlarında İncil nâmıyla mütedâvil idiler.

[327] Kalasfe takımından Kirinsosa mensub Kirinşiler "zihn-i insaninin kabul edemeyeceği şeylerin tasdiki vâcib değildir. Binâ'enʿaleyh Hazret-i ʿİsâ'nın ibnullah olmasını ʿakıl kabul edemeyeceğinden bu ʿakide kabul olunamaz" diyerek Hazret-i ʿİsânın Hristiyanlarca kabul olunan lahutiyetini inkâr ederek lahutiyet-i nebi müşârun ileyhin taʿmid olunduğu vakit semâdan üzerine nüzul etmiş ise de zamân-ı salbinden ayrılıp yine semaya ricʿat eylediği iʿtikâdında idiler. Bunların dahi şu iʿtikâdı hâvi yazdıkları şeyler o târihlerde İncil nâmıyla tedâvül ediyor idi.

Felâsifenin bir takımıda Ebiyoniler idi. Ebiyoniler iʿtikâdca kirinsilerden farklı idiler. İʿmâl rüsul nâmıyla enâcil-i erbaʿa zeylinde ki mektublar içlerine simon nâmında bir sihirbaz bir takım sözler karıştırdı iddiʿasında bulundular.

Felâsifeden manevi takımı mani'i irâniye mensûb idiler. Milâdın dördüncü ʿasrındazuhur eylediler. Neş'etleri mecûs mezhebinden olduğu cihetle nasraniyetin efsâdı ve usulünün tağyiri için desise tarikiyle bunların din-i ʿisâvi dâ'iresine duhul ettiklerini hristiyânlar iddiʿa ediyorlar. Maneviler " hazret-i ʿisâ dini ikmâl edemeyip **[328]** nâkıs kaldığından ândan sonra (Faraklit) gökden yere inip ikmâl eyledi" diyerek maʿbudât-ı fersden maʿdûd metrâdan suduru iʿtikâdında oldukları ifʿalide hazret-i İsâya nisbet eylediler ve İncili mezheb sabi'iye tatbiken tefsir ile berâber birisini nûr-ı mestûli maʿnâsını verdikleri şefafe'i tabiʿiye ve diğerini zulmet deyu tefsir ettikleri madde'i kesife olmak üzere iʿtikâd-ı kadîmelerinin iki aslından ʿibâret bir ilah hayır ve birde ele şerik vücudunu din-i Mesihinin usulüne mezc ederek icsâm-ı beşeriye bir asıl reddiden ve ervâh-ı asıl hayırdan neş'et etti iʿtikâdını iltizâm eylediler. Bu takımlarla sa'ir Hristiyanlar beyinlerinde ceryân eden hilâf ve teʿanüd bir derece'i fevkʿâdeye vardı. Mani'i irânı ʿahd-ı ʿatik denilen kitapları külliyen terk ederek eldeki incilleri kendisine mahsus usule tahvil ile bir kitap te'lif ve şu kitâba erteniğ (İncil) nâmını verip iʿlân eyledi. Maniye etbaʿ eden Hristiyanların birisi kâmilin, diğeri müstemiʿin nâmıyla ikiye münkasim olup mezheb-i manevi hazret-i 'İsânın na'ibi ʿunvânıyla bir büyük re'isin riyâseti altında havâriyun ʿadedince on iki küçük re'is ve

şâkirdlar deyu yetmiş iki eskaf iʿtibar ederek bir takım papaslar **[329]** ve şamaslar taʿyin ettiler. Bu cemʿiyet-i manoviler beyinlerinde fırka-i kâmilinden maʿdud idiler.

Hristiyanların ahlakını bozmağa sa‘y edenlerin bir sınıfı dahi Nikolavsa mensûb Nikolavi tâ’ifesi idiler ki Nikolavas milâdın birinci karnında zuhur eden yedi nefer şamasın birisi idi. Bu tâ’ife ʿumum nazarında Hristiyan oldukları halde kurbanlar zebhiyle esnâma takrib iʿtikâdında iltizâm ederek maʿa mafih fevâhişin her nevʿini irtikârıb eder ve “ hazret-i İsa Şaʿub nasrâniyeye hürriyet-i kâmile verip ümmetinden her kim her ne türlü seyyi’at-ı irtikâb etse halas edecektir.” Dirler idi. Nikolaviler insanları insaniyet derecesinden behâ’im derecesine kadar indirip her fenalık bunların aralarında şayiʿ oldu.

ʿAkâyid-i nasraniyeyi efsâd eden ve İncil nâmıyla kitâplar yazanların bir sınıfıda firikilerden Montanosa mensub Montanosiler idi. Bunlar miladın birinci karnında zuhur edip zahirde Nikolavilerin mesleklerine muhatabve Libas zühd ve şiʿar takvâyı iltizâm ile halkı hazuz-ı nefsâniyeden maniʿ suretinde göründüler. Lakin fünnun ve felâsilfeyi Hristiyanların ʿakideleriyle mezc ederek ʿumumun zihinlerini kandıracak yolda kitaplar **[330]** yazdılar. Şu tâ’ifenin dince zararları Nikolavilerden ziyâde taʿmim ve ʿakâyide su’i te’sir etmiştir. Bunlardan Tertolyanos fesâhatle şöhret-i şayiʿa kazanıp buda İncil nâmıyla dine müteʿallık kitâplar te’lif eyledi.

Hristiyanların ʿakayidini ihlâl ve İncil deyu bir takım kitaplar neşriyle halkı ızlâl edenlerin bir takımıda Velizi ve Orisri tâ’ifeleridir. Bunlar tenâfi’i tabiʿiyet vâsıtasıyla hevâsın tasallutundan tahlis iʿtikâdında idiler.

Nasraniyetin şüyuʿunda hazret-i ʿİsaca Hristiyanların iʿtikâd eyledikleri tabiʿiyete iʿtirâz suretiylede pek çok akvâl-ı felsefe şayiʿ oldu. Bu suret-i mesihilerce hayli bahis ve cidâle masdar olmuştur. Zikrolunan iʿtirâz ashabı teslisi şediden red ile beraber mekdinosiler gibi ruhu’l-kudüsün ulûhiyetini inkâr ve bu babda ʿumumi kandıracak adale’i ʿadide irâd eylediler. Milâdın (381) senesindeki İstanbul cemʿiyeti mezheblerinin batılânına hüküm ederek teʿâlim mevcudelerini imhâ etmiştir.

Ve kezâlik o ʿasırların felâsifesinden Bilos Ekanim-i sülüse bahsinde ʿakâyid-i nasraniyeye iʿtirâz ile Heraknomide ki hassa ulûhiyete menâfidir dir idi. Ve murihye

tâ'ifesinin **[331]** re'isi Novityus ve Samsadlı Pavlosun mezheblerini ihtiyâr eden takımlar teslisi külliyen red ile cenâb-ı Hakkın vâhid-i mutlak olduğunu iʿtiraf ve iʿlân ediyorlar idi.

Bu esnâda Eryos zuhur eylediğinden İznik cemʿiyeti teşkil ederek ondan sonra papaslar iʿtirâzatın önünü almağa kıyam ve karara rabt ettikleri ʿakâyidi emânet nâmıyla- ber vech-i meşruh- tescil eylediler.

Milâdın birinci karnından cemʿiyetlerin bedâyet teşkiline kadar zuhur eden muʿterizler balâda yazdığımız takımlara münhasır olmayıp daha pek çok olduğundan bu miktarla iktifâ kılındı.Kitâbımız târihe müteʿallık olduğundan ʿakâyid-i mezkûrenin muhakemâtıyla iʿtirâzat dercine lüzum göremedik.

-26-

Papalar

(Papa) Yunanice baba demektir. Şu lakabı bir vakit şark Hristiyanları kasislerin ve garb Hristiyanları Eskafların her birisi haklarında istiʿmâl ederler idi. Sonraları Romada bulunan Latin Katoliği kilisesinin re'isine itlâk ve tahsis eylediler.

[332] Papa romadaki meşhur ve havariyundan patrise mensub kilisede mukîm olup Katoliklerce her türlü riyâset-i ruhâniyeyi ha'izdir. Şu kilisenin mü'essesi patris olduğu ve papalar ânın ihlâfı oldukları iʿtikâdındadırlar.

Zikrolunan kilisenin alâ'l-ʿumum bilâd-ı garbiye Katoliklerine tasallut ve evâmiri nâfiz olması " garb kilisesi" deyu iştihârını muceb oldu. Teʿâlim-i taklidiyenin usulü ve yukarıda beyân olunan cemʿiyât-ı dîniyenin nizâmâtı Roma kilisesinin emrine tabiʿ olup İtalya, Nemse, Leh, Bavira, Belçika, Fransa, İspanya portugal bilâdıyla şu bilâdın alâ'l-ʿumum şuʿbelerinde ki Katolikler emûr-ı dîniyece Roma kilisesini merciʿ tanıdıklarından kiliseyi mezkûre " ümmü'l-kina'is" itlâk eylediler. Bu kiliseyi merciʿ ittihâz eden Katoliklerin miktarı (190) milyon nüfûs raddelerindedir.

Muvarrihler papanın riyâset-i ruhâniyesi ne târihte sa'ir ru'sayı ruhâniyenin mensublarına takdim eylediğini suret-i katʿiyede beyân edemiyorlar. Protestan muvarrihleri milâdın dördüncü karnındadır diyorlar.

Milâdın üçüncü ʿanasırının nihâyetine kadar ve 'ale'l-husûs birinci ʿasrında papalara teʿallık eden târih pek **[333]** karışıktır. Baʿzıları Linos Patrisin na'ibi ve halefi olduğunu ve ondan sonraki papa Kalitos ile Enkalitus iki müsemmaya ʿa'it olmayıp bir müsemmaya ʿa'it isim idüğünü beyân eylediler. Sonraki papaların isimleri dahi tertib ve sâ'irece hayli ihtilâfa tesâdüf etmiştir. Yuhana ismiyle müsemma olan papaların tertip ve târihleri pek gammazdır.

Papaların isimlerini ve târih-i riyâsetlerini hâvi cetvelden bizce muʿteber olan kurûn-ı evveli nihâyetine değin ifrâz olunan bir parça zirde derç olundu. Gösterilen târihler mîlâdîdir.

(Papanın isimleri)	(Târih-i riyâsetleri)
Patris	42
Linos	67 (66)
Kalitus	78
Aklimanid (1)	90 (91)
Enkalitus	100
Oristos	112 (100)
İskender (1)	121
Saksatos (1)	132 (119)
Telisfores	142 (127)
İjinos	154(139)

[334]

Biyos (1)	158 (142)
Enistiyos	167 (157)
Sotiros	175 (168)
Visriyos	182(177)
Viktor (1)	193
Zifirinos	203 (202)
Kalkastos	217
Orbanos (1)	227 (223)
Bontayanos	232 (230)
Enitros	238 (235)
Fabyanos	240 (236)
Kornilyos	254 (250)
Lostos	255 (252)
Estofanos	257 (253)
Sasksetos (2)	260 (257)
Deyonisyos	261(259)
Filikos(1)	272 (296)
Tikyanos	275
Kayos	283
Merişlinos	296

[335]

Merişle'os (1)	304 (309)
Osabyos	309 (310)
Milkayadis	311
Selosteros	314
Mirkas	336
Yolyos (1)	341 (337)
Libaryos	352
Filikos (2)	363 (355)
Damasos (1)	366
Sirişos	384
İnsitasyos	399 (397)
İnoşnisyus (1)	402
Zosimos	417
Bonifaşyos (1)	418
Şelistinos (1)	423 (422)
Sakastos (3)	432
Büyük lavan (1)	440
İlâryos	461
Sembilişiyos	468
Felikos (3)	483

[336]

Jilasyos (1)	492
İnsitasyos (2)	496
Simahos	498
Hermezdas	514
Yuhana	523
Filikos (4)	526
Bonifaşyos (2)	530
Yuhana (2)	532 (533)
Ağabityus (1)	535
Selvaryus (1)	536
Vijiliyus (1)	537
Belaziyus (1)	555
Yuhana (3)	560
Bendektus (1)	574
Belajyus (2)	578
Büyük garigoryus (1)	590
Sabanyanus	604
Bonifaşyus (3)	607
Bonifaşyos (4)	608
Adyodatos (1)	615

[337]

Bonifaşyos (5)	619
Ernoriyos	625

Bakiyesi ikinci ve üçüncü kitaplarda yazılacaktır. İnşallah teʿâlâ.

-27-

Gavtlar

Kable'l-Hicre

Takriben (54-600)

Gavt kabilesi su'i ve (Cermanya) akvâmından maʿdûd galebeliği bir kabile olup kurûn-ı evvelâda Asyada sâkin idiler. Hicretten mukaddemki altıncı ʿasırda Avrupa'da vakiʿ bu heymiya (Çebladi)ve baʿdehu Islav memleketine giderek oraları vatan ittihâz eylediler.

Kabile-i mezkûre birisi Esteregot (şark gavtları) diğeri Vizigot (garb gavtları) nâmlarıyla iki büyük kısma münkasım olup Esterogotlar ıslav bilâdının şark taraflarında, Vizigotlar garb havalisinde yerleştikten sonra Tuna sevâhilindeki memâlik-i Romaniyeyi sehhâm-ı tecâvüz ve hasara hedef etmişler idi.

[338] Bunlar kable'l-hicre (450) târihlerinde bilâd-ı Romanyaya hayli mazarratlar gösterdiklerinden roma imparatoru Orel ʿaskerle giderek bi'z-zât muhârebe ve cümlesini tenkil eyledi. Bunun üzerine bir müddet ihtiyâr sükûn etmiş oldukları halde (400) târihlerinde yine bilâd-ı Romaniyeyi ıztırara başladıklarından Gavl ve İllerya memâlikini payimâl hücûm ve hasar eylediler. Ol vakit roma imparatoru bulunan İskender Suyer ʿaskerle üzerlerine giderek bir terbiye'i şedide iʿtâ eyledi.

(375) târihlerinde Gavtlar Karadeniz sevâhilindeki bilâda hücûm eylediklerinden o sırada Farslarla muhârebe üzerinde bulunan imparator Filip muhârebe-i mezkûreyi bi't-taʿdil kabâ'il-i mezkûreye giderek mazarratlarını izâle etti.

Bunlar kayser Seyodos zamânında dahi rahatsızlıkları cihetiyle şiddetlibir tenkile tesâdüf eylemişlerdir.

Gavtlar bu tenkilden sonrada rahat durmayıp kayser galiyin ve valeryin zamânlarında yunan bilâdına açılarak ayakbastıkları yerleri harab idi verdiler. İmparator kalud mesned neşin hükûmet oldukta ʿaskerle ıslâhâra kıyâm ederek Tayisos nâm mahalde bi'l-muhârebe gavtların cemʿiyetlerini perişân eyledi. (354)

[339] Gavtlarına cemʿiyetlerine intizâm verip kayser Oreliyinin eyyâm hükûmetinde reni tarikiyle Janseye kadar hücûm ve karşılarına gelen Roma Ordusunu tarumar ettikten sonra Venedik sevâhiline indiler. Bunların tecâvüz-i şedidleri romaca pek büyük dehşet yüz göstermesine sebep olmakla senâto falcılara müracaʿat eyledi. Falcılar bu bilyeden halas bir takım insanların kurban verilmesine mütevekkif olduğu cevâbını verdiler. O sırada sevk olunan kuvve-i ʿaskeriye Metor sevâhilinde bir galebe kazandı. Lakin Roma ahâlisinin bu galebe ile dehşetleri za'il olmadığından Romanın etrafına bir metin sur inşâ ve Daçya (memleketeyn) havalisi bunlara terk olunmak üzere kabul-i mesâliha eylediler. Daçya ahâlisi Misi taraflarına nakil ile Tuna nehri Roma bilâdıyla Daçya arasında had-ı fasıl iʿtibâr ve havâli-i mezkûre Gavtlara teslim olundu. (350)

İmparator Perobos zamânında Gavtlar baʿzı kabâ'il ile birleşip Gavl vilâyetini payimâl etmekle Perobos bir ordu ile üzerlerine giderek istilâ eyledikleri yerleri istirâd ettikten sonra kabâ'il-i mezkûre firar ettiler. Perobos Devn nehrine kadar arkalarını bırakmadı. İmparator müşâr **[340]** ileyh ol esnada gavt ve kabâ'il-i müttefikalarından hayli ʿasker dahi ordusuna kayıt etti ise de hiç birisi sabât etmeyip hepsi firâr etmişlerdir. (339)

Kayser Diyoklatin'in esnâ-i hükûmetinde gavtlar ve nedâl jebid, borgoned akvâmıyla birleşip hükûmet-i Romaniye ʿaleyhine kıyâm etmek üzere oldukları halde Deyoklatin bunların aralarına nifâk düşürecek esbâba teşebbüs eyledi. Yekdiğeri ʿaleyhinde tecavüze başlamalarından Rumlar istifâde etmişlerdir. (319)

Gavtlar büyük Kostantin zamânında da romanileri muzdarib edecek harekâtta bulundular. Kostantin ʿaskerle giderek galebe ve içlerinden kilitli ʿasker alıp ordusuna kayıt etti. (304) bu ʿaskeri Fodratı deyu yâd ederler idi.

Gavtlar (286) senesinde Eriyos mezhebini kabul eylediler.

Asyâyı şarkiyede bulunan Hun kabâ'ili (247) târihinde orâl dağlarını aşarak Alen kabâ'ili bilâdını istilâ ettikten sonra Tuna sevâhilinde ki gavtları dahi payimâl ettiklerinden Rum İmparatorunun şerik hükûmeti Valenis bunları Misi taraflarına yerleştirdi.

[341] Vizigotlar (226) târihinde hükümdârları Alarık ile berâber Tuna taraflarındaki muvattanlarını terk ve akraba ve arkadaşları olan Esterogotlardan müfârekat etmekle bunların vakâyıʿ-i târihiyeleri İspanya mübhasinde tefsil olunacaktır.

Vizigotlar ayrıldıktan sonra Esterogotlar Karadeniz sevâhilinde kalıp oralarda miktâr-ı nüfûsları azaldığından zaʿife düçâr ve Hun kabilesinin tecâvüzatına hedef oldular.

Hunların re'isleri Atilla (165) târihinde vefât ederek şu kavmin setût-ı sâbıkaları münkesir olmakla Estergotlar nefislenip noksanlarını ikmâl ve iʿade'i istiklâk ederek Ditrih (Te'odorik) nâm zâtı hükümdâr intihâb ettiler.

Te'odorik Esterogot re'isi Tiyodomirin oğlu olup Rumlarla aralarında sebkat eden mesâlimini te'min için mukaddema pederi tarafından rehin olmak üzere İstanbul'a gönderilmiş ve oralarda büyümüştü. Hükümdâr olduktan sonra Islavlarla muhârebeye girişip bilâd-ı Romanyaya hücûm etmiş ve karadeniz ile Venedik körfezi meyânında ki memâlikte nüfuzunu bi'l-iʿmâl (147) senesinde bir Esterogot hükûmeti teşkil eylemiştir.

[342] Te'odorik hükûmetini iʿlân ettikten bir müddet sonraya kadar devlet-i şarkiye ile hoş geçinip bir güne fenâlıkta bulunmamış ve devlet-i müşârun ileyha memâliki civârında böyle bir hükûmetin teşkilinden memnuniyet göstermişti.

Rum devlet-i şarkiyesinin gösterdiği şu memnuniyet ciddi bir surette değil idi. Esterogotları te'lif suretiyle kullanmak ve avaralık mübtelâ olduğu müşkilât-ı mülkiyeyi izâle edinceye kadar oyalandırıp baʿdehu hükûmet-i mezkûreyi mahv etmek maksadına mebni idi. Bir vakit geçtikte Te'odorik devlet-i Müşârun- ileyhânın müzmirini his eylediğinden ʿaskerle ʿaleyhine kıyam ve Trakya kıtʿasını aşarak İstanbulu muhâsara eyledi.

İmparator Zenun Te'odoriki işgâl edecek bir tedbire teşebbüsle İtalya'yı istilâ etmeği ihtâr ve bunun için teşkivât-ı mü'essere icrâ ile berâber memâlikinin cânib-i garbisinde bulunan arazinin bir miktarınıda Te'odorika terk etmekle Te'odorik bu sureti memnunen kabul etmiştir.

Vondal kabilesinden Edvakar nâm bir mütegalib garb-i Rum imparator ahiri Romolosun halʿinden sonra başına topladığı kabâ'il-i muhtelifeye hükümdâr sıfatında görünüp **[343]** şu hükûmeti devlet-i şarkiyenin tasdiki altında göstermekte ve İtalya bilâdından Ravina şehrini merkez ittihâz ile hüküm yürütmekte idi.

Te'odorik edvâkarın ʿaleyhine kıyâm ve İtalya'nın istilâsına teşebbüs eyledikte Edvakar müdafaʿaya başlayıp dört sene müddet aralarında harab-ı imtidâd eyledi. Ve Te'odorik hicretten mukaddem ki (129) senesinde Ravinayı zabt ile Edvakarı öldürdü. Şehr-i mezkûru zabt ettikten sonra Te'odorik'in İtalya hükümdârlığı şark imparatoru Zenun tarafından resmen tasdik olunmuştur.

Te'odorik (122) senesinde dâ'ire-i hükûmetinde bulunan kabâ'il-i muhtelife aralarında ceryân eden ʿadât ve muʿamelatı ilgâ ve ʿumumi bir kanuna rabt etmek için nâmına nisbetle tanzim etmiş olduğu kanunnameyi tedriç ile cümleye kabul ettirdi. Ve kendisi her ne kadar Eryos mezhebinde ise de ru'sayı ruhâniye ile de hüsn-i imtizâc ederek icrâyı ayin hususunda hepsine hürriyet iʿtâ eyledi.

Eriyos mezhebi ʿaleyhinde bulunan Esakfeden severinos mezheb-i mezkûr ʿaleyhinde bulunan Hristiyan haklarında takbicât-ı şedideyi hâvi te'lif etmiş olduğu bir kitâbı neşr **[344]** etmesinden dolayı Eriyos mezhebindeki Estergotlar hiddetlenip baʿzı esbâb-ı irâdıyla Severinosu taht-ı muhakemeye aldırdılar. Ve neşriyâtını bir Katolik

hükûmeti meydâna çıkarmak için bir ittifâk-ı hafiye hamil ile iʿdâmına hükm-i istihsâl eylediler. Te'odorik severniyosun iʿdâmından sarf-ı nazarla habsiyle iktifâ eyledi.

(99) târihinde imparator Jostiyin Eriyus mezhebinde olan Hristiyanların memâlikinden tardlarına ve Kinisalarının sed olunmasına da'ir evâmir-i ʿumumiye neşr etmiş ve te'odorik her ne kadar ki mülkünde hürriyet mezhebine iltizâmında görünmüş ise de kendisi zaten Eriyos mezhebinde bulunmuş olduğundan imparatorun mezhebdâşları hakkındaki şiddetini tahfif ettirmek ve Kostantiniyyedeki Eriyos mezhebi ru'sası vasıtalarıyla İmparatora bir söz anlatmak için mahbus Severinosun kayın pederi semâhos ile roma patrikini İstanbula gönderdi.

Şu mebʿuslar ise Eriyus mezhebinin ʿaleyhinde bulunduklarından Te'odorikin merziyesine muvâfık hareket etmeyip İstanbul'a vusullerinden sonra hiçbir işe muvâfık olmaksızın yine ʿavdet eylediler. Te'odorik şu iki mebʿusun muvâfık olamamalarını imparator ile bir ittifâk-ı hafi ʿakd etmiş **[345]** olmalarına hamil ile gerek onları ve gerek mahbus Severinosu iʿdâm ettirdi. Ve bununla beraber kendi memâlikinde bulunan Katoliklerin tard ve tebʿidine de teşebbüs eyledi. İcraya vakit kalmaksızın fevt oldu.(96)

Estergot hükûmetinin her türlü runk ve intizâmı Te'odorikin esnâyı hükûmetinde idi. Vefâtından sonra yerine ka'im olan hafidi Atalarikin bedâyet me'muriyetinde esbâb-ı tenzil yüz göstermeğe başladı.

Atalarık cülûs ettiği vakit sekiz yaşında idi. Anasının vesâyeti altında hükûmet ceryâna başladı. Lakin Estergot aʿyânı işi mezbûrenin yedinde bırakmayıp her birisi bab-ı istibdâdı küşâd ve iʿmâl envâʿ fesâd eylediler. Atalarık ise (88) târihinde vefât etmiş ve zamânında Katolik Kenisâsı İtalyaca hürriyet kesb eylemiştir.

Atalarık vefâtında yerine Te'odorik karındaşı oğlu Teyodatis cülûs eyledi. Ve bu da pek iktidârsız olduğundan İtalya'da açılmış olan bâb-ı ihtilâl zamânında tevsiʿ etti. Şark imparatoru Jostiniyin italyayı devlet-i şarkiye memâlikine rabt ile gavtlar yedlerinden nizaʿ etmeği arzu etmekle cenerâl Belisariyusu bu arzusunu terviç için ʿaskerle **[346]** İtalya'ya gönderdi. Belisaryus ʿasâkir-i kesîre ile giderek Napoliyi bi'l-muhâsara yirmi gün zarfında zabta muvâfık olmuştur. (68)

Estergotlar hükümdârları Tiyodatis iktidârsızlığına ve zamânın gösterdiği iktizaya bina'en halʿ ile ashâb-ı iktidârdan Tiksi Hükümdâr intihâb eylediler. (68)

Tikis yüz elli bin nefer ʿasker tedarikiyle Belisaryus ʿaleyhinde harekete hazırlandı. Belisâryus ise Napoli işini yoluna koyduktan sonra giderek Romayı abluka altına aldı.(85)

Tikis bir sene müddet Belisaryusa mukâvemet ve müdafaʿa'i şedide göstermiş olduğu halde Roma'nın muhafazasına imkân göremediğinden bi'l-zarure orayı terk ile Ravinaya çekildi. Ve Belisaryus giderek Ravinayı muhâsara etti.

Estergotların gösterdikleri müdafaʿat-ı şedide şark devletine hayli müşkilat hudusuna sebebiyet verdi. Ve bu esnâda Tikis imparator Justiniyine müracaʿatla mesâliha talep eyledikte müşkilât-ı hazırayı tahfif için Tikis ʿarz eylediği şurut mucibince İtalya memâliki şark devleti himâyesinde olmak üzere kendi yedinde kalmasına ve bu şart **[347]** ile mesâlihaya imparator müsaʿade gösterdi ise de Belisaryus kabul etmeyip muhâsaraya devâm ve nihayetü'l-emir Ravinayı zabt eyledi.(81)

Ravinanın Romalılar taraflarından zabtını müteʿakib Ararın cülûs etti ise de mülkü imparatora teslim murâdında olduğu anlaşılmakla ʿaskeri takımı kendisini katl eylediler. (81) ve bundan sonra Estergotlar Totila nâm zatı hükümdâr intihâb ettiler. (81)

Totila istirdâd-ı memâlik maksadıyla tedârikât-ı mümkineye teşebbüs ve bi'l-ikdâm Romayı istirdâd ve zabt etti.(76)

Totila memleketinin inzibâtını ikmâl ile meşgûl olduğu sırada Lokanya taraflarında bulunan ʿasker arasında baʿzı ihtilâl zuhur ettiği haberini aldığından ıslâh için Lokanyaya ʿazimet ettikte Belisaryus Totilanın gıyabından bi'l-istifâde romayı bi't-tekrâr istilâ eyledi. (75)

Bu istilâdan sonra Belisaryus Kostantiniyyeye çağırıldığından gittikten sonra Totilada bunun gıyabından istifâde ve yine Romayı istirdâd idi verdi. (74)

İmparator Jostinyin tarafından (70) târihinde taʿyin olunan Narsis nâm kumandan ʿasâkir-i kesîre ile Totila **[348]** üzerine gitti. Embirya havalisinde vakiʿ Tajine nâm mevkiʿde Narsis ile muhârebeye başladı ise de ʿaskeri münhezim ve kendiside maktûl olmakla Estergotlar taraflarından te'iyâs hükümdâr intihâb olundu. (70)

Te'oyas Narsis ʿaleyhinde tedârikât-ı lâzımeye teşebbüsle beş sene müddet müdafaʿa ve mukâvemet göstermiş olduğu halde ʿakıbet Küm kurbunda vakiʿ Drako sahilinde bi'l-muhârebe ʿaskeri münkesir ve kendisi maktûl olmuş ve İtalya memâliki resmen şark devleti memâlikine zam edilmiştir. (65)

Bundan sonra artık Estergotların iʿâde-i hükûmet edecek iktidârları ve Rumların boyundurluğu altında yaşamağa emniyetleri kalmadığından her takımı bir tarafa dağıldı. Ve İtâlya memâliki (54) târihine kadar devlet-i şarkiye vilâyâtından maʿdûd oldu.

-72-

Lombar Diyalolar

Kable'l-Hicre

(7-93)

Lombardiyanın ahâli-i asliyesi Cermanya yahut Longored nâmıyla yâd olunurlar idi. Sonra Lombared deyu **[349]** şöhretyâb oldular. Bunlar Alp dağlarıyla Elir nehrinin arasında ki mevâkiʿde sâkin idiler. Mü'ehhiren Ren nehri sevâhiline yayılarak hicretten mukaddemki üçüncü ʿasırda Alp dağlarının cihet-i garbiyesine nakil etmiş ve bir müddet geçtikte devlet-i Romanya vilâyatından maʿdûd Banonyaya gitmişler idi.

Kabâ'il-i mezkûre hicretten (93) sene mukaddem Lombared metʿinanından Odevin nâmında bir zâtı üzerlerine devn-i intihâb ettiler. (61) târihinde Odovinin vefâtıyla oğlu birinci Elbovin yerine oturdu.

Elbovin heyn-i cülûsunda zirdestinde olan memleket-i Norika ve Banonyadan ʿibâret ve dâşya, avare, sermiya bilâdıyla mahdûd idi.

Mü'ehhiren Jepidelolarle bi'l-muhârebe galebe ve hükümdârları konimidi meydân harbde iʿdâm ederek kızı Zoramindâyı taht-ı esârete aldı.

Elbovinin şu galebesinden sonra memleketine mücâvir olan emem ve kabâ'ilin hepsi havfa zâhib olmakla beyne'l-melûk iktisâb-ı ʿazimet etmiştir. Şu ʿazimet kendisini İtalya ʿaleyhine iʿlân-ı harb etmeğe teşvik eyledi.(55) târihinde **[350]** dâ'ire-i itâʿatinde bulunan Saksonyalılar ile kabâ'il-i sâ'ireden bir büyük ordu teşkil ile İtalya üzerine yürüdü.

Elbovin İtalya ʿaleyhine kıyâm eylediği sırada İtalyayı Romanya Valisi Elbovin ile meyânelerindeki mevâlât cihetiyle İtalyalılara muʿavenet etmediğinden Elbovin mukabeleye tesâdüf etmeksizin İtalya bilâdına dâhil oldu.

İtalya'ya dâhil olduktan sonra İtalyalılar gayz ve gayrete gelip tedârik eyledikleri ʿaskerle Elbovinin ordusuna hücûm ve Bendkiye üzerinde bi'l-muhârebe galebe eylediler.

Elbovin bundan sonra ʿaskerini cemʿ ile İtalyanın baʿzı bilâdını istilâ ve Bavyayı üç sene müddet-i muhârebe ile zabt ederek ʿâsıme-i memleketi oraya nakil etti.

Fransa kralı Kalotrik kızı Valbovinin zevcesi bulunan Kalodo Sonda o hâdise esnâsında vefât etmekle mukaddemce harben galebe eylediği Jepide kralı Konimnidin kızı olup yed-i esâretinde bulunan zora Mendâyı tezvic etmiştir. Elbovin konimindi iʿdâm ettikten sonra Vironâde tarh etmiş olduğu meclis-i ʿaşirettekafa kemiğini kadeh ittihâz ile içine şarab doldurup içtikten sonra kemiği şarabla doldurup Zoramendaya göndermiş ve zoramenda bu muʿameleden **[351]** istilzâm etmiş olduğu te'siri pederinin iʿdâmından neş'et eden te'sirât-ı vicdâniyesiyle beraber derûnunda saklamıştı. Binâ'enʿaleyh Elbovin hakkındaki gayzını bir veçhile izale edemedi. Ve Elbovinin iʿdâmını dostu helmişse tahmil etti.

Elbovin bir gece uyku uyur iken Helmişis ile Zoramenda birlikte yatağının yanına giderek baʿde'l-iʿdâm ikisi beraber Ravinaya firar eylediler.

Mezbûre firarından sonra Eksârhos Lonjinos ile izdivâc ve Helmişsi tesmim efkârına düştü. Tertib ettiği zehirli şerbeti Helmişse sundukta merkûm hakkındaki su'i kasdı hisetmiş olduğundan ibtidâ şerbetin birazını kendisi içmesini Zoramendaya teklif eyledi. Zoramenda naçar şerbetin bir miktarını içip bundan hâsıl olan emniyeti üzerine bakiyesini Helmişis içmiş olduğu halde ikiside mesmumen vefât etmişlerdir.

Elbovinin vefâtınında yerine oğlu Kalif oturdu. (49) bir sene müddet hükûmet ettikten sonra Bavyada 32 neferden mürekkib bir cumhuriyet teşkil ettiğinden Kalifin hükûmeti za'il oldu.

[352] Şu cumhuriyet (38) senesine kadar devâm eyledi. Sene-i mezkûrede Lombardiyalılardan Osaris nâm zât krallığı ihrâz etmiş ve bunların zamânında dâ'ire-i memlekete galebe eden mütteʿinân hükûmet-i istiklâlini mahvetmişti. Kral müşârun ileyh (31) senesinde fevt olup yerine cülûs eden damadı Ejillif mütteʿinan ile hayli muhârebeler ederek bi'lahire galebe ve rum devlet-i şarkiyesi memâlikinden dahi Karimune, manto ve Badoyu zabt eyledi.

Hicretten yedi sene mukaddem Ejillif fevt olmakla yerine Edalvalid cülûs etmiştir.

Bakiyesi kitâb-ı sânide yazılacaktır inşallah teʿâlâ.

-29-

İtalya Romanyada Eksârhoslar

İtalyanın bir kısmı Lombardyalıların diğer kısmı Romanilerin yedlerinde olmak üzere ikiye taksim olundukta Kayasere taraflarından İtalyayı Romani dâ'iresi Eksârhos ʿünvânı altında valiler maʿrifetleriyle idâre ettirildi.

Şu valilerin idâreleri hicretten (55) sene mukaddem başlayıp hicretin (130) senesine kadar mümted olmuştur.

[353] Eksârhos lafzı Yunanice kumandan maʿnâsınadır. Romaniler zamânlarında kiliselerden baʿzılarının ru'sasına şu nâm iʿtâ olunmuştu. Sonra bir de medeni Eksârhos iʿtibârıyla İtalya bilâd-ı româniyesi valilerine ʿünvân ittihâz olundu.

İtalya bilâd-ı Romaniyesine taʿyin olunmuş olan Eksarhosların birincisi Narsis nâmında bir zattır. Cümlesi on dokuz nefer olmak üzere Narsis, Lonin, Semargad, Romen, Kalinik, Jeanirimjus, İlosir, Lasak, Platon, Sidor, Oliçyus, Jirokvar, ikinci Siyodor, Janplatin, Seyoflak, Jandeyokop, Sekolastik, Pol, Otihos nâm zatlardan ʿibârettir.

(130) Târih-i hicride garb ve şark kiliseleri aralarında hâsıl olan ihtilâf Roma emâretinin istiklâlini intâc ederek iksârhosluğun lağvıyla bilâd-ı mezkûre papanın riyâseti altında bir cumhuriyete münkalib olmuştur.

SONUÇ

Topluluk hâlinde yaşayan insanların oluşturduğu medeniyet, kültür, ekonomi, düşüncenin seyri, askerî konular, kısaca tarihin her anı ve konusu tarihin ilgi alanını kapsar. Bununla birlikte dil ve edebiyat, din, arkeoloji, antropoloji, coğrafya, hukuk, sosyoloji, sanat kısacası maddi ve manevi her şey tarihin konusunu kapsamaktadır.

Tarih, geçmiş bilgi birikimi ve tecrübelerden yararlanmak, geçmişten günümüze kadar yaşanmış siyasi ve kültür olay ve olguları aktarmak için önemlidir. Türk edebiyatında 19.yüzyıldan itibaren kültür ve siyasi tarihini aktarmak için birçok manzum ve mensur tarihi kitaplar kaleme alınmıştır.

19.yüzyıl tarih kitaplarından biri olan Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik *Mir'âtü'l-'İber* adlı eseridir. Eser, kâinatın yaratılışından başlayarak Asya, Afrika, Avrupa kıtası ve İslam tarihini aktarması açısından önemlidir. Bu çalışmamız *Mir'âtü'l-'İber* adlı eserin üçüncü cildini kapsamaktadır. Sa'îd Paşa eserinde hicri takvimi esas almıştır. Eserin sade bir dille yazıldığı söylenebilir.

Saîd Paşa, üçüncü cilde üçüncü kısım başlığı ile başlamakta ve Afrika kıtasının coğrafyası, tarihi ve dini bilgilerini anlatmakta olup 5 fasıldan oluşmaktadır. Dördüncü kısım ise Avrupa kıtasının dini, coğrafyası ve tarihi ile ilgili bilgiler vermekte ve 3 fasıldan oluşmaktadır. Üçüncü kısım başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler verilmekte, birinci fasılda Afrika kıtasının coğrafyası anlatılmakta, ikinci ve üçüncü fasılda Mısır ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler verilmekte, dördüncü fasılda Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmekte, beşinci fasılda ilse Batı Afrika, Günay Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. Dördüncü kısım başlığı altında ise; birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimlerinden bahsedilmekte, ikinci fasılda Yunan beldeleri ve coğrafyasından bahsedilmekte, üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-'İber* eserininin üçüncü cildinde Tevrat'tan, İbn-i ʿAbdülber, Ebu Muhammed bin Hazm, İbn-i Haldun'un eserlerinden faydalanmıştır. Heredot, Doktor Hanri Solemen, Maniton ve Busifios gibi bilginlerin eserlerinden

yararlanmıştır. Ayrıca Batı dünyasının yapmış olduğu kazılar ve araştırmalarda elde edilen bilgilere de yer verilmiştir. Saîd Paşa, eserin bazı bölümlerinde yer yer anlatım akışı içinde ek bliglere ver vermiş ve bu akış içinde kendi düşüncelerini de dile getirmiştir.

Çalışmamızda Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-'İber* eserinin üçüncü cildi incelenerek, Latin harflerine aktarılarak muhtevasına dair inceleme yapılmıştır. Eserin incelenmesi ile yer ve şahıs adlarının tespiti ile dünya tarihi açısından önemli bir metnin ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmıştır. Zengin bir içeriğe sahip eserin, hem edebiyat hem de tarih sahasında yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

ADSOY, Şerefettin, "Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri", **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,** C.7, s. 331.

Ali Emiri Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**,(Haz. Galip-Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003, s.29.

ALPKAYA, Gül Esra, **Mir'âtü'l-İber(I.Cilt),** Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

ARSLAN, Mustafa Uğurlu, "Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nda Said Paşa ve Süleyman Nazif'in İzleri**", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C.8, s.9.

ATALAY, Mehmet, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,** S.27, s. 146-147.

AYDOĞAN, Saliha, **Diyârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü'l-Edeb,** Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

AYDOĞAN, Saliha, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb,** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 466-467.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Ankara 1996, C.1, s.283-286.

BİÇER, Bekir, **Tarihe Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s.15

BORAN, Uğur, **Diyarbekirli Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü'l-Emsâl,** Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.

Diyarbekirli Saîd Paşa, **Mir'âtü'l-İber,** C.3. Karabat ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1888.

ERDOĞAN, Kenan, "Klasik Mi'raciyylerden Farklı bir M'iraciyye: Said Paşa ve Mi'raciyyesi**", A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.166

ERDOĞAN, Kenan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı,** Tekin Matbaası, Manisa 2004.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Asır Türk Şairleri,** Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3. S. 1581.

KORKUSUZ, M.Şefik, **Diyarbekir Tarih'leri,** y.y, b.y, t.s.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi,** Çizgi Kitabevi, 2014, s.19.

NAKIP, Tahir, **Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.85-90.

ORTAYLI, İlber, **Tarih Yazıcılık Üzerine,** Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s.27-96.

TANYILDIZ, Ahmet, "Saîd Paşa'nın Nuhbetu'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C.8, s. 87.

TAŞ, Fatma, **Diyârbekirli Sa'id Paşa-Mir'âtü'l-İber(5.Cilt),** Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

TUĞLUK, İbrahim Halil, "Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 8, S.15 s.96-105.

YAVUZ, Eren, **Diyarbekirli Mehmet Said Paşa-Tabsıratü'l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna,** Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

YEŞİLÇİÇEK, Vedat, "Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizan'ül Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi", **Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,** S.6, s.116.